

जे. कृष्णमूर्ति एवं गाँधी दोनों के लिये धर्म सत्य का अन्वेषण है।
एक सत्यान्वेषी मन ही सही मायने में धार्मिक मन है।

— प्रो. पी. कृष्णा (इसी जर्नल से)



'मोक्ष' सभी पुरुषार्थों का निषेध न होकर, सभी की प्राप्ति का आधार है,
जिसमें भौतिकता एवं नैतिकता का निर्विरोध समन्वय है।

— प्रो. कमलाकर मिश्र (इसी जर्नल से)



'मेटाफिजिक्स' एक प्रकार का बंधन है। प्रत्येक तत्त्वमीमांसा कहती है कि
इस प्रकार देखो, यह हमारे दर्शन को सीमित बनाने वाली वस्तु है।

— प्रो. ए. के. चटर्जी (इसी जर्नल से)



अङ्क - I

2015

ISSN : 2348-0122

जर्नल ऑफ दर्शन

(एक अभिनिर्देशित जर्नल)

प्रधान सम्पादक
रमा पाण्डेय

सम्पादक
अर्चना तिवारी
राजेश कुमार चौरसिया



विज्ञातारम् अरे! केन विजानीयात्



दर्शन विभाग
वसंत महिला महाविद्यालय, राजघाट
वाराणसी-221001, भारत

peveie Deekâ oMele

(Skeâ DeefreonMele peveie)

Dej - I

2015

Deeve mecheokeâ
jcee heeC [le

mecheokeâ
DeUtee elleejer
jpeMe keageej Ueejendlee



oMele elYeeie
Jemle ceefuce ceneleAeeude
keâ-Ceecele&HeeGC [Meve FeC [Uee
(keâMeer ehvot elMeJeeleAeeude mes macyee)
jpelees, JeejeCenee-221001, Yeejle

hej eedMe&DeedMekeā meedeele

1. DeedMekeā keejeje Uešpeea (JeejeCemea),
2. Deed keejejejeje ebebe (JeejeCemea),
3. Deed Sue. Sve. Meceek (JeejeCemea),
4. Deed jekeāMe keejeje ebebe (JeejeCemea),
5. Deed jeeveeLe heeC[ile (nJeeF& Ueetveeefmešā),
6. Deed mejsō eheln veieer (meieje),
7. Deed pešāMehāje (Fueenyeeo)-

meij#ekeā

Deed heevevee keeCee, DeedDekeā, Jemāle ceehuee ceneeDeeAeuele, JeejeCemea-

DeeDee mecheeokeā

[eejee heeC[ile, DeDee#e SJeš Smees Deekāmeje, Jemāle ceehuee ceneeDeeAeuele, JeejeCemea-

mecheeokeā

1. [eeDeDee eejejeje, Smees Deekāmeje, Jemāle ceehuee ceneeDeeAeuele, JeejeCemea-
2. [eejepele keejeje UeejejeDee, Sme. Deekāmeje, Jemāle ceehuee ceneeDeeAeuele, JeejeCemea-

DeeDee Mejekeā
JDeeDee : ` 300/-
meheDee : ` 500/-

DeeDee Je-eele Mejekeā
JDeeDee : ` 1000/-
meheDeeDee : ` 2000/-

DeeDee/DeeDee Je-eele meheDeeDee ntejejeDee jee heeC[ile (JeejeCemea G.De. hej ošle) kee heeDee ceDee (veeDee [Deeš/ceDeeŠ eeDeeŠ Dekeā Eeje veDeeDee DeDee ntejejeDee kee heeDee hej YeeDeeDee mekeāDee nte DeDeeDee Fme jeDee keeDee DeDee ueDee ŠāmeDee keejeje ntejeje journalofdarshan@gmail.com heeDee hej ceDee keejeje

veeDee : Fme peveDee ceDeeDeeDeeDee eeDeejeDee eeDeeDeeDee DeDeeDeeDeeDee SJeš FvekeāDee ceDeeDeeDee keeDee heeDee GōejeDeeDeeDee ueDeeDeeDeeDee nte

ISSN : 2348-0122

Journal of Darshan (Print)

DeeDeeDeeDee

DeeDeeDeeDee, Jemāle ceehuee ceneeDeeAeuele, jepeDeeš, JeejeCemea-221001, Yeejeje-

mecheeokeā

keeDeeDeeDee- 0542-2441187, jee heeC[ile- ±91-9919209159,
DeDeeDee eejejeje ±91-9918700677, jepele keejeje UeejejeDee- ±91-9450341080
Email: journalofdarshan@gmail.com, Website: www.vasantakfi.com

vuðe

I Ei kndh;	i-iii
1- ts Ñ".kefirZ v ^g xk/kh <i>i ùukhku Ñ".kk</i>	1&12
2- Ghedre-eoellcelMleebeá IeðJe keáer heefj keáuhevee <i>j cee heeC [ále</i>	13&23
3- euþefr , oa ; kKoYD; Lefr; ka ea fufgr I ká; h; fopkj/kkj k <i>m'kk dýklogk</i>	24&29
4- tkjck nh çð k % , d rki=d I j puk <i>jkds'k I ksh</i>	30&40
5- v}f onkar ea vKku dh vo/kkj .kk <i>jktsk dþkj pðfl ; k</i>	41&58
6- vks fu'kfnd n'kú ea usrd eW; , oa orðku I e; ea bl dh <i>ikl áxdrk</i> <i>jkthnz dþkj oelz</i>	59&69
7- orðku ifjið; ea ckð ykdrki=d eW; ka dh ikl áxdrk <i>gfjnÚk f=i kBh</i>	70&76
8- , d I ðkn <i>v'k'd dþkj pVtf</i>	77&86
9- ckð n'kú ea ; ksxt-iR; {k vks I oKrk <i>ujthnz dþkj ckð</i>	87&95
10- çopul kj ea foospr I oKrk , oa I oKrk çkflr dk I k/ku <i>—'kkk dþkj tð</i>	96&114
11- Dykfl DI % ðkjr; i#''kkFk&fl) kUr dk j pukRed i qjh{k.k <i>deykdj feJk</i>	115&164

I Eindh;

tuYk v,Q n'kú dk ;g ÁFke fgluh väd d" Ádkf'kr djrs gq s ,d gkfnzd l rfv dk vuðo g" jgk gA tuYk v,Q n'kú dk mIs ; ,d s eFYkd vq l tukRed vky" [k'a dk l adYku djds mlga Ádkf'kr djuk gS t" n'kú dsfdl h Òh i{k ij} fcuk ijEijk l sMjs ;k fd l h vFk,fjVh ds Ò; dsfcuk viuh ,d cskd jk; j [krk g'A tS k fd vf0uoxlr vf0uo Òkjr h ea fYk[krs gS fd ;fn ukVÓ'kkó ij eSus t" viuh jk; vfhk0; Dr dh gS viuk vfhker 0; ä fd;k gS; fn og jkek; .k ; k on l Eer Òh u g" r" eþs bl dh ijokg ugè gA l tu ogè l E0o g'rk gS tgk; ijEijk ds Áfr d'bz Ò; dk Òko u g'A gekjk Yk{; r" bl h Ádkj dk fpuru gSY'fdu fd l h Òh ijEijkxr~nk'kúud n"V dh vky'pukRed ijh{k dk djus ds iWZ ml s l e>uk Òh vko'; d g'rk gA Fk'Ms l e; ml nk'kúud ds ?kj ea jguk Òh vko'; d gSrkfd ml svPNh rjg l s l e>k tk l dA vr%bl tuYk ea ,d s i «k'a dk Òh Lokxr~gS tks békunkjh iWZ ijEijk d" l e>us dh d" f'k'k dj jgs gS ,oaml s viuh Òk"kk ea vf00; ä dj jgs gA

tuYk v,Q n'kú fiNY" ,d l kYk l s vius bl fgluh väd dh rS kjh dj jgk gA bl väd ds vkus ea foYkEc dk t" eq; dkj.k gS og gS vPNs 'k/k&i «k'a dk v0koA eS ;g r" ugè dgpk fd n'kú txr~ds Yk'xlaus i <uk&fYk[kuk vq dN u; k l "puk gh N" M+fn; k gA g" l drk gSfd vPNs 'k/k&i «k'a dh v0koxLrrk dk dkj.k ; g g" fd gekjh v0h rd vPNk i <us vq fYk[kus okYk'a rd igp gh u g'A bl väd ds ckn 'kk; n gekjh igp c<vq gea gekjs vxY" väd ds fYk; scgrjhu l tukRed 'k/kY" [k Ákr g'a ,d h ge dkeuk djrs gA

tuYk v,Q n'kú ,d "kV ekf l d 'k/k&i fkd dk gSft l ds ,d o"kz ea n" väd g'axs ,d fgluh ea rFk ,d vaxst h eA o"kz 2015 dk ;g ÁFke väd fgluh dk gS ,oa bl o"kz dk f}rh; väd vaxst h ea g'xkA vr% t" feek vaxst h Òk"kk ea Òh fYk[krs gS os vius 'k/k&i «k gekjs b&eYk irs ij 30 fl rEcj 2015 rd Òst l drsgA

tuYk v,Q n'kú ds ÁR; d vð ea n" LFkbbZ LrEÖ g'æA ÁFke ^,d
I ðkn* ftl eafdl h [; kfr Áklr mRÑ"V fo}ku l s nk'kúud fo"k; "a ij l ðkn
 LFkbfir djus dk Á; Ru fd; k tk; sk , oaf}rh; LrEÖ **ÐYMI DI *** gSftl ea
 l e; krhr egRo dh] Áj.kk l ír] fopkj"Ü"td , oa mRÑ"B nk'kúud Ñfr d"
 LFkku fn; k tk; skA

tuYk v,Q n'kú ds bl vð ea mi; ða n" LFkbbZ LrEÖ" a ds
 vfrfjä u© 'k'/k&vKY"[k gA ftuea onklur] c©] d'ehjh 'foTe] rak]
 l ká;] tð vkfn Áe[k ijEijkxr n'kú" a ds dñ fopkj" a ij foe'kzfd; k x; k
 gS l kFk gh l kFk ts Ñ".kefir] v" kks jtuh'k , oa xk/kh bR; kfn vk/kfud
 fopkj d" a ds ðh dñ fopkj bl vð ea vk x; s gA , d ckj ts Ñ".kefirZ us
 dgÉ xk/khth d" fgá d dg fn; k FkA rc l sfcuk bl ckr ij fopkj fd; s
 fd ogk; ij 'fgá d* 'kCn dk rkRi ; ZD; k Fkk ge Ñ".kefirZ v'g xk/khth d"
 , dne fðé Ádkj dk fpúrd ekuus Ykxá Á"o ihO Ñ".kk dk vY"[k tð
 Ñ".kefirZ , oa xk/kh ds e/; fufgr eWkÖr , drk dh v'j l ðs djrk gS v'g
 bl l Ecu/k ea vuud Ádkj l s gea l "pus ds fyk; s foo'k djrk gA vxeh;
 ijEijk l s l Ecu/kr rak n'kú d" fof'k"V cukus okYkk rúo ^kfä* rúo gA
 M,O jek ik.Ms us vius 'k'/k&i« ea bl 'kfä rúo ds vuud l ír on , oa
 mi fu"kn- l kfgR; ea fn[kk; s gA ftl l ká; &n'kú d" vkfn 'kæj kpk; Z us
 v'kkfCnd dgk Fk M,O Á"kk dðkokgk us ml l ká; n'kú dk Áðko ; kKoYD;
 , oa euþefr; "a ij fn[kk; k gA l ká; ds i#k] ÁÑfr vkfn 25 rúo , oa
 ÁÑfr dk f«xqkkRed g'uk l ká; n'kú ea fookn dk fo"k; ugÉ gA 'kæj
 d" vki fúk l ká; ds i#k , oa ÁÑfr ds }s l s gS v'g bl s gh og v'kkfCnd
 dgrs gA v" k jtuh'k }kj Áfriknr ^t"jck nk cð k* dh vo/kkj.kk
 egRo i wZ gA , d , d k 0; fä t" cká : i l s tud dh Ökfr l e) g" v'g
 vkrfjd : i l s cð dh Ökfr þruk dk vk; ke ðh j[krk g" A M,O jkds k
 l ksh us vius 'k'/k i« ea Áe[kr% ; gh fopkj djus dk Á; Ru fd; k gS fd
 D; k okLro ea ge , d s 0; fä d" l keftd Lrj ij tle ns l drs gA
 nk'kúud ^vKku* dh l eL; k fpjuru egúo dh gA ftl ij ge ofnd ; x
 l s vc rd fopkj djrs pY" vk jgs gA v} s onkr ea ^vKku* fo"k; ij
 egúo i wZ fopkj 'kæj us j[A 'kæj ds i' pkr-gg s Áe[k v} s onkflur; "a dh
 fpúrk dk Áe[k fo"k; vKku dh vo/kkj.kk gh jgk gA M,O jktsk dþkj

iii

pŕfl ; k us vius 'k'/k&i«k ^v}ŕ onklr ea vKku dh vo/kkj.kk* ea bl s
l e>usdk Á; Ru fd; k gA M,0 jktŕæ dŕkj oekZusmifu"knh; usrd eW; "a
dh oržeku ea Ákl ŕxdrk dk , oa M,0 gfjnŪk f«kikBh us c© Yk"drkŕkd
eW; "a dh oržeku ea Ákl ŕxdrk dk v/; ; u djus dk Á; Ru vius&vius
'k'/k&i«k'a eafd; k gA vukReoknh ijEijk c© n'kŪ , oa vKReoknh ijEijk
tŕ n'kŪ n"u"agh vius&vius rjhds l s loKrk dh vo/kkj.kk d" i"ŕkr
djrh gA M,0 ujbæ c© , oa M,0 _"kò tŕ us vius 'k'/k vKŕ" [k'a ea blga
Li"V djus dk Á; Ru fd; k gA

rc ge vk'kk djrs gŕfd vki bu l c d" i<ks , oa vius veW;
l eh{kŕRed l ŕko gea Áŕ"kr djæA bl l eLr iBu&ikBu , oa Y" [ku deZ
dk eWk mŕs ; fopkj"aea Lojkt d" Ykkuk g"rk gS , oa ge vk'kk djrs gŕfd
/kŕkokrŕj {kh.k g" jgh fopkj vŕXu ea ge l kef; Zvuŕ kj viuh vkŕŕ vo' ;
MkY"æA

bl vŕd d" Ádkf'kr djus ea t" l ŕŕV Ákr g" jgh gS ml ds n"
dkj.k gA Áŕke r" Á"0 v'k'd dŕkj pVtŕ l s , d foLrŕ l økn ftlŕg"aus
n'kŪ fo/kk dh vud tŕVYk ckrka d" vius l økn ea cMŕ gh l jYk <æ l s
vf00; ä dj fn; k gŕ vxj ge bl l økn ij fplru euu dja r" gea
fuf'pr gh Ykhd l s gVdj l "pus ea enn feŕ" xhA l ŕŕV dk nŕjk dkj.k
Á"0 deYkŕdj feJ ds , d fo" k foLrŕ vKŕ" [k ŕ0krh; iŕ"kkŕZ fl) kr dk
jpukRed iŕjh{k.k½ dk iŕ% Ádk'ku gS ftl s bl tuŕk us , d 'DYkŕf l DI *
ds : i ea ÁLrŕ fd; k gA bl Ádkj dk Y" [k ge uohu jpukdkj" a ds fYk; s
, d vkn'kZ dh rjg gA bl ea ijEijk dh , d xgu l e> gS vŕ ijEijk ds
uohuhdj.k dh , d vdŕkŕgV Ōh gA uohuhdj.k dh ; g vdŕkŕgV gh pht" a
d" u; s l n0± ea nŕkus ds fYk; s , oa iŕkru dh l eh{kŕ ds fYk; s Áŕjr djrh
gA vŕ ea Á"0 n; kŕ" .k ds 'kŕnka ea n'kŪ txr- l s dguk pŕgæ& "vkv"
dŕn u; k l "pA**

jek ik.Ms
vpŕk frokjh
jktŕk dŕkj pŕfl ; k

ts Ñ".kefirzv9 xk/kh

*Á'0 iúukku Ñ".M**

Ñ".kefirzv9 xk/kh chl oÉ 'krkGnh ds n" egku 0; fäRo F'A nü'a dk tle Òkj r ea gvk] f'kf{kr if'pe ea gq rFkk nü'a ds thou n'kú dk , d os'od ÁÓko mRié gvk] t" vkt Òh nfu; k ds fYk; s vuq ákku dk fo"k; cuk gvk gA nü'a gh 0; fä I R; klosk.k ds fYk; s l efi z F'A nü'a dh cká osk&Ókk cgr fÓé Fkh] Y'fdu gea budh okLrfod v9 xgu l e> grqcká 0; fäRo ds ikj nqkuk g"xkA ; gk; ejk mÍs; Ñ".kefirzv9 xk/kh dh rYkuk djds ; k budk eW; k&du djds ; g irk Ykxkuk ugÉ gSfd buea d'u vf/kd mRÑ"V , oa egku gA ; g l "puk fd gea budk eW; k&du djus dh {kerk gS , d Ádkj dh /k"Vrk ½EijVhuBl ½ g"xhA bl ds vfrfjä bl Ádkj dh rYkuk , oa eW; k&du djuk ftI ea ge egku 0; fäRo" a d" mPprk&fuEurk ½gk; j&É½ ds inkúe ea j [krs gA D; "id ; g fØ; k Lo; a d" l e>us ea l gk; d ugÉ gA ejs fYk, ; g vf/kd egRoikz gSfd ge buds thou v9 f'k{kV" a l s Lo; a ds ckjs ea D; k l h[k l drs gA Ñ".kth v9 xk/khth nü'a us ftu thou mÍs; "a d" Lo; a ds l e{k j [kk os mÍs; , d nu js l s l eku , oa fÓé nü'a F'A nü'a gh rkrdkfYkd ÁpfYkr l kekf td fu; e" a l s vl ger F" v9 nü'agh eut; ea , d xgu vkrfjd cnYkko Ykkuk pkgrs F'A , d /kkfeZ eu d" tle nsuk nü'a dk fe'ku FkA Ñ".kefirz us ; økLFkk ea gh bl Á'u dh cgr xgurk ds l kfk Nkuchu dh v9 mlg"aus eut; d" ml dh csm; "a l § ml dh fo'"k l &dkj c) rkv" a v9 Òe" a l s epa djus dk fe'ku cuk; kA cØ us Òh Lo; a ds l e{k ; gh fe'ku j [kk FkA l R; d" tkuus ds i'pkr og pkgrs F" fd eut; bl rjQ c<+v9 Lo; a l R; dk l k{kRdkj djA xk/khth d" Òh /kkfeZ vloSk.k ea xgu #fp Fkh] fdUrq mlg"aus Lo; a ds l e{k , d fuf'pr l kekf td l j" dkj Òh j [kkA og Òkj r dh jktulfrd Lor&krk ds fYk,] xjhch , oa v&kfo'okl "a d" feVkus ds fYk,] gfj tu" a , oa efgYkV" a dh n'kk ea l kekf td l qkkj ds fYk, v9 tkfr ÁFkk bR; kfn d" feVkus ds fYk, Òh dke djuk pkgrs F'A

* , Mokbtj] jkt?kV , t&dsku l v9j] Ñ".kefirz Qkm.MSku] bf.M; kj oljk.kl h&221001] Òkj rA

N".kefirZ nfu; k ds fdl h Òh nsk ds bl Ádkj ds LFkkh; eđ" a ea
 ugē i MA mudk l j" dkj geškk oš' od cuk jgkA , d k ugē Fkk fd mudh
 l kekftd l dkkj" a ea #fp ugē Fkh] fdUrqog dgrsF" fd okLrfod l kekftd
 ifjorū dōYk 0; fä dh pruk ea ifjorū ds }kjk gh Ykk; k tk l drk gA
 ; g Á' u dōYk fdl h fo" "k /ke] n' kū ; k fdl h 0; fä ds thou ds vuq i
 Lo; a ds thou d" cukus dk ugē gA u gh ; g ifjorū dN ^dek. MesVI *
 ds iYku l s vġ u gh fdl h /kkfezd 'ki Fk d" Y" dj ml ds iYku ds fYk; s
 fujrj l ž" kZ dju l svk l drk gA N".kefirZ ds fYk, ; g l c l dkkj ½j Qke½
 ; k ifjorū ¼pšt½ ugē gA og vDI j gh dgk djrsF" fd ^rē gh ; g
 txr g" vġ ; g txr gh rē g" * ¼ wvkj nh oYmZ , .M nh oYmZ bt ; w
 ftl dk rki ; l ; g gpk fd Lo; a ea ifjorū Ykkdj gh bl txr dk
 okLrfod ifjorū l Eōo gA mlg" us 0; fä vġ l ekt ds bl l Ecu/k d"
 cgr foLrkj l s l e> k; k gA mudk n" Vd" .k Fkk fd tc rd 0; fä
 vkØked] fgā d] ?k. kk l s Ōjk vġ vgōkj] jgsk rc rd d" bZ l kekftd
 Økflur] d" bZ fu; e] d" bZ l jdkj] d" bZ jktuhfrd 0; oLFkk] , d s l ekt d"
 tle ugē ns l drh t" 'kkāri wġ l keatL; i wġ ; k vfgā d g" A l ekt vusd
 0; fä; " a l s feYkdj cuk gS vġ ; fn buea l s ÁR; d 0; fä vkRedšlar]
 egūokdkā] YkkYkph vġ fgā d gš r" pkgs vki blga xlvh th ds fl) kūr" a
 ds vk/kkj ij l æfBr dja vFkok l kE; oknh ; k iptchoknh rjhd s l s l æfBr
 djš t" fgā k 0; fä dh pruk ea mi fLFkr gš og l ekt ea vfŌŌ; fä dk
 jkLrk cuk Y" xhA ; fn vki dN fuf' pr fn' kkv" a ea bl sj" d naks r" ; g Lo; a
 d" ni jh fn' kkv" a ea vfŌŌ; ä djsxhA bl hfYk, ge nē krs gš fd pkgs l ekt
 iptchoknh g" ; k l kE; oknh] n" u" a l ekt" a ea vR; f/kd fgā k g" rh gA bl h
 Ádkj gekjs rFkkdfFkr Lorlkkj l H; l ekt" a ea Òh fgā k g" rh gS ŌY" gh ml
 Ğgl k dk Lo; i dN ni jk g" A N".kefirZ , d k ugē l " prs F" fd dōYk
 'kk l u vFkok fu; ak. k ds }kjk vk/kkj Ōir ifjorū Ykk; k tk l drk gA og
 eut; dh pruk ea , d i wġ vkrfjd cnYkko pkgrsF" vġ ; gh og mġs ;
 Fkk ft l s N".kefirZ us Lo; a ds fYk; s fu/kkZjr fd; k FkA eut; dh pruk d"
 fuf' pr gh vk/kkj Ōir : i l s cnYkuk pkfg; § vġ tc rd ; g ugē g" tkrk]
 ge l kekftd cnYkko ds uke ij dōYk ckā Yk{k. k" a ij dke dj jgs gš vġ
 bl dV&QVš foŌkfr l ekt ea dōYk i šan Ykxkus dk dke dj jgs gA
 ftu rjhd" a l s l kekftd cnYkko ds dk; Ōe l Eikfir fd; s tkrš gš os

rjhds Lo; a ea fo0ktu] vk0edrkl egl0okdkkk bR; kfn ds /kkjd g'rs gA
 ; | fi d0h&d0h , d k Arhr g'rk gSfd l kekftd 0kflur ds QYkLo: i , d
 0; oLFkk mRi é gplz gS fdurq ; g 0; oLFkk d0yk , d 0e g'rh gSD; "fid ; g
 0; oLFkk fuf'pr : i l s0ak g'xh v9 vki d" i u% , d u; h l kekftd 0kar
 dh vko' ; drk g'xh(bl Adkj ; g , d varghu 0kqkYkk gA ; gk; vusd egku
 l dkkjd gq gS ; gk; vusd 0kflur; k; gplz gS v9 fQj 0h eut; i u% , d uohu
 rkuk'kkgh d" LFkkfir djrk gS v9 fQj bl uohu rkuk'kkgh ds Afr 0kflur
 djrk gA dN l e; ds fyk; s , d k Arhr g'rk gSfd ijkuh rkuk'kkgh d"
 l eklr fd; k tk p0pk gS Y'fdu tc rd eut; dh pruk ea rkuk'kkgh ds
 cht jg& og i u% , d uohu rkuk'kkgh d" mRi é dj Y'xka vr% N".kefirZ
 l "prsF" fd l ekt ea , d vk/kj0ur ifjorZu d0yk vkarfjd cnYkko l s gh
 vk l drk gA ; g cnYkko cká ifjorZu l sugE g" l drk gA

N".kefirZ Yk'x'a d" Lo; a ds }kjk ^xkf/k; u* ; k ^N".kefirZ u* vFkok
 ; gk; rd dh f0FLV; u] cfi) LV bR; kfn dgYkk; s tkus ij vki f0k Ykxkrs F'A
 og i NrsF& fd tc ge dgrs gSfd ea , d f0FLV; u ; k xk/khoknh gwr"
 bl dk D; k erYkc gS gea bl Á'u ij xgjkbl l sfopkj djuk g'xk] D; "fid
 ge vDI j gh 'kCn'a ds mu rkRi ; ± d" Lohdkj dj Y'rs gá t" l ekt ea
 ÁpfYkr g'rs gA , d xk/khoknh g'us dk okLrfod vFkZ D; k gS D; k bl dk
 vFkZ [kknh ds oó iguuk gS D; k bl dk vFkZ , d jktuhfrd l k/ku ds : i
 ea vfgá k ea fo'okl djuk gS D; k bl dk vFkZ ; g gSfd t" Áe v9 d#.kk
 xk/kh th ds 0hrj Fkh] ml Áe v9 d#.kk d" Lo; a ds vnj xgu : i l s
 l e>uk\ D; k , d m1s ; dh mn?k" k.kk djuk ep-s xk/khoknh cuk l drk gS
 xk/khoknh g'us dk okLrfod vFkZ D; k gS D; k , d 0; fä vfgá d cuus dk
 vH; kl djs vFkok vfgá d cuus ds vH; kl dk fu.kz Y] tc rd fd og
 vkarfjd : i l s vfgá d u g" tk; s N".kefirZ ds fyk, vfgá k bl ds cká
 ÁdVhdj.k ds ijs gA og vfgá k dh ; g ifj0k"kk fd ^n] js 0; fä d"
 'kkjhfd {kfr u ig0pkuk"} bl s Lohdkj ugE djrs gA muds fyk, 0'k]
 vk0edrkl YkkYkp] Lokfero 1/4 t s ku 1/2 bR; kfn l 0h fga k ds gh : i gá v9
 mlg'us dgk fd tc rd ; s gekjs 0hrj e0tm gS rc rd gekjs vfgá d
 cuus ds fu.kz dk D; k erYkc gS mudk , d Áfl) okD; gSfd l nxqk dk
 vH; kl ugE fd; k tk l drk gA l nxqk eu dh , d voLFkk gS ; k r" , d
 0; fä eu dh bl voLFkk ea g'rk gS vFkok ugE g'rk gA ; fn eu Lodflær

gš vkØked gS r" vfgá d g"us ds Ckká fu.kz dk d"bz egÙo ugÈ gA ; fn vki d" vius iM+h l s Áe ugÈ gS r" ml s Áe djus ds vki ds fu.kz dk D; k vFkz gS D; k bl dk vFkz gS fd tc og iM+h h vki ds ?kj vk; sxk r" vki xežt" kh l s ml dk Lokxr djæš ełdjik; æs vŷ vki Ánf'kz djæš fd vki ml s Áe djrs gA ØY" gh] vkarfjd : i l s vki ml s i l n ugÈ djrs gA vki ml l s fp<rs gš vki ml l s bz; kZ djrs gš fdUrq cká : i l s vki Áe Ánf'kz djrs gš D; "fd vki us ml s Áe djus dk fu.kz fYk; k gA bl Ádkj ; g fu.kz ik[k.M d" tle nrk gS vŷ fuf'pr gh ik[k.M l n xqk vFkok 'khYk ugÈ gA bl h Ádkj , d 0; fä 'kkdkgkj h g"us dk] fdl h ?kk; Yk dh nš[k&jš[k djus dk fu.kz Y" l drk gS vŷ vius fu.kz ds vuł kj budk vkpj.k Øh dj l drk gš Y'fdu fQj Øh , š k 0; fä vkarfjd : i l s vR; r fgd d vŷ Øj g" l drk gA ; g fgd k rc Lo; a d" nł jh fn'kkv"ea vf00; ä djxhA r" g" l drk gS 0; fä vius dk; kZk; ; k Ácaku ea nł js 0; fä; "a ij Á0qo LFkkfir dj jgk g"(d"bz 0; fä nł j"ad" ekful d p"V igpk jgk g"] ; |fi og 'kkjhfd p"V ugÈ igpk jgk gA bl h Ádkj rc , d 0; fä 'l šMFLVd" ij i hMēd g" l drk gš d"bz nł js 0; fä dh i jškkuh l s [kqk g" l drk gA ge nš[krs gš fd vkt gekjs l ekt ea vfgá k ds uke ij ; g l c pyk jgk gA tc Yk'x fdl h 0; fä dk 'jko* djrs gš ml s V; Y"V ugÈ tkus nrs gš ml s ml dk 0"tu ugÈ Y"us nrs gš vŷ l "prs gš fd os r" vfgá d gš D; "fd os bl 0; fä d" d"bz 'kkjhfd p"V ugÈ igpk jgs gA bl Ádkj dh {kærk thou ea rc vkrh gš tc ge fdl h l n xqk ds vH; kl dk fu.kz djrs gš vŷ ml l n xqk d" dN fo'"k fØ; kdYkki ds : i ea ifjØk"kr djrs gš vŷ rc budk fØ; kÙo; u djrs gA ; s cká fØ; k vius vki ea okLrfod l n xqk dh ifjpk; d ugha g"rh gA

/kkfeZl g"uk dšYk einj ea tkuk] dN vułBku"á dk djuk] , d nhi d tYkkuk ; k xaxk ea Luku djuk vkfn ugÈ gA ; s l c djuk cgŷ gh vki ku gš d"bz Øh 0; fä ; g l c dj l drk gS vŷ , š k djus ds i'pkr og cxš /kkfeZl gq /kkfeZl g"us dh >Bh Økouk l s 0j l drk gA N".kefirZ bl [krjs dh vj bāxr djrs gš fd d"bz 0; fä cxš okLrfod l n xqk gh Øh l n xqk h g"us ds 0e l s 0j l drk gA cxš vkReKku dš cxš , d xgu l e> dš t" Lo; a dh pruk ds v/; ; u l s vkrh gš vki l n xqk h ugÈ g" l drs gA Lo; a dh pruk dk] Lo; a dseu dk ; g v/; ; u gh l R; kÙosk.k gA

N".kefirZ ds fYk; s /keZ bl h Adkj ds l R; dk vUosk.k gA ; gh xk/kh th ds
 fYk; s Oh /keZ gD; "id mlg"aus vi us thou d" 'l R; dk A; "x* dgk gA bl
 Adkj , d xgu vFkZ ea N".kefirZ , oa xk/kh n"u'a /keZ d" 'l R; * dk vUosk.k
 Lohdkj djrs gA , d l R; kUoskh eu gh l gh ek; us ea /kkfeZ eu gA xk/kh
 , oa N".kefirZ ds e/; t" varj gD og buds fe'ku , oa dk; "± ds e/; gSftUga
 ; g thou ds ml's; ds : i ea vi us l e{k j [krs gA ejk ekuuk gSfd vDI j
 gh 0; fa ijh rjg u l e>us ds dkj.k xk/kh , oa N".kefirZ dh nf"Vd".k ds
 chp furklr fOérkj , d vk/kjOr erOn LFkfir dj nrs gA ejs fYk, s ; s
 n"u'a , d ml'js ds ijd gA t" On gD og buds fe'ku , oa bl fe'ku ds
 cká fO; kUo; u ea gD fdUrq xgu Lrj ij] tS spruk ds vkeVk ifjorU ds
 A'u ij] , d /kkfeZ eu dh vko'; drk ds l okYk ij] l nXqk ds fYk; s
 vkrEku dh vfuok; rk ds l okYk ij n"u'a , d gA vxj xk/khth , d
 vkarfjd cYk l s l e) ugE g'rZ r" eS ugE l e>rk fd mlga vi us l koZfud
 thou ea , oa l kkkj"aa ea ; g l QYkrk Áklr g'r h t" mlga gpZ gA ; fn xk/khth
 d" l pep vaxt"aa l s Áe ugE g'r k] ; fn og vkarfjd : i l s l pep
 vfgá d ugE g'r Z ; fn mlg"aus vi uh pruk d" i wKZ : i l s ?k.k l seja ugE
 fd; k g'r k] ; fn mlg"aus Lo; a d" 0; l s eja ugE fd; k g'r k r] eS ugE
 l "prk fd muds fO; kdYkki dh dOYk cká vO0; fa d" bruh l QYkrk
 feYk l drh Fkh ml'js 'kOn"aa e] ; gk; A'u dOYk l keftd l kkkj"aa dh
 ftEenkjh Y"us dk ugE gD cYd vk/kjOr egUo mu vkarfjd A; "tu"aa dk
 gD t" ml l ekt&l kkkj d" xfr ns jgs gA ; fn ; g pruk dh vkarfjd
 voLFk dh l gt vO0; fa gD r" ; g , d pYk d eu dh ^dYkdq"VM"
 ; "tuk l siwKZ : i l sfOé ckr gA

ep l s if'pe ea ; g A'u vDI j i nk tkrk gSfd D; k xk/kh th dh
 vfgá k Oh mudh l "ph&l e>h j.kulfr dk fgLI k ugE Fkh\ D; "id vaxt
 vf/kd 'kfä'kkYkh F" vG 'kk; n fga k ds ek/; e l smu ij fot; Áklr djuk
 l E0o u g'r kA r" D; k mlg"aus vfgá k dk p; u bl hfYk, fd; k] D; "id fga k
 vl QYk g" l drh Fkh\ os ugE l e> i krs fd xk/khth dk ; g fu.kZ mu
 i fjfLFkr; "a ds c") d vkdYku l s mRi é gYk Fkk vFkok ; g , d /kkfeZ
 fu.kZ Fkk ft l dk l QYkrk&vl QYkrk l s d"bz l EclU/k ugE gA , d okLrfod
 /kkfeZ eu dOYk l gh gh dj l drk gD ogk; p; u dk d"bz A'u gh ugE gS

vǫ I QYkrk&vI QYkrk ðh ek; usugè j [krhA I k/; I k/ku d" U; k; i wkZ ugÈ
cuk nrsk gð

vr%D; k ; g I c , d /kkfeð eu vǫ án; I smri é vkrfjd cYk
dk ifj.kke gð ; k fQj , d I "ph&I e>h pkYk gð gekjs vud I el kef; d
urkj gekjs Nkkurk bR; kfn bu I cd" , d j.kuhfr dh rjg vi ukrsgð vr-%
og eYkðir okLrfod deZ I spnd tkrsgð ØkbLV us^jeu vkkh nh ekm.V*
ea dgk gsf d"bz vki d" , d xkYk ij FkIM+ekjs r" nlljk xkYk ðh FkIM+
dsfYk; sÁLrqr dj nsuk pkfg; ð D; k ; g dðYk cká vkpj.k gSt" egUoiwkZ
gð ; fn vki nlljk xkYk ðh ÁLrqr dj næsYfdu vkrfjd : i I s?k.kk vǫ
Ø/k I sðjsjgæsr" bl dk d"bz Áðko mri é ugÈ g"xA nlljs0; fä eaft I
ckr I sán; ifjorZu g"rk gð og nlljk xkYk ÁLrqr djus dk cká crkb
ugÈ gð cfYd og Áe vǫ d#.kk gSftI d#.kk dk I gt ÁfrQYku xkYk
ÁLrqr djus dk deZ gð rc vki Áfrdkj ugÈ djrs gð rc vki fgá k dk
cnYkk fgá k I § ?k.kk dk mUkj ?k.kk I s ugÈ nrs gð bl h Ádkj tc cð
vaxfYkekYk uke ds gR; kjs I s feYkrs gð r" ; g cð dh vkrfjd volFkk Fkh
ftI I s vaxfYkekYk ifjofrZ g" tkrk gð ; g d"bz ð; ðhr 0; fä ugÈ Fkkj t"
vaxfYkekYk ij fot; gsrq vfgá k dk Á; "x , d j.kuhfr dh rjg dj jgk
FkA ; gk , d /kkfeð xqkoUkk Fkh t" cð ds deká dk vk/kkj FkhA bl h Ádkj
xk/khth dh vfgá k ðh muds vkrfjd /kkfeð ÁR; {k&c"/k dk , d I gt
ÁfrQYku Fkhj d"bz fopkfjr j.kuhfr ugÈ FkhA tc ge Lo; a d" xk/khoknh
dgrs gS r" D; k ge ml pruk dh vkrfjd xqkoUkk rd igppuk pkgrs gð
vFkok ge dðYk ckápkj" a d" , d j.kuhfr dh ðkfr Lohdkj dj Y"rs gð
; fn ge xk/kh th d" dðYk ckápkj" a dh rjg xg.k dj jgs gð r" ; g
I rgh deZ gð ; fn ; g deZ vkrfjd pruk dk I gt ÁfrQYku gð rc vki
xk/kh dh pruk ds I kFk I gðkxh gð

bl h Ádkj ge iN I drs gð fd I Ppk fðfLV; u d"u gð , d
fðfLV; u cuus dk D; k erYkc gð ØkbLV us igY" Áe vǫ d#.kk d' I R;
d" viuh vkrfjd pruk ea mn?kfvR fd; k vǫ rc mlg"us bl I R; vǫ
Áe d" vf00; ä djuk pkgkA fdllrqmuds vuq k; h bl Áe vǫ d#.kk rd
ugÈ igpr§ og dðYk cká fooj.k d" idMfs gð vǫ bluga /kkfeð vuðBku" a
ea ifjofrZ dj nrs gð rc vud erfðérk; I keus vkrh gð fd bu

vu0Bku" a d" fdl rjg l Eikfnr fd; k tk; } fdl dek. Me0V dk iYku
 fdl gn rd fd; k tk; s bR; kfnA rc og Lo; a d" dEk'fykd v9 A'V&V0V
 ea fo0kfr dj Y'rs gA n"u"agh Lo; a d" f0fLV; u dgrs g& v9 fQj 0h os
 fi NY" i pkl o"K±l s vk; jY". M ea , d n0 js d" ekj jgs gA D; k , d 0; f&
 t" /kel dsuke ij n0 js 0; f& d" ekj nrk g& f0fLV; u g" l drk g& vr%
 /kkfeZl g"us dk d"bz l j"dkj bu ck&pkj" a l sug& g& v9 tc rd ge bu
 ck&pkj" a d" eglo Anku djrs jg& } rc rd ge /kkfeZl eu rd ug& igp
 l drs gA xk/kh , oa N". kefirZ n"u" a dk l keF; Z muds }kjk vi uk; s x; s dk; ±
 ds ck& vkpj.k ea mruk fufgr ug& g& ftruk fd ml pruk ea ft l l s
 mud" deZ m0r g" jgs gA

ea , d ckj , d s dN Yk"x" a ds xgu l E idZ ea vk; k t" Lo; a d"
 xk/khoknh dgrs F'A ; s Yk"x dN , d s vkn'k± ds l eFkZl F" ft l ga os l e>rs
 F" fd ; s vkn'kZ xk/khth ds gA os [kknh igurs F" v9 l knxh l s thrs F'A os
 xk/khth dh rjg xkp ea l keftd l qkkj Ykkuk pkgrs F'A Y'fdu mudk vi us
 gh l kFk dke djus okY" l kFk; "a l s Vdjko g"rk g& , oa os buds Afr
 frjLdkj dh 0kouk l s 0j tkrsgA ; s Yk"x viuh l eL; kv" a ij epl s ppkZ
 djus vk; s D; "id os vkn'kbnh , oa fu'NYk 0; f& F'A e0s mul s iNk fd
 vki us xk/khth l s D; k xg.k fd; k g& [kknh] pj [kk] l keftd l qkkj \ Y'fdu
 ; g , d rF; gSfd xk/khth us ug: , oa iVYk ds l kFk dke fd; k gS t" fd
 mul s cg0r gh f0e Adkj ds 0; f& F" v9 fQj 0h muds chp , d vn0r
 0koukRed l Ecl/k v9 l gdkfjrk fo|eku FkA e0s mul s iNk& ^D; k vki us
 vi us l kFk; "a ds l kFk bl h Adkj l s dk; Z djuk l h[kk g& ** D; k xk/khoknh
 cuus ds fyk; s ; g vko' ; d ug& g& vFkok d0Yk c9) d , oa ck& vu0pj.k
 gh xk/khoknh cuk nrs gA vr% gea Lo; a l s iNuk pkfg; s fd ge xk/khoknh
 cuus d" fdl Adkj ij 0k"kr dj l drs g& ; fn vki bl A'u dh , d
 xgu ehed k dja r" vki i k; & s dh xk/khoknh cuus dk 0h ogh rkr i ; Z gS t"
 , d l Pps f0f'V; u c0) LV] fglnw bR; kfn cuus dk gS v9 og g& , d l Pps
 /kkfeZl eu rd igpukA

; g l eLr fo0ktu t" ge Lo; a d" N". kefirZ u] xk/k; u] fgln0knh
 vFkok eflYkeoknh bR; kfn dgdj cuk Y'rs g& ; g l eLr fo0ktu gekjh /kel
 dh l rgh l e> dk ifj.kke g"rs gA l eL; k dk eYk N". kefirZknh xk/khoknh

vFlok fØFLV; u ; k eFLYke cuusea ugÈ gš okLrfod l eL; k gekjk l rghi u
gÅ Ñ".kefirz ,oa xk/kh n"u"ä bl l rghi u vġ ijEijk d" vk[k epn dj
Lohdkj djus dsfo#) F"Ä

eþs , d ?kVuk dk Lej.k g" jgk gš tc xk/kh th vaxt"ä ds ugÈ
cfYd dkaxl ljdkj dsfo#) g" x;sF] tc mlgaYkxk fd dkaxl ljdkj
xYkr gÅ ;g ?kVuk ml le; dh gš tc Òkjr l s ikfdLrku dk foðktu
g" x;k Fkk vġ Òkjr d" ikfdLrku d" dñ #i ;s nus F"Ä Y"fd u Òkjr
ljdkj bu #i ;"ä d" nus ds fyk ; s ikfdLrku ij dñ 'krš Ykxk jgh FkhA
xk/khth us egl w fd;k fd Òkjr ljdkj bl ekeY" d" ck/; djus dh
jktuhfr dh v"j Y" tk jgh gš t" fd v/kkfeZl gš vr%mlg"aus bl dk foj" /k
fd ;kA mlg"aus ;g Òh dgk fd jktuhfrd Lorakrk Áklr djuk dkaxl dk
eġ ; Yk{ ; ugÈ FkkA ;g r" gekjs xkp"ä dks xjhch] vdkfo'okl ,oa vKku l s
eġä djkus dh fn'kk ea dðYk , d ÁFke pj.k FkkA xk/khth Òkjr d" nfu ; k
dk ÁFke l suk&eġä jk"V"ä cukuk pkgrs F"Ä og pkgrs F" fd dkaxl ds l Òh
Yk"x xkp"ä ea tkdj dk ;Z dja ,oa ljdkj dk dke Á'kk l u ij N"m+nġ
Y"fd u , l k cgr de Yk"x pkgrs F"Ä r" mu l c dkaxl ds vuq kf ; "ä dk
D ; k gvk t" muds l kfk&l kfk ; k muds ihNs pYkrs F"Ä os l c ml pruk
rd ugÈ i gpsF" tggk xk/kh F" os dðYk cká : i l smudk vuqj.k dj jgs
F" vġ cká vuqj.k djuk , d eglloghu ckr gÅ xk/kh th dsfonk g"rs gh
dkaxl dh vkRek foYkkr g" xbÅ bl dh ÁfØ ; k r" muds thou dkYk ea gh
ÁkjEØ g" xbZ Fkh vġ bl ckr d" Y"dj og vius thou ds v"re N%eghu"ä
ea 0 ; fFkr jgs mlg"aus dgk Fkk vep"s fo'okl gš fd ; g fj d,MZ ea gš fd ; s
eghus mudh ftUnxh dk l cl s [kjk l e ; jgk] D ; "äc mudh l kjh vk'kk ;
/oLr g" pph FkÄA

vr%fd l h 0 ; fä dk okLrfod vFk±ea vuqkeu djuk dðYk ml ds
ckgjh fØ ; kdYkki dh udYk dj Y"us tš k l jYk dk ; Z ugÈ gÅ okLro ea ge
fd l h nġ js 0 ; fä dh rjg ugÈ th l drs D ; "äc gea og pruk ugÈ gÅ
bl h ckr dh v"j Ñ".kefirz Òh bñxr djrs gÅ og dgrs gš fd fd l h 0 ; fä
dk vuqkeu er dj" og cu" t" rē g] Lo ; a d" n[ki] Lo ; a d" l e>"
vġ Lo ; a dh ; g l e> vki d" vnj l s cnYk nxh vġ ; g cnYkko , d
l gt cnYkko g"xA Y"fd u tc vki nġ js 0 ; fä dh rjg thuk pkgrs gš r"

vki ml rjg ugÈ th ikrs D; "fid vki ds ikl og pruk ugÈ gA eà xk/kh dh rjg ugÈ th l drk D; "fid ep ea xk/kh th dh ÁKk ugÈ gS vG tc eà xk/kh dh rjg thus dh d'f'k'k djrk gwr" vius "N".kk* ¼ h- N".kk½ g'us l s Òh ofpr jg tkrk gA eà , d udYkh 0; fä cu tkrk g' t" ejs Lo; a ds g'us l s Òh cnrj gA D; "fid tc vki viuh pruk l s thrs gS r" , d l EÒkouk curh gS fd vki l e> Y'afd ejk viuk g'uk D; k gS t" fd , d ; FkkFKZ ¼ Dp v'fYkVh½ gS vG ; g ; FkkFKZ l R; rd igpk l drk gA tc vki Lo; a ea fufgr l R; dh xgjkbl rd igprsgår" , d vkrfjd mRifjorü ?kfvR g'rk gA rc vki ml js dk vuðj.k u djds l gt : i l s vf/kd ÁKkoku 0; fä g'rs gA vuðj.k , d >B gS vr% N".kefirZ fdl h 0; fä ds vuðj.k ea fo'okl ugÈ j [krs gS bl hfYk, mlg'aus fdl h d" Òh viuk f'k"; ugÈ cuk; kA mlg'aus dgk fd eà vki d" 'l R; * Ánku ugÈ dj l drk] vr% f'k"; cuus dk D; k erYkc gA vki d" bl dk vuðj.k ku Lo; a djuk g'xk tS k fd eà s fd; k] vG ÁR; d 0; fä d" viuk Ádk'k Lo; a cuuk g'xk tS k fd cð us Òh dgk gS ¼/vük nhi " Òo%A

eà s xk/kh th d" i <ej ik; k gS fd og Òh bl ckr ds l R; d" l e> x; s F'A ; gh l ans k xhrk ea Òh gA ; g dgrh gS fd fdl h deZ dh 'kðrk vFkok v'kðrk ml ds ifj.kke ij fuðj ugÈ gS ; g ml vkrfjd Áj.kk ij fuðj djrh gS ftl Áj.kk l s ; g deZ l Eikfir fd; k tkrk gA vkrfjd : i l s egùokdkk kh u g'dj Òh gea fujarj egùokdkk kh 0; fä dh rjg gh deZr jgus ds fYk, xhrk gel s dgrh gA bl ea Òxoku N".k vtù l s dgrsgS fd , d cð i # "k Òh cká : i l s , d l k/kkj.k 0; fä dh rjg thrk vG deZ djrk Áhr g'rk gS Y'fdu n'u'a ds deZ l eku ugÈ gS D; "fid n'u'a ds thou , oa de±dk l ir fðé g'rk gA vkrfjd : i l s n'u'a fðé gA vr% l Ppk ifjorü prukxr g'rk gS vG N".kefirZ ekurs gS fd tc 0; fä dh pruk ea bl Ádkj dk okLrfod mRifjorü ?kfvR g'xk rÒh , d l gt l keftd ifjorü l EÒo gA tc bl ifjorü dk vk/kkj , d egùokdkk kh deZ vkrðÁkf; d deZ vFkok dYkdY" fVM deZ g'rk gS rc l ekt ea bl deZ l sokLrfod mRifjorü ?kfvR ugÈ g'rk gA

, d ckj N".kefirZ l s fdl h us , d okrkZ ds var ea i nk& eà l keftd dk; Z djuk pkgrk gA ep s ds s ÁkjEÒ djuk pkfg; ð vG mlg'aus

mÜkj fn;k& ^eð l "prk gwf d ; g Kkr djus dh vi\$kk fd ; g dš s ÁkjEð
 fd;k tk;š ; g tku Y'uk vR; r egÜoiwKz gSfd vkf[kj vki l keftd dk; Z
 D; "a djuk pkgrsg& D;k bl fYk, fd vki l d kj ea n[k n[krs g& Ö[kejh
 chekjh] 'k" k.k] , d ân; fonkj d xjhch ds cxYk ea gh , d /kuh 0; fä dh
 mnkl hurk] eut; "a dh chp 'kkkqk bR; kfn\ D;k ; g dkj.k g& D;k vki
 bl fYk, l ekt l øk djuk pkgrsg& fd vki ds ân; ea Áe gš vr% vki døYk
 Lo; a dh ifjr"V ugÉ pkgrsg& vFkok ; g l keftd dk; Z vki dk Lo; a l s
 iYkk; u r" ugÉ g& vki l e> jgs g& mnkgj.k ds fYk, ijEijkr fookg ea
 ÁR; d Ádkj dh dq irk fufgr gš vr% vki dgrsg& fd eð dÒh fookg ugÉ
 d: xkj vr% vki fookg ds vu rj Lo; a d" l keftd dk; ± ea > "d nrs gš
 vFkok 'kk; n vki ; g l c vius ekrk& fi rk dh bPNk l s ; k , d vkn'kz ds
 fYk; s dj jgs g& ; fn ; g l keftd dk; Z iYkk; u dk , d l k/ku gS vFkok
 fd l h vkn'kz dk vu rj.k gš ft l s l ekt us ; k fd l h urk uš ; k fd l h
 /keZ# uš ; k vki us Lo; a l Fkkfi r fd; k gš r" vki d" bZ Òh l keftd dk; Z
 djavki v[v f/kd n[k d" gh tle nxA ijUrq; fn vki ds ân; ea Áe gš
 ; fn vki l R; dh [k"t dj jgs g& vr% vki , d l Pps /kkfeZ 0; fä gš ; fn
 vki vc egÜokdkkh ugÉ gš vc vki l QYkrk ds ihNs ugÉ Òkx jgs g& v[
 ; fn vki dk l nxqk vkid" Áfr" Bk" /k dh rjQ ugÉ Y" tk jgk g& rc
 vki dk thou Lo; a l ekt ea vkeWk ifjorZu Ykkus ds fYk; s , d fufelk cu
 tk; xkA eð l "prk gwf d bl s l e> uk vko'; d g& tc ge ; øk g'rs gš ts s
 fd vki ea l s vf/kdkk gš ge d[djuk pkgrsg& v[l ekt l øk r"
 ÁR; d txg gš geafdrkca bl ckjseacrkh gš l ekpj i« bl ckjseApkj
 djrs gš l ekt l øk ea Áf'kf{kr djus gsrq ; gk; LdWk&d, Y"t miYkC/k g&
 bR; kfnA Y'fdu vki n[krs g& fd cxš Lo; a d" tkus cxš Lo; a dh v[
 l Ecl/ka dh xgu l e> dš vki d" bZ Òh l ekt& l øk dj[ifj.kke fufkZd
 gh g'xA

, d efnr fpÜk 0; fä gh l gh vFk± ea ifjorZk Ykkus okYkk g'rk gš
 vkn'kzknh ; k n[k iYkk; udrkz ugÉA , d efnr 0; fä og ugÉ gSftl ds
 ikl cgr l kjh olrqi; g'Á , d l Ppk /kkfeZ 0; fä gh Ál é fpÜk 0; fä gkrk
 gS v[š , d s 0; fDr dk thou Lo; a gh , d l keftd dk; Z cu tkrk g&
 yfdu ; fn vki mu vufxur l keftd dk; Z l rZv" a ea l s , d g& tks cxš
 efnrk cl l keftd dk; Z ea t[s gš rc vki dk ân; [kkYkh jgsxA g"

I drk gSfd vki viuh I EifUk dk R; kx dj na ; k nu j "a d" Oh , d k djus ds fYk; s jkth dj Yā vġ 'kk; n dN 'kkunkj I kekftd dk; "± d" Oh i jk dj Yā Yfdu tc rd vki dk ân; [kkYkh gS vġ vki dk eu fl) kar "a l s Øjk gS rc rd vki dk thou efYku] mckÅ vġ vkun jfgr g" xkA vr% igY" Lo; a d" I ef>; s vġ bl Lo; a d" tkuus ea l s gh I E; d- deZ dk tle g" xkA**

vr% ; g I "puk xYkr g" xk fd N". kefirZ I ekt&I qkkj "a ds fo#) F" A mlġ "us ftl ckr dh vġ bāxr fd; k og gSfd I kekftd dk; Z fuf' pr gh Åei wkz ân; ds }kjk fd; s tkus pkfg; Å vki Lo; a d" I kekftd I qkkj "a ea Ykxk I drs gS fdUrq; fn vki blġa egUokdkqkki wZl djrs gġ ; fn vki blġa , d l o'p I kekftd dk; Z rkz cuus vġ u'cYk i jLokj Åkr djus ds fYk; s djrs gġ rc vki ds }kjk fd; s tk jgs bu I kekftd I qkkj "a ea gh 0; fØpkj ds cht fo|eku gÅ bl fYk, ; s I qkkj&dk; Z varr"xRok fujFkZl fl) g" xkA okLrfod ifjorZu dk tle vkarfjd : i l s g"rk gS vr% I qkkj dk; Z d"bz ckā fØ; k&dYkki ugĒ gÅ ; gk rd fd , d [kkl rjg ds jktuhfrd I emk; dh l jpkuk ds fYk, fd; s tkus okY" xkq/khth ds Å; kl "a d" Oh vl QYkrk dk egg nqkuk i Mk D; "fid buds vuq kf; ; "a ea d"bz vkarfjd cnYkko&I qkkj r" g"vk ugĒ FkkA os dōYk ckā : i l s gh mlġa viuk usrk Lohdkj djrs F" A xkq/khth , d vkarfjd ifjorZu l s xqtj pōps F"] bl hfYk; s og fuMj F" vġ viuh ÅKkuq kj thrs F" A tc mlġ "us xk; ds , d cnM&d" fcuk vf/kd nnZ l gs ejus ds fYk; s bltD'ku fn; k r" mudk ; g fu. kZ vkarfjd Fkk vġ bl ds fYk; s og fgUnw I ekt dh ØRI Zk Oh l gus d" rS kj F" A og vius l R; d" Lo; a dh l e> ds vuq kj th jgs F"] og YkdfÅ; rk dh rYkk'k ugĒ dj jgs F" A Yfdu ; fn ge l QYkrk Åkr djus ds fYk; s I kekftd dk; Z djrs gġ rc geea vġ , d 0; ol k; h ea d"bz Øn ugĒ jg tk; xkA , d 0; ol k; h Oh l QYkrk pkgrk gS vġ rFkkdfFkr /kkfeZl 0; fā vġ I ekt l d d Oh l QYkrk ds fYk, YkkYkkf; r gġ rc buea D; k Øn gS blġ "us dōYk fØé l k/ku "a d" l QYkrk ds fYk; s viuk; k gÅ ; fn l kekftd dk; Z fdl h Yk{; d" Åkr djus dk l k/ku ekk gS r" bl dh cgr gh de egUkk gS D; "fid egUokdkqk dh ÅfØ; k ea gh foØktu ds cht fo|eku g"rs gÅ vki ik; æsfd ml l qkkj ÅfØ; k ds vnj l s gh foØktu vġ fgd k dk tle g" tk; xk vġ 0; fā vki l ea gh YkMtus YkxkÅ fdl h egku 0; fā ds

* From This Matter of Culture by J. Krishnamurti, Chapter 27, p. 212-213, Gollancz, London 1974.

I kfé/; ea rRdkfYkd : i l s bl foØktu ÁfØ; k dks Vkyk tk l drk gS
 Y'fdu foØktu dk vr ugÉ gYk gS vr% ; g d'bz okLrfod l Økkj ugÉ gA
 tS sgh ml egku 0; fá dk ÁØko [kRe g'xk ; s l Økkj Øh u"V g' tk; xA
 vr% l nxqk d' fdl h ÁØko ds }kjk xg.k ugÉ fd; k tk l drk gA geea l s
 ÁR; d d' Lo; agh bl l nxqk rd igpuk g'xkA rc vki dh vi uh l e>
 vki d' crk; sh fd vki ds fYk, l E; d-deZD; k gA

vr% xk/khth v'g N".kefirZ t" djus dk Á; kl dj jgsF] ml ea ep-s
 d'bz Øh vk/kkjØr foj"/k Árhv ugÉ g'rk gA eá l "prk gYfd ftl egku
 l R; dh v'j N".kefirZ b'kkjk dj jgsF] og d'bz vdeZ dk fueæ.k ugÉ
 FkA ; g l R; dØYk ml deZ dh ekæ dj jgk Fkk t" Áe v'g d#.kk l s
 mRié g'rk gS egÙokdkk {kærk} Locdflæ an; v'g eu l sugÉA ep-s ugÉ
 Ykxrk fd xk/khth Øh bl s Lohdkj ugÉ djæZ D; "id muds fYk, Øh deZ dk
 l zr , d , d k ân; g'uk p'fg; s t" Áe] d#.kk v'g Økbpkjs dh Økouk l s
 Øjk g'A og fcrkuh Yk'x"á ds Áfr Øh , d okLrfod xgu Áe egl l djrs
 F'A og l "prsF" fd vaxt gekjs feæ k gS os Øh vl; eul; "a dh Økr eul;
 gS fdUrqog dgrsF" fd dØYk mudh l jdkj ; gk ugÉ g"uh p'fg; s D; "id
 ; g vl; k; i wZ gA og vl; k; ds fo#) ÁVtV dj jgsF] vaxt"á ds fo#)
 ugÉA ; g nfu; k ds b'rgkl dh , d fo'k"V ?kVuk gSftl eafcuk uQjr ds
 v'g cxj vf/kd jä cgk; s , d fonskh l jdkj d" gVk; k x; k] v'g vki bl
 ?kVuk ds dN fuf'pr ÁfrQYku n[k l drs gA baxY©.M , oa Økjr chp
 feækrk cuh jghA Økjr d,euoYFk jkT; "a dk , d fgll k cuk jgk] v'g ; g
 l c gYk ml uhfr l sftl uhfr dk tle , d 0; fá dh vkrfjd xgu
 /kkfeZ l e> l s gYkA , d 0; fá dh ; g xgu /kkfeZ l e> mu Yk[k'á
 vuq kf; ; "a dh l e> l s vf/kd egÙoiwZ gS t" vdku d j .k dj jgs g'rs gA
 vr% tc rd ge ml vkrfjd l nxqk rd ugÉ igpæ s t'gk xk/khth igps
 F] rc rd dØYk ckápkj"á dk vu d j .k fu"QYk g'xkA xk/khth ds vl g; "x
 vkn"Yku] l fou; voKk vkn"Yku] mudh vkfFkZd uhfr; k; vkfn bl fYk; s
 ÁØkoh ugÉ FkÉ fd og , d g'f'k; kj pkYkkd eu dh ; "tuk, j FkÉ] cfYd
 bl fYk; s ÁØkoh FkÉ D; "id os , d /kkfeZ eu ds l gt deZ F] v'g ; gh og
 /kkfeZ eu gSftl rd igpus ds fYk, N".kefirZ gel s dgrs gA

*ey vaxt: l sfgl h vuqln %MMLjktSk d'lj pljfl ;***



* eWk vaxt h <http://www.pkrishna.org> ij n[k tk l drk gA

** vf l 0 i kQd j] n'kú foØkx] ol r efgYk egfko |RYk; jkt?kV] okj.k l h %m0Á0% 221001-

Ghefre-coelWMebea le0Je kaer haef kaahuvee

[e j ce h&c [Ue*

hej cel el Je kaes tel Je %eedreUeeW ves efVe-dfVe veece = heell mes DeveyeJe ekaUee Deej
 leondegj Gmekeer GheuefDe Yee kaer- epame bekaej Gmes hej yeSye SJob hej ce0ej ka = he cell
 DeveyeJe ekaUee pee mekaalee nW Gmeer bekaej Jen hej come0ee celeyeele mes Yee behle ekaUee pee
 mekaalee nW Yeej le0le mekkaalee cell mekaameer Yee tel Je kaer haef kaahuvee kaer pe0le Gmekeae GIme
 SJob beceCe ncellJee SJob Ghefre-coelW cell deue mekaalee nW ekaav leg MebeaJeeo Jemka nW Uee
 DeJemka DeLeJee beieUe& Fme eheUe cell heUeele celeYee n0 DeDekeaeMe eheEveelWkae eheUej
 nW eka MebeaJeeo kaee ceue DeUeUej eheUej Oeeje Deell cell Keepevee UeeenS kebleka Gvekaer
 meeceepkeae JUJemLee celemoeeleceka Leer, FmeUeS JeneB celee kaer beOeevelee Leer- Fmeer kaee
 DeJuecyeve kaej ka ner MebeaJeeo kaee GoUe Deej >eacelMe: ehekaame n0ee neiee- n[thee SJob
 ceenvepeee] [es kaer KeepeF& mes behle DeJemeeelW mes Fmekeer beUeevelee haef ue#ele neeer nW
 peneB eheUe mLeueelW mes ehe0er kaer vejer cell eheB eheUeUee n0 epevecellW ska cellW Gmekeae ieYe& mes
 Je#e ehekaueles n0 ebKeeUee ieUee nW Deej Gmekeae yeeFE Deej oes eheUeeWkae Dekaave nW eheUeeW
 ka meeLe Gvekae meje0e kaes mekaalee cevee pee mekaalee nW meUeUe Ueije cell odeer kaer
 Gheemevee = 0 kaer menUejer SJob mJel0e oesveel = heell cell neeer Leer- celehepeve ka Gme
 Deej eUeUe Ueije cell ner odeer kaes 'Mebea' kaee = he oebUee ieUee Lee Deej Gmeer ka meeLe Ska
 cenheg = kaer kaahuvee Yee kaer ieF& Leer epames kaeeUeeUej cellW MeJe kaee veece ebUee ieUee-
 eheUe-Mebea kaee Uen meheceUeUe = he ner MebeaJeeo kaee DeDeej yeeve Deej Mevew Mevew
 Fmekeae hekekae «evLeelWpemes Deiece Deej tel cellWkae ehekaame n0ee neiee- eheEveelWkae Sme
 cevevee nW eka DeUeUej Oeeje ves MebeaJeeo cellW hepee, eheOeame Deej mekkaej Deeb tel Je
 ebUes lees DeUeUeeje ves Gmekaes oelWreka DeDeej tel Lee DeUeeelceka DeveyeUe mes Uejea
 ekaUee- UeAeche Mebea, Mele tel Lee JenCeJe tel0e kaee Jel0eeve mJe = he ncell beUeeve kaeeUe cell
 " eka Fmeer = he cellW neReUeUee yeeUe mecelle, haef eheUee tel Lee Jell0eej ka >eace tel Lee beYeeJe
 cellW Gmekeae = he haef Jell0e neee j ne nW ekaav legUen Yee mhe° = he meskaame pee mekaalee nW
 eka tel0e kaee beYeeJe ekaameer ve ekaameer = he cellW Yee Oeeelhej hel[e nW yeeve, pame, heUeUeUe,

* eheYeeieUe#e, oMele-MeeEe, Jemvele ceUuee ceneeleAeeUe jepelaeS, JeejeCameer-

Malle Deebb melleoelWecellWecelkeä Gheemeevee keäe elieOeeve nWDeegj meYeer keä Deheves elieelMe° IeäJe SJeB Deeece nQ pames - yeemeleä, pameleä Deebb- Yeej IeäJe metnkeälle keäes mecekeltee cell mecePeves keä elieS Jenbkeä SJeB BeceCe hej cheje keä meele ner meele Deeeefkeä hej cheje keäer cenöee keäes Yeer mJeekeäej keäj ves neäee- IeäJekeä metnkeälle Deegj meeDeevee keäe celue Deeece keäes ceervee peete nW Malle, Meeöä SJeB JenCeJe meceboeä keä Deeece elVe - elVe nQ IeLee Fvekeäer Gheemeevee keäe keävö eljevog Yeer Deueie nW Malle SJeB Meeöä cellWMeJe IeLee Meeöä keäer Deegj JenCeJe cellWveej elJeCe IeLee ue#ceer keäer hej keäuhavee keäer ieF&nW

Üm IeäJe eljevog cellWen elieäseve keäj ves keäe elieeme ekeäJee ielJee nwekeä Meeöä keäer keäuhavee keäuee Deeeceellkeäer ner oäve nW DeLeJee Jes Deegj elieelMe° ðhe mes Ghefre-eodellWecellWecel Yeer yeape ðhe cellWner mener Gmekeäe DeeYeame DeLeJee GuueKe nW Ghefre-eodellWecel herues \$e+Jes cellW Meeöä Üee oäer keäer keäJee hej keäuhavee nW Fme hej Yeer meäeäe cellWdeJee DeJemÜeä eliee neäee nW Üen mhe° nwekeä \$e+Jes keä oäer mebeä cellWe Iees oäer keäes ðö keäer menÜej er keäne ielJee nW Deegj ve ner oäeeä keäueer, Deäykeäe Deebb ðhedWkeäe GuueKe ekeäJee ielJee nW \$e+Jes elie oäelJe cellWfmekeäe DeYeäe ebKeeF&oäee nW Jenb ostleJeeWkeäer keäuhavee oäe heelvelleWkeä ðhe cellWkeäer ieF&nW hej oäelJeeDeelWkeäer Iegvee cellWgvekeäe mLeeve ieele nW Üeäeäe \$e+Jes cellWdevekeä ostleJeeWkeäe GuueKe nW Deegj GvecellW'G'ee' Deegj 'Deebelle' meäeäe%o nQ Deebelle keäe GuueKe Gvekeä hej DeebÜeellWkeä meele DeäJee nW ueäeäve keäF&mLeevedWhej Gvnerkeä vece keäe mJeläe ðhe mes GuueKe ekeäJee ielJee nW 'Deebelle' keäe DeLe&nW 'yedive jehlelee' Üee 'yedive mes ceäeä'~ Gvemes elielee keäer ieF&nW keäe Jen Deheves GheemeeveeWkeäes yedive mes ceäeä keäj oW Üenerhej 'Deebelle' keäe ceete keä ðhe cellWecete nW ceeteäJe Meeöä keäe elieelJeeDele keäj ves Jeeuer jnmÜeäJee Meeöä keäe vece 'Deebelle' nW Jen mecheCe&YelW keäer peveer nW Jen oäelJeeDeelWleäe Üej eliej YelWkeäes jÜeves Jeeuer nW Jen meyekeäer eliee SJeB #keä Yeer keäner ieF&nW mecmle elieäe keäer GIheäe SJeB uelJe Gmeer cellWneäee nW¹ 'oäer- Yeelele' IeLee 'oäee&mehleleäer cellWecete oäer keäe mJeähe Fmeer ðhe keä mecekeä#e peeve hellee nW 'Deebelle' Deheves Gheemeevee keäer DeelceeDeelWkeäes Dehever Develjeäeäe Éeje heäe-ceäeä keäj oäer nQ Fme äkeäej 'Deebelle' keäer oes elieelJeeWmhe° neäer nQ - Gmekeäe ceeteäJe Deegj yevOeevWmes ceäeä keäj ves keäer Gmekeäer Meeöä- Üener oesvedWMeöeäcele keä oes elieelMe° DeeOeej Yeer nQ Gve oes äceäe ostleJeeWkeä DeelJee ää \$e+Jes cellWjeäe, eliee, mej mJeläe,

heje eace keae meldeka nri pees yesyelJe kea meele nri DeleedMeebea nri yesyelJe nri Uen melUe, meveeleve SJobDeelvedMeer nri

hej ceyesye kaes eveisje, evej ekaej Deeb kaane ielUe nri Deej hege: Gmeer mes meef^o kear JUeeKUee keae beelve ekaUee peele nri ekaavleg eveisje Deej evej ekaej IeJe mes Meebea ka DeYeUe cellmeef^o kear JUeeKUee verer nes mekaalee- Dele: meef^o mejeDeer ehezeevle kear JUeeKUee kea elueS nri Meebea keae elMese beUeeppe beelele nree nri Gheere-eoellcellYeer meef^o mejeDeer elleesivee nri nri Gheere-eodUe meef^o MeeEe kea ehezeevle kaes oes mecehellcellleYeeppel ekaUee pee mekaalee nri- Deheer: <eSle SJobheer: <eSle- Deheer: <eSle kea Devlelele Jes ehezeevle Deles nri pees heJecerneYel eellkaes JemIepeieled keae Uej celUe DeLeUe Demel edUee Smeer nri mel#ce keaureeDeell kaes mecheC&JemIepeieled keae cete ceveles nri meef^o kea GodUe kaes Deelcee IeUe hej ceelcee kea DeoUej hej eheze keaj vescees kaes heer: <eSle kaane ielUe nri³ Gheere-eodellcellWoesellWen kea elUeUej ebKeueF&hel[Les nri yeeoUeUe kea Gheere-eod cellmeef^o keae cete keaj Ce peue kaes UevoesUe Gheere-eod cellWeeleg kaes IeUe Fmeer Gheere-eo cellWeska DevUe mLeeve hej DeekaaUe kaes cevee ielUe nri⁶ UevoesUe Gheere-eod cellWner Ska DevUe mLeue hej JeCete nri kea 'Deej cYe cell meye keaj U mel ed SJob DeE IeUe Lee- Fme Deeb meoe ves FUUe kear eka ceUDeveka nes peeTB Deej Gmeves Iepe FUeeeb kear meef^o kear-'' me^o Yeebo = heer keace kaes meeUej Ce DeLe& cell mJeekeate keace (DeheCete kea DeLe& cell pamee eka DeE Ue- Jes evle cell cevee ielUe nri) kea = he cell <enCe ve keaj kea Gmes ekaUee (heCete, pamee eka Mele SJob Meebea oMeehellcellmJeekeate nri) kea = he cell mJeekeaj keaj ve UeechS- yesye cell ekaUee kaes mJeekeaj keaj ves mes Gmekear heCete De#eS Ce j nteer nri kea ielUe ekaUee DeheCete keae meldeka verer nri yesye cell wefreenle Deelce- Ueevee Gmekear ekaUee nri Deej Fme ekaUee kaes IeUe kear Yee-ee cell eflecellMe& kaane ielUe nri eflecellMe& kaes nri Meebea, mJeeleUe, mhevo, Deeveo Deeb kaanles nri⁷ Fme Deeveo ueeue mes nri meef^o nreer nri Gheere-eoellcellYeer Deeveo mes nri meef^o kear DeelUeUeebea nreer nri Sme cevee ielUe nri yesye kaes 'keace kea DeLe& cell weveisje SJob ehe- beUe kaane pee mekaalee nri ekaavleg Jen heC& nri FmeUeS Gme cell Deeveo kea Gokea DeLeUe Deeveo kea menpe GUUueve DeleUe nri pees IeUe cell mJeekeate ekaUee Ue mhevo nri Dele: Uen kaane pee mekaalee nri kea ekaUee Ue Meebea keae ehezeevle yeape = he cell Gheere-eoell cell nri DeleUe uesteave mJeele oMeehellkeae ehezeevle kea = he cell Gmes IeUe cell nri beUe%oe eueer nri Gheere-eoell cell nri cell ceUeeJeeo (DeE Ue- Jes evle oMee kea meef^o mejeDeer Ska beC& ehezeevle) IeUe mJeeleUeJeeo

FmedueS Gmeves omesj kaer FUUe kaer Deej Gmeves Deheves kaes eE Oee eHeYeoea kaj eueUee~¹²
 Uener Jen Deeb ebeLge tel Je kaer kauhevee nW pees mebej ka meYeer ebeLge tel JeeWceWceW KeeF &
 otee nW DeEUe ka Devleite eUhes Fme EUe YeeJe kaer kauhevee hej Jeebea Meebaa ebeW ceW
 ekekaemele he ceW GheueYe neteer nW Meebaa Deej JewCeJe oeseeW ner meebaa ebeW ves Fme
 BegleJeevee kaes mJeekeaj ekaUee nW¹³~ FMebeere-eo ka beLece cebe FMeelmeUee:eod meJeeed ceW
 FMeUee DeelmeUeeed Sme DeLe&kaaj ves mes FMe hej eMebea he hej yeSye kaee DeeyVe he nW
 meemle meel Fme hej eMebea kaee ner Jeeme mLeeve nW Ghemehej ceW UeeSmeelmeew heg<e:
 meesncefme'' Fme cebeW ka Eeje hej eMebea ceW ner Ghemehej ekaUee ielUee nW 'meesnceed
 Uen hej eMebea kaee ner JeeUee nW tel ebeW ceW meer kaes Deel ceUeevee, DenbeceW mehevo Deeb
 kaane ielUee nW Fme bekaaj hej eMebea mes meel kaee bej cYe kaj ka Gmeer ceW Ghemehej ekaUee
 ielUee nW¹⁴

peleed kaer Ghebe Uee meel ka mebe ceW ner ebeW he mes Meebaa (mebaue) kaer
 DeelWUeekeale neteer nW Stej beebere-eo ka beLece cebe ceW yeSye ceW FUUe Meebaa kaer
 DeelWUeele kaer kauhevee kaes oKee pee mekaale nW penab Uen kaane ielUee nW eka bej cYe ceW
 yeSye ner Lee, Gmeves FUUe kaer Leer eka ceUeekeal kaer j Uevee ka~¹⁵ Fmemes mhe netee nW
 eka Jen FUUe SJe mebaue mes Ueje nW Fve Meebaa ebeW kaes Gmeke mJe he ceW ner cevevee
 netee ka beW ka Jen DekaUee Lee~ Fmeer mebaue Meebaa kaes tel ebeW ceW mJeeleUe Meebaa ka he
 ceW mJeekeaj ekaUee ielUee nW¹⁶ Uen eYeer Uen Meebaa Jem ege: mJeeleUe Meebaa ner nW ka beW ka
 Gme mebe ceW Ueekeal ka mepeve kaer pees FUUe nW Jen Gmeke mJeeleUe ka kaaj Ce ner nW
 eka meer DevUe kaer yeeUee GmeceW vene nW tel ebeW kaer FUUe Meebaa, mJeeleUe Meebaa Uee
 ebeW ka Meebaa Yee lees Uener nW UeoeUe Ghesre-eod ceW Yee mebaue kaer cen oee nW mebaue
 kaer yeSye ka he ceW Gheemevee kaaj veer Uee nS, ka beW ka Jen peleed kaee mJeeceer nW meemle
 ebeW mebaue Meebaa mes Deel ebeW nW FUUe SJe mebaue ka DeYeeJe ceW keameer Yee lej n kaer
 ekaUee meuelee meYeJe ner vene nW

ka'' ebeere-eod ceW Yee Fme tel Ue kaes mJeekeaj ekaUee ielUee nW eka ''yeape ka Devoj
 pames Je# ebeW ka Meebaa Devle ebeW je nteer nW James ner meel mes helle hej ceW ceW
 me= YeeUee veer Meebaa DeUeeoea he mes Jeekevee Leer hej ceelcee ka meele meemle oteceUee
 Deeb ebeW Meebaa beW ceW kaer yee hee heer ien ceW mLele nW¹⁷ Meebaa ka bekaUeevee ka

SJeb mebeueve kaj lee n#w ÜeÄeche Meebä Skeä ner nwekäv leg Gmekeä Éej e Devekeä ueeueDeellkeäe mepeve netee n#w kaä' ghedre-eod keä DeÜeeÜe oes keä eÉ teete Jeeueer keä kegÜ mLeueelMhej Fmeer Yeele kaäs oMeeÜee ielLee n#w pomes Skeä ner Deelive evej ekeäej ðhe cellj nles n§ Yeer DeeDeej Yell e Jem leg keä Devep:he Deekäej «enCe kaj uelLee n#w leLee pomes JeeÜeg Skeä netes n§ Yeer he=ekäil - he=ekäil Jem leg keä Devep:he ielLee Deej Meebä Jeeue nes peele n#w Gmeer ðkeäej hej ceÜej Yeer Deheveer Meebä mes ðeeCeÜeeMkeä Devep:he veevee ðheelMDeej he=ekäil - he=ekäil ielLee Deej Meebä keä ðhe cellMkeäs netee n#w mecmle pel[, Üeteve peieted hej ceelcee cellM#ce ðhe mes ueere n#w epomes Jen Deheveer Meebä Éej e Gmeer ðkeäej ðkeäs kaj lee n#w epome ðkeäej cekeäl[er Deheves Devle: emLele heoLe&mes peeue ðrekeäueleer n#w DeLeJee hep:«e mes veKe Deej kaälMe mjele: ðkeäs netes n§²³

Meebä keä DeYeele cellMkeämeer lej n kaär ekaüle mecyJe veneRn#w Meebä keäe IeelheÜe& ner n#w ielLee- leSe mes yeÜndeeC[heÜeÜte mjeleke Meebä eÄeÄeeve n#w Meebä ner nceej s peeleve keäe oeeete n#w ceve kaär ceveve Meebä, heoLeek keäe eÄeÄeeve kaj ves kaär Meebä, Devejele kaäs Oeeg Ce kaj ves kaär Meebä, ðreSeÜe Meebä, Jete Meebä, mcej Ce, mekäuhe, ðeeCe Deeeb mecmle MeebäÜeeßGme DeeÜevÜe Meebä keäe ner yeäse kaj eleer n§²⁴ Fmeer kaäj Ce ðeeCe, Deheve Deej JÜeeve kaäs Yeer Ghedre-eo keäej ves oöeer cevee n#w²⁴ keäedMkeä FvecellMpeeleve j#ee keäe mecelÜee Meebä Éej e ner ðeöde n#w Fmeer ðkeäej mecmle kaäcentröÜeeMJSJeb %eeveströÜeeMcellMpees - pees MeebäÜeeßnömYeer cenelMeebä keäer DeeYelÜepkeä n§²⁵ ouleer SJeb ðkeääl ekeä MeebäÜeeß Yeer Gmeer Meebä keäe Skeä DeMeeceSe n§ ielLee cellYeer Üen DeYelÜee DeYelÜepete nes j ne n#w penäÜen keäne ielLee nwekä mecmle yeue, eÄeYelLee Deeeb hej ceÜej keä Iepe keäe ner Skeä DeMle n#w

Male SJeb Meebä IelMeeÜeeMkeä Meebä keäe DeÜevle m#ce eÄeÄeeve kaj les n§ Gmes ner hej eMeekeäe cevee ielLee n#w Jeekäil keä ðhe cellhej eMeebä keäer kaäuhavee Jee SJeb Ghedre-eo cellM Yeer n#w \$e:Jeeb mebnLee keä "JeeieccYeSeer meebä" keä DevleieÄe Jeeioöeer keäe pees GuueKe ekeäÜee ielLee n#w Gmes Meebä IelMeeÜeeMkeä Jeekäil Meebä keäe celue keäne pee mekälee n#w \$e:keäil - mebnLee cellMkeäne ielLee nwekä "ÜelJeej Jeekäil heej eÄeÄee heoedre~" Jeekäil keä heje, heMÜevleer, ceÜeece Deej Jaj Jeej ðhe pees Üeej Yeer Deieeceeöeä «evLeelMkeäÜes ielles n§ mecyetele: Fme celLee cellMvekeäe ner mekäle ekeäÜee ielLee n#w Jeekäil Meyo keäer JÜeeKÜee kaj les n§ keäne peele n#w ekeä pees yeeseer pee mekä Jener Jeekäil n#w Meyo kaäs ner Jeekäil keän les n§ Ghedre-eod cellMkeäil Deej epeEe keä mepebe keä ðreöMle ekeäÜee ielLee n#w Üej cye cellMner Jeekäil cellMeeCe-Meebä Deej

hepcedVelle =he nW Meoeda Gheemevee keae DeLe& nW Deheveer Dehej ecele MeoedaUeellkeas peieete
 keaj kea yesye/eeve Eje ceneMeoeda kea Deeevo kear Deveyedle keileelkeae Deeevo ner Jeemleelkeae
 mJe=he nW Deeevo ner meel° keae cete keaj Ce nW FmeedueS Ieileellccllmeel° keas elMele keae
 ueeuee-efueeeme²⁷ DeLelee Deeevoveoette keane ielle nW veSjepe kea Deeevoveoette ccllner
 meel° kear DeelVellUeebea nW

Ghejedea elJeSeve mesmhe° nWkeae Ghesre-eoellccllWcebea Meoeda keae mJe=he IeelSekeae
 - hej cheje ccllWcebea Meoeda keae DeDeej cevee pee mekaale nW Ghesre-eoellccllWcebea ehezevele
 yepe =he ccllWcebe - Iese elAeeve nWDeieeellccllWcebea ellemleej keaj kea Gvekeas ehezevele mes
 JUelenje ccllWcebea ekaale ielle- IeelSekeae - hej cheje ccllWcebea keae meleelkeae° =he nW
 epomekae keaj Ce Deee ueeieellccllWcebea OeejCee nW kea Meoeda keae mejeDe keauee IeelSekeae
 hej cheje mes nW ekaavleg Meoeda keae elUelle Iees DelUevle Ueevee keauee mes ner nW keaueevle
 ccllWcebea ellemleej keae hej Deele ielle- peye nce Meoeda nre JUeebea Deej je° ^ kear
 keauevee vonekeaj mekaales Iees hej ccllWcebea DeoMe&Deej ue#Ue nW Gmes Meoeda-jele
 keames keauevee ekaale pee mekaale nW hej ccllWcebea keas nce Ueems epeme vece mes keanWDeLelee
 epeme =he ccllWcebea Gheemevee keaj Wcebea ner Gmekeae mJe=he SJebe meleUe IeJe nW
 Ghesre-eoellccllWcebea SJebe Meoeda oesreelkeae ellevn nW ceUeebea keas DeEle JeveelUeeW
 (Mekeaj Deeeb) ves Deej Meoeda keas Mele, Meoeda IeLee JenCeJe Deeeb DeUeeUee ves «enCe
 ekaale- UeAeche IeileellccllWcebea ceUee keas mJekeaj ekaale ielle nW Deej Gmes DeYeeme Yeer cevee
 ielle nW ueekeae Jen elMele kear Meoeda nW hej Meoeda keae ner elcevelece =he nW FmeedueS
 DeYeeme ccllWcebea DemelUe SJebe elUee vone nW yeUee Jen melUe SJebe GheUeeer nW Jen elMele-
 Meoeda keae me#eelkeaj keaj eves ccllWcebea keae keaUe&keaj Ieer nW Yebea, kea=Cee, keae&Deeb kea
 elueS Meoeda DeUeeUee nW keileelkeae Meoeda kear hej ceelkeae meoee mJekeaj ve keaj ves mes
 FDej, peete Deej peieled IeLee Gvekeae mejeDe meYeer De/eevekeaeuete nesvee kea keaj Ce nble nes
 peetes nW FmeedueS Mele, JenCeJe IeLee Meoeda DeieeellccllWcebea DeEleJeeo nW Jen Yebea-
 meoeevee keae eljeSeer vonekeileelkeae Jen Meoeda Ueeie-cetekeae voneyeUeekeae Meoeda «enCe-cetekeae
 nW²⁹ ueekeae SJebe hej ceelkeae oesreelUee-ellccllWcebea ehezeve kea elueS Meoeda DeUeeUeekeae nW
 vece=he mes JUeebea meYeer heoelccllWcebea IeJe keae&Uee iefje =he ccllWcebea Ueebea nesee nW
 keae&keae DeLe&Uee nW mJeYeJe mes elUee ielle nW Fmeer mes heoelccllWcebea hej UeUe eceuelee nW
 pames peue keae Oee&Meleuelee Deej Deive keae Oee&oenkeale nW FvneOee&mes Fve IeJeeW
 keae mJe=he mhe° nesee nW Fmeer Ueekeaj Meoeda yesye keae mJe=he nW IeLee GmecllWcebea
 =he mes elAeeve nW Meoeda ccllWcebea kea mJeYeJe keae hej UeUe eceuelee nW 'oeselce Meoeda

euþefr ,oa; kKoYD; Lefr; kæafufgr I kē; h; fopkj/kkj

*MM/m'k d'q'okgr**

Hkkjrh; I dfr] /ke/ o n'kū dk I þnj I ello; i kphu Hkkjrh;
xðFkka ea feyrk gð 'kM- n'kūka ea I kē; n'kū dk , d egROIwKz LFkku gð
bl ds cht gea on] cā.k] mifu'kn] egkHkkjrh] xhrk] Lefr; ka , oa i jk. kka ea
miyC/k gksr gð nk'kūud nf'Vdks I s Lefr; ka ds dñ vāk mYy[kuh; gð
; |fi fo'.kq Lefr rFk "kēk Lefr I kē; fl) kūrka I s iHkkfor gS ij bl dh
foLr r ppkz gea euq Lefr rFk ; kKoYD; Lefr ea vf/kd feyrh gð buea
I kē; kpk; kā I s I EcfU/kr m) j.k] i Pphl rRoka dk mYy[k] f=xqkokn]
iæk.keheda k] thokrek dh mRi fūk] deZ rFk i q t ðe] eKs k vkfn fo'k; ka dh
ppkz gð i Lr r y[k ea euþefr rFk ; kKoYD; Lefr ea fufgr I kē; h;
fopkj/kkj dk voyksdu fd; k x; k gð

½

Euþefr ea ; |fi I kē; "kCn dk Li 'Vr% mYy[k ugha gS rFkfi
bl ea I f'V dk o.kū] iæk.k] f=xqk vkfn dk fu#i .k fufgr gð bl Lefr ds
v/; k; , d , oa n" ea vkRe rūo dk o.kū gS ftl ds vuq kj ije vkRek
vrhðnz] I [e] v0; Dr] fur; , oa vfpUR; gð bl h ije vkRek I s egr-
vgðkj] Jkr] Rod- p(k] ftgek , oa ukfI dk & ; s i kp Kkusðnz k] gLr] i kn]
okd- i k; q , oa mi LFk ; s i kp deðnz k; vkš X; kj goha bñnz eu dh mRi fūk
gksrh gð eu nkska i zdkj dh bñnz ¼Kkusðnz , oa deðnz ½ gð eu dks o" k
ea dj ysus ij vU; nI bñnz k; Hkh thr yh tkrh gð ; gk I kē; ds I eku
gh vkdk" k dk xqk "kCn] ok; q dk xqk Li "kē vfXu dk xqk : i] ty dk xqk
jI , oa iFoh dk xqk xU/k ekuk x; k gð os ijLij ds vuqðs'k rFk , d
nI js I s I Ec) gksus I s i ð&i ðZ ds xqkka dks vkxs okys /kj .k djrs gð I f'V
dk fodkl ije vkRek I s gh gksk gð bl ije vkRek dh vfXu] iztkifr]
euþ bñnz i k.k , oa "kk" or cā vkfn I Kk; a gð

* vi kēI , V i kQd j & n'kū"kkL=] oI Ur dU; k egkfo | ky;] dePNk] okj.k.kI h

euqefr ds v/; k; ckjg ea f=xqkka dk folrr o.ku miyC/k gkrk gA ; srhu xqk Øe"ka l Ro] jtl , oarel gA ; g l EiwkZ txr bu rhuka gh xqkka l s 0; klr gA bu xqkka ea l s ftl xqk dk vkf/kD; gkrk gS og xqk ml ng/kkj h dks ml h xqk dh vf/kdrk l s ; Ør dj nrk gS ; |fi vU; xqk Hkh ml ea xksk : lk ea jgrs gA ; g f=xqk l keU; : lk l s rhu idkj ds ekuf l d xqkka dks idV djrs gA l Roxqk ds dkj.k oLrq dk ; FkkFkZ Kku] jtkxqk ds dkj.k ifrdny Kku ¼vKku½ , oa reksqk ds dkj.k jkx&}sk : lk ekuf l d dk; Z gkrs gA l Ro xqk y?kq, oa idk"kd gkrk gA bl vkRek ea tks dQn i hfr ¼ d k½ l s ; Ør] Dy'skjfgr , oa idk"keku yf{kr gkrk gS og l Ro xqk ds dkj.k gA jtkxqk l s nQ[k] vi hfrdkjd , oa "kjhfj; ka dks fo'k; ka dh vkj vka'V djus dh idfuk mRi é gkrh gA reksqk l Roxqk , oa jtkxqk l s foyke gA l Roxqk idk"kd gS vksj ; g idk"k dk vkoj.k djrk gA bl h idkj jtl xqk fØ; k"khy gS ijUrq ; g fØ; k"khryk dk vojksk djrk gS ftl ds dkj.k oLrq/ka ea xfr ugha gkrhA bl dkj.k tks ekq; Ør ¼ r&v l r-vFkkZ~Hkys cjs fopkj l s "kD; ½ gkš ftl ds fo'k; dk vkdkj vLi 'V gks rFkk tks rdZ l s "kD; , oa ¼Ur%dj.k vksj cfg'dj.k }kj k½ nQš gks og reksqk l s ; Ør gkrk gA¹

euq ds vuq kj l Roxqk /keZ y{k.k.kkRed] jtkxqk vFkZ y{k.k.kkRed , oa reksqk dke y{k.k.kkRed gA² bu rhuka ea reksqk dh viškk jtkxqk , oa jtkxqk dh viškk l Roxqk JSB gA oLrq dk ; FkkFkZ Kku l Roxqk ds gh dkj.k gkrk gA³ euq; ftl dk; Z dks l EiwkZ vkRek l s vFkkZ~eu yxkdj Kkr djuk pkgrk gS rFkk ftl ds vkpj.k ; k ikyu djus l s ml dks yTtk dh vuqkfr ugha gkrh , oa ftl dk; Z l s vkRek rQV gkrh gS & ogh l Roxqk dk y{k.k.gA l kFRod i#'kka ea onka dk vH; kl] ri] Kku] "kQ] bflnz l a e] /keZk; Z vksj vkRek dk fpuru vkfn y{k.k ik; s tkrs gA⁴ l Roxqk ea lFkr gq/k ¼i #'k½ "kQ l kFRod Hkkoka dks gh ns[krk vksj mlgha dk vkJ; yrk gA og vR; Ur fuezy vksj dkfUroku gkrk gS , oa ml ea J)k vksj fo|k dh izkkurk gkrh gA jtl xqk ds y{k.kka l s ; Ør euq; bl ykad ea ftl dk; Z dks djds vf/kd i fl f) dks ikuk pkgrk gS ml dk; Z ds vl Qy gkaus ij "kkd ugha djrkA bl idkj ¼Qy dh i kfr ds fy, ½ vkjEHk fd; s x; s dk; Z ea #fp gksuk] /kš Z dk vHko ¼v/kš ½ "kkL=oftZ deZ dk vkpj.k rFkk l ožk fo'k; ka ¼ i] j l] "kCn vkfn½ ea vki fDr jktfl d xqk ds y{k.k.gA⁵ ykdk]

funt] v/k̄s] Øjrk ¼Øks ¼ ukfLrdrk] fuR; deZ dk R; kx ¼HkéofoUk¼ ekþus dk
 LoHkko ¼ kfp'.k̄þ gksuk vk̄s iækn rkel xqk l s ; Þr i# 'k ds y{k.k ḡa bl
 iðkj ds euq; fdl h dke dks djðð djrk ḡw̄k rFkk Hkfo'; ea djus okyk
 gkdj yfTtr gksrk ḡa⁶

euþefr ds vuq kj I Ro] jtl ~, oa rel ~xqk l s ; Þr euq; vius
 deka ds vuq kj f=fo/k iðkj dh xfr; ka dks iklr gksrk ḡa I kRrod i# 'k
 noRo dks iklr djrs ḡa deZ fo |k vkfn dh fo"kskrk l s budh rhu viZkku
 xfr; k; Øe"ko% t?ku; ¼v/ke¼ e/; e rFkk müke ¼v/xz, k½ gksrk ḡa⁷ ; s rhuKa
 Jf.k; k; I kRrod xqkka dh iZkkurk ds dkj.k gh ifrikfnr ḡa ; |fi vU; xqk
 Hkh buea xkSk : lk ea jgrs ḡa ri Loh ¼okui LFk¼ ; fr ¼ U; kl h] fhk{k̄þ çk̄.k
 ¼oi¼ oðkfud x.k ¼ qid vkfn no foekuka l s xeu djus okys nox.k¼
 u{k=} nR; vkfn t?ku; I kRrod xfr; ka ds vUrxr] ; Tok ¼of/ki wð
 ; KkuqBku djus okyk¼ __f'k] no] on ¼ofrgkl ifl) "kjhj/kkjh onkfhkekuh
 no fo"ksk¼ T; kfr ¼k̄p vkfn¼ o'k̄ firj vk̄s I k/; ¼no; k̄su fo"ksk½ vkfn
 e/; e I kRrod xfr; ka ds vUrxr vk̄s çäk ¼p̄p̄¼ fo"ol lVki /keZ egku]
 v0; Dr ¼ k̄; ifl) nks rRo fo"ksk½ vkfn müke I kRrod xfr; ka ds vUrxr
 vkrs ḡa⁸

euq ds vuq kj jtl xqk viR; kRed gksrk l s n̄k̄Lo: lk ḡa jktl
 xqk l s ; Þr i# 'k e/; ea vFkk̄r~euq; xfr dks iklr gksrk ḡa⁹ deZ fo |k
 vkfn dh fo"kskrk l s t?ku;] e/; e rFkk müke rhu iðkj dh viZkku xfr; k;
 gksrk ḡa >Yy] eYy] uV] "kL=thoh ¼l ikgh] I sud vkfn¼ t̄w̄kjh rFkk
 e |ih i# 'k t?ku; ¼ghu½ jktl h xfr; ka ds vUrxr] jktk] {kf=; } jktkvka ds
 iġk̄sgr] okn ; Þ ¼kkL=kFk½ iZkku 0; fDr jktl h xfr; ka ds vUrxr ,oa
 xU/koZ xg; d] ; {k] nokupj] vil jk; a vkfn müke jktl h xfr; ka ds vUrxr
 vkrs ḡa¹⁰

euþefr ds vuq kj rel xqk ds dkj.k oLrq dk ifrdny Kku
 ¼vKku½ gksrk ḡa bl dk Lo: lk ekgkRed ḡs ,oa fu; eu djuk bl dk eq;
 dk; l ḡa rel xqk l s ; Þr euq; fr; ðl-xfr dks iklr djrs ḡa rkefl d
 xfr; ka ds Hkh rhu Hkn ḡa tks Øe"ko% t?ku;] e/; e vk̄s müke xfr; k; ḡa
 LFkkoj ¼o{k] yrk] x̄e] ioZ vkfn vpj¼ dfe ¼ ¼e dhM̄¼ dhV ¼d̄N cM̄s
 dhM̄¼ eNyh] I i] dPNi] lk"̄k̄ ex vkfn t?ku; rkel h xfr; ka ds vUrxr]

gfLr] v"o] "kn] fufUnr EyBN] fl g] 0; k?k] okjkg vkfn e/; e rkel h xfr; ka ds vLrxZ ,oa pkj.k %clnh HkkV% I q .kz % {kh fo"ksk% diVkpjkh euq; %nfEHkd% jk{kl v% fi "kqp ; s mUke rkel h xfr; ka ds vLrxZ i f]xf.kr g¹¹

I kq; ds I eku f=fo/k i ek.kka dh ehek d k Hkh ; gk; m) r gA euq ds vuq kj /keZ ds rRo dks tkuus ds bPNq dks iR; {k rFkk vuqku dk v% vuq fo/k /keZ Lo: lk ds Kku ds fy, oneyd fofo/k LeR; kfn : lk "kkL= dk Kku vPNh rjg djuk pkfg, A bl izkj ; s gh rhuka %i R; {k} vuqku rFkk "kkL=% euq Eer i ek.k g¹²

VI½

; kKoYD; Lefr Hkh I kq; fl) kUrka l s i Hkkfor irhr gsrh gA egf'kz ; kKoYD; us Lefr xDFk d" rhu Hkkxk&vkpkj] 0; ogkj ,oa ik; f"pr ea foHkkftr fd; k gA ik; f"pr v/; k; rhu ds ; fr&/keZ dj.k ea izdfr dks ijeoj ds v/khu] vkRek o cā dh , drk ,oa Kku l s efDr dk foqj.k ikr gsrk gA ; gk; cā ; k vkRek dks enyRo Lohdkj fd; k x; k gA bl LFky ij cā ,oa vkRek "kcn dk I ekukFkd iz kx gA tgl; , d v% cā l s vuq thokRek dh mRifuk crk; h x; h gSogha ; g Hkh of.kz gSfd vkRek gh vuq "kjhj /kkj.k djrk g¹³ ftl izkj vkdk" , d gh gSfdUr?kV vkfn ik=ka ea iFkd&iFkd irhr gsrk gS, oaftl izkj l wZ , d gsrk gqk Hkh fhk&fhk tyik=ka ea vuq irhr gsrk gSm l h izkj vkRek Hkh % ef'V v% 0; f'V Hkn l % , d v% vuq g¹⁴

; kKoYD; Lefr ea vkRek dh fl f) dsfy, i ek.k fn; s x; s gA ftl izkj iFoh vkfn egkHkr l R; gA ml h izkj vkRek Hkh l R; gA ; fn vkRek l R; u gsrks , d p{kq bfUnz }kj k n[kh x; h oLrq dks nw jh %Li "kz bfUnz l s d% tkurk %vFkz-ftl oLrq dks eus n[kk Fkk ml dk Li "kz dj jgk g% u rks vrhr dky ds vuqko dh Lefr jg ikrh v% u gh Lolu dk Kku jgrkA tkfr] : i] voLFkk] vk; j] oUk %vkpj.k% fo | k vkfn dk vgdkj djus okyk d% gS. "kcn] Li "kz vkfn fo'k; ka ds Hkks ds fy, de] eu v% ok.kh l s m | kx d% djrk\ bl izkj l s vkRek dk vLrRo fl) gsrk g¹⁵ ; | fi v{kj rRo fufeUk] vfouk"kh] drk] cks] k] cā] xqkh] LorU= ,oa vtiek gS rFkfi "kjhj xg.k djus ds vullrj dgk tkrk gSfd vkRek dk tle gqk

gA vkrEk vukfn gS rFkfi ml dk "kjhj l s ; þr gksuk gh vkrEk dk mnHko dkg tkrk gA

v0; Dr ¼ Ro] jt ,oa re dh l kE; koLFkk½ l s cf) dh mRi fUk gþZ vKj ml l s vgækj dh mRi fUk gþA¹⁶ ukfl dk] nksuka us] ftgek] Ropk vKj nksuka dku ; s ikp KkusUnz; k; gA rFk gLr] ik; h; miLFk] ftgek %ok.kh½ vKj iS ; s ikp deþUnz; k; gA eu mHk; kRed gS vFkkz~; g KkusUnz; vKj deþUnz; nksuka gA¹⁷ ¼rkel a Hkrkfn l Kd½ vgækj ea rlek=kvka dh mRi fUk gþA ¼mu vkdk"kkfn ds Øe"kk½ "kCn] Li "kz : i] j l vKj xU/k xqk gA bu cf) vkfn fodkja ea tksft l ¼ædfr vkfn½ l smRi é gqk gSog iy; l e; ea ml h ea ¼æ : lk l ½ yhu gks tkrk gA¹⁸

l ka kfjd Dy'sk] vfo|k ,oa Hkkska l s Nþ/dkj ikuk eþDr gA dekã dk Qy euq; dks dñ bl ykd ea dñ ijykd ea Hkksuk gh iMfk gS vKj Hkkski jkUr deZ l ækj ds vuq lk ml s iqt l e xg.k djuk iMfk gA¹⁹ ft l idkj uV vuð jakka l s vius "kjhj dks jak yrk gS ml h idkj vkrEk Hkh vius dekã dk Qy Hkksus ds fy, deZ l s mRi é "kjhjka dks/kkj.k djrk gA²⁰ tho eu] ok.kh vKj "kjhj l s fd; s x; s dekã l s mRi é nkska ds dkj.k foHkE ; ksu; ka ea tle xg.k djrk gA²¹ ij nð; ds vigj.k dk vol j <æus oky] vfu'vka ¼gã k vkfn dekã dks d: xk½ dk fplru djus oky] vl R; oLrþka ea iþ%&iþ% l æyi djus oky ¼p.Mkykfn½ vUr; ; ksu ea tle yrk gA vl R; oknh] fi "ku ¼pæy [kkj½ dBkj opu dgus oky] vl æ r ckyus oky] ex ,oa i{kh dh ; ksu ea tle yrk gA l Rxqk l s l Ei é 0; fDr vkrEkkuh] i fo=] "kkUrþUk oky] ri Loh ,oa bflnz; ka dks o"ka ea djus oky gkrk gA /kezu'B ,oa on fo|k dk Kku j [kus oky gkus ds dkj.k og nð; ksu ea tle xg.k djrk gA j tksqk l s l Ei é 0; fDr vl Rdk; Z %ok|] xku½ ea fujr] v/kS ðku] l nk dk; Z ea 0; xz ,oa fo'k; h ¼fo'k; ka ea vR; Ur fujr½ gkrs gA , s k 0; fDr euq; ; ksu ea tle ikr djrk gA reksqk ; þr funk"kh] Øij dekZ ¼kf.k; ka dks ihMk nus oky½ ykðkh] ukflrd] ekpus oky] iæknh ¼dk; kðk; &food"kk; ½ vKj fo#) vkpj.k djus oky gkrk gA , s 0; fDr fr; ð-¼k"kk; ksu ea tle xg.k djrs gA bl idkj vfo|k l s ; þr ; g vkrEk j tksqk ,oa reksqk l s i wkr-% vkoUk gkdj bl ykd ea lk; Mu djrk gqk vfu'v ¼nqki n½ Hkkoka l s l a þr gkdj iþ%&iþ% l a kj ¼ngxg.k½ ea

vkrk gA²² tks0; fDr ; g Kku i klr djrk gSfd foflké rRoka l s fufeR ; g
"kjhj vLFkj 'fou"oj½ gS og ekSk dk vf/kdkjh gkrk gA²³ ; kKoYD; Lefr
efDr grq Kku ij cy nrk gA efDr vKkujfgr i wkZ Kku dh voLFkk gA
; g Kku vkrerRo ds l n& Lej.k djus l § vkrk ea fu"py gkdj /; ku
yxku§ l Rocf) l § d&y l Ro; kx l s deZ ih cht dsu'V gkus , oa l Ri #'kka
ds l fé/kku l s i klr gkrk gA²⁴

bl izdkj l kq; h; fopkj/kkj k dks euLefr , oa ; kKoYD; Lefr ds
izdk" k ea fofu; kx i n&Z nq kus dk iz k l i Lr; "kksk i = eafd; k x; k gA

I UnHk , oafVIif.k; k&

- 1- euLefr] pk[kEck l l dr l hfj t} okjk.kl hj 1952] i 0 27&29-
- 2- ogE] i 0 38-
- 3- ogE] i 0 26-
- 4- ogE] i 0 31 , oa 37-
- 5- ogE] i 0 32 , oa 36-
- 6- ogE] i 0 31 , oa 35-
- 7- ogE] i 0 40&41-
- 8- ogE] i 0 48&50-
- 9- ogE] i 0 40-
- 10- ogE] i 0 45&47-
- 11- ogE] i 0 42&44-
- 12- ^AR; {kapku&kuap 'kk&á] ogE] i 0 105-
- 13- ; kKoYD; Lefr] pk[kEck l l dr i fr'Bku] fnYyh] i uefr l l dj .k] 2002] i 0 67
, oa 69-
- 14- ogE] i 0 144-
- 15- ogE] i 0 15&51-
- 16- ogE] i 0 179-
- 17- ogE] i 0 91&92-
- 18- ogE] i 0 179&80-
- 19- ogE] i 0 169-
- 20- ogE] i 0 162-
- 21- ogE] i 0 131-
- 22- ogE] i 0 134&140-
- 23- ogE] i 0 107-
- 24- ogE] i 0 160-



tljck nh cõ k %, d rlf=d l jþuk

*MMU/jkdsk l kst**

¼½

^tljck nh cõ k* dh vo/kkj.kk vkskks ds }kjk nh x; h gS ftl ds
 vud kj Hkfo"; ea, d k ekuo i ðk gksck tks Hkkðrd vks vk/; kfred nksuka xqkka
 l s l EiUu jgsckA og , d l kfk Hkkðrd oLrþ/ka dks mi Hkksx djsck vks
 vk/; kfred ykHk Hkh xg.k djsckA og vkReckðk l s l EiUu jgsck rks Hkkðrd
 txr ea ijh rjg l s fopj.k Hkh djsckA vHkh rd ds bfrgkI ea, d k ekuk
 x; k gSfd 0; fDr ; k rks vk/; kfred thou thrk gS; k Hkkðrd thou yfdu
 vkskks , d , d s l ekt dh ifjdYiuk djrs gS tgl; Hkkðrd vks vk/; kfred
 thou ijLij fojkðk ds : i ea ugha cfYd l ello; vks l g; kx ds : i ea
 vflRoku jgsck] tljck dh vo/kkj.kk mlgkaus if'pe ds xhl l s xg.k dh gS
 ftl dk vfkZ gS iwz Hkkðrd thou vks ^cõ k* dk vfkZ iwz l s fy; k fo'kSk : i
 l s Òkjr l s ftl dk vfkZ vkReckðk l s l EiUu iwz tkxr 0; fDrA , d s l ekt
 dk thou vius vki ea iwz thou gksckA tglwI ðk"lz dh fLFkr ugha gksckA
 thou lgt vks þuko jfgr gksckA iæ vks d: .kk dh Hkkouk ds l kfk
 food dk LFkku Hkh egRo iwz jgsckA og , d l kfk ; FkkfkZ vks vkn'kkRed
 thou th l dsckA ml ea l R; þ f'koe- vks l mje- dk l ello; gksckA , d s
 l ekt ea u rks R; kx gksck vks u gh ykyp l c dN fcYdy lgt]
 ikdfrd vks Lopru l s ; þr LoLoQwZ thou gksckA , d s l Hkh izdkj ds
 fojkskkHk"ka dk l mje l ello; gksck tks thou ea fujarj vkrs tkrs jgrs gð
 izu ; g gSfd ^t"jck nh cõ k* eut; dk tks Lo: i gS og fdl fof/k l s
 iklr gksck\ vks D; k , d s eut; dk l kr vU; l ekt l ðdfr ea Hkh gS ; k
 fdl h vU; nk'kZudka us Hkh , d k l kpk gS ftl dk mRrj vi s{kr gð l Lrþ
 'kksk&vkys[k ea tljck nh cõ k dh fof/k dks [kkstus dk iz, kl fd; k tk; sckA
 vks bl ckr dh Hkh psVk dh tk; sh fd D; k tljck nh cõ k* dh vo/kkj.kk
 vU; dgha Hkh i k; h tkrh gS ; fn mDr eut; dk rRoehæh; fo'ySk.k fd; k
 tk; s rks bl dk l oð Fke cht bzkkokLi ki fu"kn- ea ^rs R; Drs Hkq thFk*¹ ds

* l gk; d ik; ki d ¼n'kzi½ bñjk xkðh jk"Vh; tutkrh; fo'ofokly; vejdv/d ¼e0Á0%

I # eafn [kk; h nrk gA ftl ea l o7= b7oj ds gkus dh ckr dgh x; h gS vks
thou ea R; kx ds l kF&l kFk Hkksxus dh ckr dgh x; h gS ; k 'Hkksrs gq s
R; kxus dh ckr dgh x; h gA* 0; k [; k pks tks Hkh gks yfdu bl I # ea
Hkksrd vks vk/; kRed nksuka gh n'V; ka dk l qj l ello; feyrk gA Bhd
bl h idkj r= 'kkL= ; k vkxe xkka ea 'f=i j l qjh* dh l k/kuk djus okYk'a
dks Hkksx vks eksk nksuka gh mi yC/k gsrh gS

**;=kLr Hkksu p r=ekS; ;=kLr ekSsu p r=Hkx%
Jh l qjh l oue-rRijk.ke-Hkx'p eksk'; dVLFk ,oAA²**

f=i j l qjh vFkkz~ ^Jh; a* dh l k/kuk ea eut; dks Hkksrd vks
vk/; kRed nksuka ykHk feyrk gA Jh; a l f'V dk mnHko] fLFkr vks iy;
dk irhd gA ; g vR; Ur] xw+jgL; ; q r vks l gh ek; us ea ^tjck nh
cD k* dh vo/kkj.kk dks pjrKFz djrk gA vks kks us l Hkor% bl vo/kkj.kk dks
^Jh ; a* l s gh fy; k gsox D; kfid os Lo; a Hkh bl ds cM% l k/kd FkA bl h
idkj Jh vjfoln ds 'n0; thou*³ dh vo/kkj.kk ea Hkh Hkksx vks eksk dk
l qj l ello; gsrk gA os rRo dks l R;] fpr] vkun ds l kF&l kFk 'kFDr
; q r Hkh ekurs gA muds vuq kj rRo , d l kFk vk/; fRed vks Hkksrd gSog
l oD; ki hj vrz keh gS rks bul s ijs Hkh gA os Hkksrd thou vks vk/; fRed
thou dks ijLij fojksk ds : i ea ugha cfYd fodkl dh ifdz k dk fgLI k
ekurs gA muds 'n0; thou* dh vo/kkj.kk ea Hkksrd thou dks vk/; kRed
thou l s tMk gvk ekuk x; k gA xhrk ea fu" dke de7 dks nqkk tk; s rks
bl ea Hkh Hkksrd thou vks vk/; fRed thou dk l qj l ello; gA vukl Dr
de7 ea Qy dh bPNk dk R; kx gA D; kfid Qy , d LokHkkfod ikdfrd
ifdz k gA , d idkj dh ebfuTe gS tks , d fuf'pr if0; k ds mijkr
Lor% gh mnr gks tkrk gA vr% gea Qy dh irh{kk djus ; k u djus l s
dkbz ykHk ugha gA ; g bl dk vk/; kRed i {k gS rks de7 dks fcuk fdl h
^p; u* d7 fcuk fdl h vPN7 cjs ifj.kke dks fodYi jfgr : i l s djrs tkuk
l ekt dh e7; /kkjk l s tM% jgdj l eLr Hkksrd inkFkz dk mi Hkksx djrs
jgus ij Hkksrd oLrq dk dkbz l idkj gekjs fpr ea ugha vkrk gA bl idkj
vukl Dr de7 dks egt vk/; fRed thou ek= ugha ekuuk cfYd og Hkh n0;
thou gh gS ftl ea tjkck nh cD k eut; dh >y feyrh gA iratfy
^; kx l #* ds foHkfr ikn v/; k; ea l i Kkr l ekf/k l s vl i Kkr l ekf/k dh tks

; k=k crk; h x; h gA og Hkh Hkkðrd thou dks fn0; rk ds l kFk thuk gh gA /kkj .kk] /; ku vks l ekf/k ds l a kstu l s l a e mRiUu gksrk gA vks l a e ds t; l s i k k tlerh gA⁵ i k k dks i peglHkr] i prlek=k] eu vks vgðkj ea fuosk djus vFkkz~l ECU/k cukus ij vuslka izdkj dh fl f); kwi kr gsrh gA bu fl f); ka dk vFkZ gh gS Hkkðrd l a kj ds Hkhrj iðsk djds muds Lo: i ds l kFk Lo; a dks tkMðj fn0; rk dk thou thuk vks var ea 'ij o s k k; * ds vk/kkj ij vl a kkr l ekf/k vFkkz~vkReKku dks miyC/k gksuk gA⁶; | fi ; g , d i f 0; k gS tks vl a kkr l ekf/k rd pyr h gA ; | fi vkReykhk ds i'pkr~i q% Hkkðrd thou ea vorfjr gksuk rka=d i fdz k gS rFkfi ; kx vFkkz~l a e dh i f 0; k pyr h jgrh gA

¼I½

bl izdkj n s k k tk; s rks ^t jck nh cð k* eut; dh u; h vo/kkj .kk ugha gS cfYd Hkkjr ea vusl , d s l kr gA ftl ea eut; ds bl Lo: i dh dYiuk dh x; h gA l p ckr rks ; g gS fd vk/; kFRed thou dk dgha Hkh Hkkðrd thou l s fojksk ugha gA ; fn vki l pep vk/; fRed thou th jsgs rks Hkkðrd rk vki ds l kFk&l kFk pyr h gA bl k el hg] cð] egkohj] dchj] jke] d".k] egf"lz je.k] d".kefirZ vks vks kks t s s vuslka 0; fDr gS ftudk thou ckgj l s Hkys gh vrfojksk ea Hkj i rhr gks y s du vkrfd thou ea Hkkðrd rk vks vk/; kFRedrk dk l qj l ello; feyrk gA os l ekt dh e f; /kkj l s tMðj vke eut; ds l kFk l økn cukrs gq s tjck nh cð k dk gh thou thrs jgs gA vr%, d 0; fDr vks l k/; dh n f"Vdksk l s bl vo/kkj .kk ds vuslks mnkgj .k bfrgkl ea feyA tgka rd tjck nh cð k dks ikus ds fy; s i) fr vks l ekt dh ckr gS rks bl n f"V l s ; g uohu vo/kkj .kk gks l drh gA ; g l p gS fd vkh rd , d k l ekt ugha cu l dk gS tgka l a wkZ l ekt tjck nh cð k dk gA bfrgkl ds dky [k.M ea fxurh ds , d seut; viokn Lo: i gks jgs gA y s du vkh rd , d k l ekt ugha cu ik; k gS tks iwkZ Hkkðrd vks iwkZ vk/; kFRed thou thrk gA gea , d s gh l ekt dh i r h k k gA vks kks dk l Hkor% ; gh vk'k; gS fd Hkfo"; ea , d k l ekt cu l dsk tks tjck nh cð k dk l ekt gkskA tgk rd , d seut; ds gksus dh ckr gS rks izu ; g gS fd oks dks l h i) fr dk gh gS ftl dks viukus l s tjck nh cð k dks ik; k tk l dA i) fr dh n f"Vdksk l s gea fopkj djus

dh vko'; drk gA D; kfid vHkh rd tks i)fr; kllfodfl r dh x; h g& og vkt ds l ekt ea v&g Hkfo"; ea cuus okY" l ekt ds fyk; svi; klr l h tku i Mfh gA vr% vl yh izu i)fr dh gA tlgck nh c& k l ekt ds l EclU/k ea izu ; g gSfd l ekt dk og dks l k : i gSftl ij pydj , d s l ekt dks cuk; k tk l drk gA gekjs l e{k i nchokn v& l ektokn ; s nks ekWly l ekt ds gA ; | fi buds vfrfjDr v& Hkh ekWly gSfdUrqos l Hkh fdl h u fdl h : i ea blughanks ds gh fofHku i d&j gA vr% vHkh rd ds l Hkh dFYir l ekt dks i nchokn v& l ektokn ds : i ea var&kr fd; k tk l drk gA l ektokn ekxZ ij pyus l s gea l ekurk] U; k;] cak&o] i& t& s eW; ka dh ikflr rks g&rh gS y&du Hkk&rd l a l urk v& Lor&rk t& s vko'; d eW; ka dk vHko jgrk gA rks n& jh v& i nchokn ekxZ ij pyus ij gea Lor&rk v& l Eilurk ds eW; rks i&tr g&rs gS y&du viuh l a w& l j&puk ea i nchokn fdl h u fdl h : i ea 'k&sk.k] y&kHk] y&kyp v& ifr; k&srk ij vk/k&fjr g&us l s bl ea l ekurk] U; k;] cak&o] i& t& s eW; ka dk vHko jgrk gA ; s nks ka gh ekxZ viuh&viuh fof'k"Vkv& ds l k&Fk gS v& budh viuh l hek; a Hkh gA l ektokn jktuhfrd- vk&F&Z 0; oLF&k dk vc rd dk vu&ko Bhd ugha F&ka bfrgkl bl ckr dks crkrk gSfd 0; fDr dh Lor&rk dks l k&F&fedrk u n&us ds d&j .k i jh n&u; ka ea l ektokn 0; oLF&k dk vol ku g&s x; ka tks cph- [k&ph 0; oLF&k gS og Hkh vius 'k& re : i ea ugha gS v& o" Oh fdl h u fdl h : i ea i nchokn ekxZ ij py i Mh gA n& jh v& ge n&[krs g&fd i nchokn l ekt 0; oLF&k ea dbz dfe; kllg&us ds c&otm] vius vkj&H&d dky l s y&x&rkj vc rd ml us vius v&lRrO dks cuk; s j [k& gS l H&or% bl dk d&j .k ; g gSfd og vius pky v& pfj= dks f&j& j l &k&j d&jrk vk j&g gA i nchokn igys l s vc T; knk ekuoh;] l oLoh&k; Z v& n&f; Roi w&Z g&s x; k gA y&du vius eW l j&puk e& t& sfd dky&e&DI Z d&rs gSfd 'k&sk.k ij vk/k&fjr g&us dh otg l s ; g 0; oLF&k Hkh i jh rjg l s Loh&k; Z ugha g&s l drh gA vk&F&Z vl ekurk] xy&k&V ifr; k&srk] f&g& k] H&ZV&k&j] vu&rd&k] i ; k&j .k {k&fr t& s n"; bl ckr ds i&e.k gSfd ; g Hkh i w&Z% Loh&k; Z ugha g&s l dr&A

i nchokn 0; oLF&k Hkk&rd&rkokn v&F&Z t&j&k l ekt dk ifrfuf/kRo d&jrk gS rks l ektokn 0; oLF&k c& k v&F&Z u&rd&v&k; k&Red l ekt dk ifrfuf/kRo d&jrk gA y&du l ekt vius fodkl dh if&Z; k ; k Øe ea

l oã Eke Hkkðrd mlufr dks ikFkfedrk nrsk gS bl fy; s vkt ijh nfu; ka ea
 iat:hoknh 0; oLFkk thfor gA gekjs ikl vU; dkbZ fodYi u gksus dh otg
 l sfQygyk iat:hoknh 0; oLFkk gh l oLohÑr ekxz gA ij bruk rksr; gSfd
 , d fnu iat:hoknh 0; oLFkk Hkh vius eny Lo: i dks R; kxsxhA vr% Hkfo";
 iat:hoknh-l ektoknh 0; oLFkk dk , d l ello; gksxkA oKkfud l ektokn ; k
 l kE; okn vFkok , s gh dkbZ vU; dYiuk tS s fd xkdkh dk jkejKT; 7
 bR; kfn l keftd 0; oLFkk dk l kj: i Hkfo"; ea vo'; vk; sck fdUrq Hkkðrd
 l EiUurk ds l kFA iat:hokn dh l cl scMk fo' kSkrrk Lorærk gksus dh otg l s
 ; gh ekxz l okRe gA vr% tjck nh cð k l ekt dh dYiuk iat:hoknh ekxz
 l s fudydj gh vksx c<fh gA ; g , d l h<h gS vksj tS s gh Nr fey
 tk; sck bl 0; oLFkk dks R; kx fn; k tk; sckA rc ge tjck nh cð k dk
 l ekt cuk l dæA , s k l ekt ijh jrg l sykdra= ij vk/kkfjr gksxk vksj
 rc ykdra= vius l okRe : i ea gksxk ftl ea x. kra= ds l kFk&l kFk xqkra=
 ds eW; Hkh l ekfgr gkæA l cl segROI wkZ rF; ; g gSfd l keftd ifjorZu
 ea dnh; Hkñedk fuHkkus okyk ; g l cl scMk rRo gA rduhd ds Lo: i ea
 ifjorZu vkus ij gh l ekt dh ijh 0; oLFkk cnyrh gA tS k fd dkyèkDI Z
 dgrs gS fd mRiknu ds l k/kuka ea ifjorZu vkus ij mRiknu l s l EcfU/kr
 l Hkh oLrnyka ea cnyko vkrk gA bl l s l oã Eke vkfFkd <kps ea ifjorZu
 vkrk gS ftl s mlGkaus ^cd * dgk gA⁸

fQj vU; {k= ; Fkk l ekftd] jktuhfrd] dkuu] l ðdfr] f'k{kk]
 usrdrk] vk/; kfredrk vkfn ds Lo: i ea ifjorZu vkrk gS ftl s mlGkaus
 'l ijLVDPj* dgk gA⁹ ; g *cd * vksj 'l ijLVDPj* iat:hoknh 0; oLFkk ea Hkh
 gksrk gS vksj rduhd ds cnyus l s l oã Eke cd ea ifjorZu vkrk gS vksj
 fQj ckn ea l ijLVDPj ea l keftd ifjorZu ds gj pj.k ea dkbZ u dkbZ
 rduhd viuh dnh; Hkñedk vnk djrh gA orèku dky ea ge ftl
 rduhd vk/kkfjr l ekt ea jg jgs gS og gS l puk rduhdA l puk rduhd
 usorèku l ekt ds l a wkZ ifjn"; dks cny fn; k gA ijh nfu; k; , d xkø ds
 : i ea : i karfjr gks x; h gA bl h izdkj tð iksj kSxdh Hkh viuh vxz kh
 Hkñedk fuHkkus d' rRij gS varfj{k i kSj kSxdh Hkh fudV Hkfo"; ea egROI wkZ
 Hkñedk fuHkkus tk jgh gA bl izdkj orèku l e; ea l puk i kSj kSxdh, tð
 i kSj kSxdh vksj varfj{k i kSj kSxdh ; s rhuka gh gekjs Hkkðrd] l keftd]
 l ðdfrd vksj usrd- vk/; kfred ifjn"; dks cny jgs gA izu ; g gSfd

t'jck nh c) k l ekt dks ykus ds fy; s dku l h rduhd viuh d'nh;
Hkfedk fuHkk; sxh\ rduhd oLrq% i kdfud fu; eka dks gekjh vko'; drkj
bPNk vks nf"Vdksk ds vuq i thouki; kxh cukrh gA rduhd ,d fof/k gS
ifdz k gS ,d idkj dh eFkkMkMk/kMh gA vkt foKku tgkij [kMk gSogkM
Hkksrd oLrqvks pruk dh iryh l h ijr dk varj ek= gA

Hkksrd oLrq vius vfire fo'kySk.k ea evj&,vheVj ; fuol Z
, .Vh; uhol i cyed gky&,UVh cyed gky tS s rF; "a ds l ve }U} ij fvdh
gA l Hkh oSkfud fu; eka dks fdl h ,d fu; e ds rgr 0; k[; kf; r djus dh
dks'k'k dj jgs gA LVhQu gkfd dh uohure] i qrd F; "jh v,Q ,ogh
fFkZl ,d l koDe fu; e dh ckr djrh gSftl ds rgr og l kedu; l ki {krk
dk fu; e] xq Rokd"zk dk fu; e vks ,d s gh vU; fu; eka dks ml h fu; e ds
rgr l e>usdk iz kl dj jgs gA ,d vq l okpp fu; e vFkZr ,dhd; k
,d l koMkfed fu; e l s l Hkor% vkRepruk vks Hkksrd oLrq ds chp dk
vUj feV tk; xkA l puk rduhd] tD rduhd ,oa varfj{k rduhd ea vks
ml ds oSkfud fu; eka ea fo'kSk varj fn[kk; h ugha i MFA ,d l hek ds ckn
foKku vq rduhd ds chp d"bz On uge jg tkrkA foKku gh rduhd vks
rduhd gh foKku cu tkrk gA¹⁰ fQj Hkh rduhd dh nf"V l s gea fopkj
djuk gksk D; kid ogh gekjs thou dks cnyus dk l k/ku gA ,d k irhr
gksk gS fd Hkfo"; ea inkFkZ xkSk gks l drk gA rduhd ds {k= ea ^nsk -
dky* dh vo/kkj.kk d'nh; gks l drh gA nSk&dky vk/kkfjr rduhd l ekt
ea vkeypnd ifjorZu yk l drh gA ; |fi nSk&dky Hkksrd vo/kkj.kk gS
vks Hkksrd inkFkZ dh l awkZ 0; k[; k bl h nSk&dky ds rgr dh tkrh gA
nh jh vks l puk rduhd tD rduhd ds l kfk feydj euq; ds eflr"d
ds U; jkd dh dk; Z izkkyh ds fur u; sjgL; dks mtkxj dj jgh gA U; jkd
dh l Eir .kz l j puk vq dk; A .kkYkh dk irk pyus ij euq; ds thou ea
Okar ?kVr gks l drh gA bl h idkj cgk.M dh mRi fRr ds jgL; dks tkuus
ds fy; s ^egke'khu* ij fd; s x; s iz kxka dh Jdkyk ; k vU; ,d sfdl h iz kx
l s cEgk.M dh mRi fRr ds fl)kar fcx - c& dh i q"V gks l drh gA
fcx&c&¹¹ vFkZr foLQkV dh vo/kkj.kk ij 0; kdj.k vq rka=d xFkka ea
i; klr foe'kz gqk gA VkbE e'khu¹² dh vo/kkj.kk l e; ds vrhr] orEku
vks Hkfo"; ds varj dks feV l drh gA tD rduhd euq; dh l awkZ
l j puk ea ifjorZu yk djdsge tS k euq; pkg&S ftl xqk l s ; q r euq;

plgæstð rduhd ml h rjg dk euð; x<+l dæKA bl idkj vudkamllur
rduhd vlsj foKku dh [kkstka l sge t'jck nh cð k dh vlsj iglþ l dæKA

⅜II⅝

geKjk l ekt /khj&/khjs gh l gh tljck l s cð k dh vlsj rduhd ds
l g; ksx l s fujarj c<fk jgsxkA yfdu cð Ro dh ?kVuk rc rd ugha ?kVsxh
tc rd vkRepruk ds rRo dk l g; ksx ugha fy; k tk; sxkA vkRepruk dk
ikjFEHkd : i gekjs thou ea l {kkRdkj ds fofHku : i ka ea idV gkrk gA ; g
l k{kkRdkj vius Lo: i ea l jyre] l ak; &foi; z jfgr vlsj vijHkk"kk l s
gA cvZV j l sy us bl s ifjp; kRed Kku dgk gA³ tks bânz; inRr Lefr
varfujh{k.k] vo/kkj.kk vkfn ds : i ea vfHko; Dr gkrk gA bl h ifjp; kRed
fof/k l s ^eð dk Kku Hkh gkrk gS vlsj l kFk&l kFk vU; euka dk Kku HkhA
Hkkjrh; l k/kuk ijajk ea fo'kSk rlsj ij rkk=d l k/kuk i) fr ea fofHku
'Hkkokð dh tks vo/kkj.kk ik; h tkrh gS og vkRepruk dk gh ikjFEHkd : i gA
; gh Hkko oLr&pruk l s l a kstr gksdj /kkj.kk] /; ku vlsj l ekf/k ds : i ea
dk; Z djrs gq s 'iKK* ds : i ea idV gkrk gA okLro ea gekjk l a wkz thou
ra=Kku ds l k{kkRdkj fof/k l s gh l pkyr gA ; |fi Kku ds vlsj Hkh l k/ku
gA bânz; Kku tks fd oKkfud Kku gS iR; ; kRed Kku tks fd rkdZd
xf.krh; Kku gS vlsj 'kkGn Kku tks vâre fo'ySk.k ea bânz; iR; ; kRed Kku
dk gh fof'k"V : i gS gekjs l g; ksx curs gS vlsj 0; kogkfjdrk dks l e>usea
enn nrsgA j l sy us, d s Kku dksfooj.kkRed Kku dgk gA¹⁴

okLro ea thou c' /k] Åe] l Qn;] usrdrk] /ke] vk/; kRe vQ n'kz
vkRepruk dh gh fofok vf00; fâ; k; gS budk oKkfud v/; ; u l ðo ugE
gS gkj budh fLFkfr; "a vQ ifjFLFkfr; "a dk oKkfud v/; ; u l ðo gA ; g
crk; k tk l drk gSfd Åe g'us ij d@ l k j l k; u eflr"d ea l kfor g'rk
gS; k gekjs rkkdk rak ea D; k ifjorZu g'rk gS bl h Adkj thou vuðo dh
d@ l h l keftd vkfFkd ifjFLFkfr; k; jgE gS bR; kfnA oKkfud v/; ; u ds
fyk; s Kkrk&Ks dk }& g'uk vko'; d gS tcfv vkRe pruk l nð
ÁfrfcEckRed ¼jQY'fDVo½ pruk g'us l s v} & g'rh gA nk'k'ud fpru
ÁfrfcEckRed pruk ; k vo/kkj.kkRed pruk dk gh rkdZd : i gA
vo/kkj.kkRed fpru gekjh pruk dh ijrka dks /khj&/khjs m?kkM=k gA bl fyk,
vkRe pruk ds {«k ea fMLdojh g'rh gS vQ foKku ds {«k ea bukk' ku

fpru dk ; g : i tc l k{kRdkj dh ifdz k l s xqtjrk gS rks fd l h Hkh {k.k
 ea ^e& vFkz~vkr l k{kRdkj iLQfVr gks tkrk g& vkr l k{kRdkj dh
 fLFkr ea d&Yk ^e& ; k ^ge* dk gh c"/k ugE g'rk cfYd gea oLrqt xr~dk
 Oh Kku g' tkrk g& l R; ds l kF&l kFk vl R; ; k Oe dk Oh Kku g'rk g&
 l k{kRdkj dh vuod fof/k; k; Okj ea fodfl r dh x; E gS fdUrj mu l Oh
 fof/k; "a dk l kj /; ku] Ae v& AkFkZuk g& buea l s Ae v& AkFkZuk xgjs
 l eizk dh ek& djrh gS ij /; ku vKkurk ; k vg&kj d' /khjs /khjs xYkrk
 g& /; ku gh og fof/k gS ftl ds ek/; e l s c&Ro dh ?kVuk ?kVrh g& /; ku
 dh ; fn rdudh ifjHkk"kk ea u tk; s rks /; ku oLr% gekjs thou dk l kj
 g& /; ku gh og l k{kRdkj g& ftl ea fPr] pruk vk& pruk dk fo"k;
 , dhdr g&dj fctyh dh dM& ds l n'; Lo; a dk ck&k gks tkrk g&
 d".kefir/ ds vuq kj euq; dk Lo: i gh /; kue; g& cl d&y tkx: drk
 dh t: jr gksrh g& tks dHkh Hkh dgha Hkh ?kV l drh g&¹⁵ vks kks vius ijs
 thou dky ea /; ku ds fofHku iz kska ds ek/; e l s l k{kRdkj djkus dh
 dks'k'k djs jgs g& /; ku ds ifj.kke ea , dkxrk] , dkxrk l s l ekf/k] l ekf/k
 l s varj& f=i/h l s l a e vk& l a e l s 'iKk* dk mn; gks tkrk g&¹⁶ l kj&k
 ea /; ku l sn"V cny trh g& thou vk& txr dk l a w&l ifjn"; cny
 tkrk g&

¼ v ½

y&du ey izu ; g g&fd /; ku l s l keftd ifjn'; ds scny&kA
 , d 0; fDr ds fy; s thou cny tkrk g& y&du l ek& vk& Hk&rd ifjn';
 ds scny&k\ c&Ro dh ?kVuk 0; fDrxr gh ?kVrh g& l kefgd : i l s ughA
 D; k&id vlRr 0; fDr dk g& l kefgdrk dk ughA bl fy; s /; ku dh fof/k
 Hkh l kj : i ea gks s g& s Hkh , dk&h g& ifjLFkr dks cnyus ds fy; s ; k
 i nkFkZ dks cnyus ds fy; s gea n& jh ifdz k viukuh g&schA bl l a&k ea Hkk"kk
 vk& i nkFkZ mi ; ksch g& l drs g& /; ku fPr dks cnyrk g& rks Hkk"kk pruk
 dks vk& i nkFkZ Hk&rd l j&puk d&a Hkk"kk gekjs thou dks x<rh g& Hkk"kk u
 d&y v&Hk0; fDr dk ek/; e g& cfYd l keftd : i l s l &kn dk ek/; e Hkh
 g& vr-% Hkk"kk , d l keftd rRo Hkh g& vk& 0; fDrxr l k/ku HkhA Hkk"kk ds
 ek/; e l s thou v&F&ku g&dj th& g& tkrk g& ; fn thou l s Hkk"kk dks
 fudky fn; k tk; s rks thou erik; vk& l keftdrk 'k& ; gks tk; s&kA
 rkfd&id Hk&kookfn; ka us Hkk"kk ds egRo dks igpkuk g& viuh o&K&fud ek& ; rk

dsvuq i mlgkaus døy oSkkfud okD; vFkkz~o.kzkRed ; k l jpuKRed okD;
 dks gh vFkz q r ekuk gS 'kSk /kfezd] usrd] nk'kzud o dykRed Hkk"kk dks
 fujFkd ekuk gA¹⁷ ; s døy vfhko; fDr ek= gA mlga u rks l R; dgk tk
 l drk gS vksj u gh vl R; A D; kfid bu okD; ka l sfdl h rF; dh l jpuK i ktr
 ugha gksh gA bl fy; s n'kz dk , d ek= dk; Z oSkkfud okD; ka dk fo'ySk.k
 djuk] vFkz dh Li"Vrk vksj vudkFkz-k dks nij djuk gA rkdz] Hkkookfn; ka
 vksj Hkk"kk fo'ySk.kokfn; ka us Hkk"kk ds vFkz ds egRo dks rks igpkuk gS yfdu
 Hkk"kk ds fujFkd gksus ds xqk dks dkbz egRo ugha fn; k x; kA Hkk"kk ds bl
 Lo: i dh 'kFDr dks Hkkjrh; l k/kdka us igpkuk gS vksj bl ds Lo: i dks
 fodfl r fd; k gA Hkk"kk l s; fn ml dh fo"K; oLrq dks fudky fn; k tk; s rks
 og /ofu; ka dk l xg ek= gks tkrh gA bu /ofu; ka dks tc fo'kSk <x l s
 l a kstr fd; k tkrk gS rks og 'kcn jpuK ea= cu tkrk gA ea= gekjh pruk
 dk] vFkz q r Hkk"kk dh ruyuk ea dbz xqk T; knk tkrx djrk gA fdUr Hkk"kk
 rc rd 'kFDrghu gksh gS tc rd fd ml ea vkRepruk ; k l k{kkRdkj ; k
 /; ku dh ifD; k l s tM+ ugha tkrhA vFkz q r Hkk"kk l k{kkRdkj l a kstr gkdj
 gekjs thou dks l jfpr djrh gA fdUrj ; gh Hkk"kk tc fo"K; oLrq jfgr
 gkdj /; ku dsek/; e l s l pr : i l s ti&vti dh ifdz k l s xqtjrh gS
 rks og n"V ds vfrjDr inkFkz dks Hkh cnyus dh {kerk j[krh gA vr, o
 ea= /; ku l s l a kstr gkdj fpr oLrq xr ds Hkhrj l s xqtj dj Hkkoka ds
 vuq i thou dks jprk gA

inkFkz dh l jpuK dks ra='kkl= ea Jh; a= dh vo/kkj.kk l scgrj <x
 l s l e>k x; k gA Jh; a= l "V dh jpuK] l Fkfr vksj iy; dks izdV djus
 dk irhd gA bl irhd ea f=dksk] fclnhj pD] Hkkg bR; kfn uo pD gS
 ftl ea ijs thou dh 0; oLFk dks 0; kf[; r fd; k x; k gA¹⁸ Jh; a= l s mri Uuk
 foHku vkdf; ka oLrq% inkFkz dh vkdfjd l jpuK dks izdV djrk gA
 ipegkHkr ea i R; d oLrq; k inkFkz dh viuh fo'k"V l jpuK gksh gS vksj
 ml ea xqkka dh fo'k"Vrk gksh gA inkFkz dh bl fo'k"V xqk vksj vkdfjd
 l jpuK vFkkz ; a= ds l kFk fo"K; oLrqjfr Hkk"kk vFkkz~ea= /; kulFk fprR ds
 l kFk l a kstr gkdj u døy fprR dk : i kurj.k gA cfYd inkFkz Hkh
 : i karj gkdj u; s : i ea l r gksh gA bl vk/kkj ij vkxe xkka ea ra=
 dh Hkh u; h fo/kk us tle fy; k gS tS sfd ouLifrra=] i 'kqra=] inkFkz ra=
 L=hra=] i # "kra= bR; kfnA bl izdj ftl s rka=d l k/kuk dgk tkrk gS fo'kSk
 : i l s Jh; a= dh l k/kuk] og /; ku] ea=, ; a=] oLrq Hkko vksj fo'k"V ifdz k
 dsek/; e l s fprR vksj inkFkz dk , d l kFk : i karj.k gksh gA foHku ml s ; ka
 vksj vko'; drk dsvuq i fo'kSk izdj dh l k/kuk fodfl r dh x; h gA ra=

oLr% I äwz I f"V dh 0; oLFkk dks l e>usdk uke gA ræ vius 0; ki d vFkZ
ea vge dks vkRek ea ifjf.kr gksus dk uke gA ræ eau döy ; kx l ekfgr
gScfYd ; g fo'o ds l eLr Kku dh fo/kk dks vius Hkhrj varBkur dj ysk
gA ræ , d l kFk HkkSrd foKku Hkh gSvksj pruk dk foKku Hkh gA

ræ dks vk/kfud Hkk"kk ea fl LVe l kbä Hkh dgk tk l drk gA bl
foKku ea vk/kfud rduhd vksj oSkfud fu; eka dk l a kstr g" l drk gS varj döy bruk
gh gksk fd dN , d s l e fMokb] st ; k ; æ fodfl r gks tk; æs tks gekjs
ræ=dkræ dks Liñr djus ea l gk; d gks l dæA ræfoKku us ftu
l keftd ifjLFkr; ka ea tle fy; k gksk og ifjLFkr; kj vkt tS h ugha
jgh g" xh rc inkFkoKku vkt dh rjg mlur ugha FkA vc l e; vk x; k
gSfd ræ dh vo/kkj.kkva dks [kkstk tk; s vksj vk/kfud foKku vksj rduhd
ds l g; kx l s l keftd ifjLFkr dks vius vuq i cukdj : i karj.k dh
fof/k dks fodfl r fd; k tk; A

bl idkj ræ] /; ku] eæ] ; æ] Hkk"kk vksj fodfl r gksjgs rduhd
vksj foKku ds fu; eka dks ijLij l a kstr djds , d h l k/kuk ; k fMokbl ; k
ifdz k ; k ; Dr dks [kkstk tk l drk gS ftl l s fd t"jck nh cD k dh
?kVuk l kefgd : i l s ; k LoPNk l sprU; ek= l s tc pkgS tgl; pkgS ?kVr
gks l dsxh vksj fQj t"jck nh cD k ds l ekt dks ewz i fn; k tk l dsxkA
; gk; ij ; g izu mB l drk gSfd t"jck nh cD k ds l tu ea n'kū dh D; k
Hkiedk gks l drh gA n'kū vius Lo: i ek= ea vkRepS-U; dh , d ifdz k
gA vkRepS-U; Hkk"kk vksj fopkj ds l a kstu l s vo/kkj.kkRed fparu ; k
l k{kkrdkj dh ifdz k l s fujarj iKk dk mi ; kx djrk jgrk gA n'kū dks
gea , d fo"k; ds : i ea ugha cfYd i) fr ds : i e] eSkk/ksy/kh ds : i ea
nS[kuk gksk ftl dh , d >y d Hkk"kkfo'ySk.k dh fof/k ds : i ea fn[kk; h
nrh gA n'kū döy nF"V ek= ugha gA cfYd nF"V n'kū dk ifj.kke gA
tc ge , d fuf'pr fof/k ; k ifdz k l s xqtjrs gA rks gea , d nF"V iklr
gks h gA igys l s gh dkbz cuh cuk; h nF"V ugha gks hA ; fn igys l s cuh
gq h nF"V dk mi ; kx djæks rks n'kū jpuRed ugha gks l dsxkA cfYd , d
idkj ds Hæ ea tkdj Qd tk; æA iñhF"V; ka dk v/; ; u gekjs fy; s l k{kh
gks l drs gS xokg gks l drs gA ySdu os gekjs fy; s fd l h Hkh dher ea
eV; oku ugha gks l dæA ftl idkj , dkxrk dks dN ysk /; ku l e> cBrs
gS tcf d , dkxrk /; ku dk , d l gt ifj.kke gks l drk gA Bhd bl h
idkj nF"V n'kū dk ifj.kke gS tcf d dN ysk nF"V dks gh n'kū l e>

cBrs għ vr% n'kū , d fof/k għ , d i) fr għ , d rduhd għ , d ifdz k
 għ u fd , d fo" k; A n'kū vius tledky l s vc rd dbz fof/k; ka dks
 fodfl r dj ppk għ vc gea , d , d s i) fr dh [kkst djuh gksch ftl l s
 fd t'ċċek nħ çð k dk l' tu gks l dħ t'ċċek nħ çð k fuf'pr : i l s , d
 nk' k'ud gkskA ; g nk' k'udka dk l'ekt gksk ftl ea æ"Vk] n"V vġ n' ;
 dschp , d Ādkj dk l' r'ku g'xk] t' fujarj fpru dh u; h&u; h fof/k; ka
 l s thou dks l e) djrk jgskA Kku ds bfrgkl ds i k jħkħd fclnq ea n'kū
 gh , d ek= fo" k; Fkk vkġ var ea Hkh n'kū gh jgsk Y'fdu rc bl dh
 Ōfedk , d i) fr ds : i ea g'xhA l [k] e] ræ] ea] ; æ] Hkk"kk] foKku]
 rduhd vkġ dyk ds l kfk n'kū l a k'ftr gkdj , d , dhdr l ĵpuk ds
 : i ea vk l dsk] ftl dh enn l s t'ċċek nħ çð k l'ekt dk l' tu gks
 l dskA bl l ĵpuk ea n'kū] foKku] dyk] l c dħ l'ekfgr gks l dskA
 Bhd oħ s gh t' s fd onka dh l ĵpuk għ bl l ĵpuk dks fodfl r djuk
 gkskA fQygy bl s dkbz uke ughafn; k tk l drkA bl dsckj sea l dr ek=
 fd; k tk l drk għ

I UnŌZ xħfk&

- 1- bl kokL; "ifu"kn- % 'køj Ōk"; ¼ Ō 1992½ xħrk Ād x'j [kiġ] Āfke v/; k;] Āfke 'Yk'dA
- 2- f«kiġ jgL;] xħrk Ād x'j [kiġA
- 3- fMokbu YkkbŌ % Jh vjfon" ¼2005½ Jh vjfon" vkJe VLV i"ħMpgħ] v/; k; XXVIII.
- 4- JhenŌxor xħrk] xħrk Ād x'j [kiġ v/; k; 2] 'Yk'd 48-
- 5- ; "xl ħk % Lokeh cāYkhu efu ¼1995½ p[ħEck Ādk'ku okj.kl h 3-14] 3-55-
- 6- oghA
- 7- xk'kh n'kū % jkethA
- 8- Mk; Y'fDVdYk eVfj; fykTe % vY'DtMj flifdū ¼1983½ Ā"xħd i fcyk'kl Z fnYYkh] ist 320-
- 9- oghA
- 10- F; ĵh v,Q ,ogh fħkħl % LVhQu għfdħ ¼vDVħj] 2007½ ISBN 13 : 978-0762430048.
- 11- v chQ fglVh v,Q Vħbe % LVhQu għfdħ ¼1988½ cħ/e Mħk i fcyk'ka xħj YknuA
- 12- oghA
- 13- n ĀkCYkEl v,Q fQYk'l "Ōh % cVħM j l Yk ¼1912½ fofYk; e , oa u'j xħA
- 14- oghA
- 15- n QLVZ , .M Yk,l Y'ħMe % tŌ Ĩ".kefir] fclUMYk , fm'kuA
- 16- oghA
- 17- l edkYkhu i k' pkr n'kū % chŌdŌ YkkYk] , eŌ, YkŌchŌMħŌ fnYYkhA
- 18- f«kiġ jgL;] xħrk Ād x'j [kiġA



v}f onkr eavKku dh vo/kkj.kk

*M,O jktsk d&lj p&fl ;k**

¼½

'kk&j onkr eavKku dh vo/kkj.kk d&æh; g& ; s vo/kkj.kk v}f onkr dh I } k&rd fLFkr d" I e>us ea ðh eV&ðr g& vKku d" ek; kj vfo|k vFkok v/; kl vu&d uke"ä I s vf&fgr fd; k tkrk g& mifu"kn"ä ea vfo|k d" fo|k dsfoi; z ds: i ea n&kk x; k g& , oa c&ä Kku d" n"u"ä ds i kj Áfri&kfr fd; k x; k g&¹ , oa fo|k&vfo|k ds I e&p; i ð&d 'Kku* dh ckr dh xb& g& v}f onkr ea; k 'kk&j onkr eavKku* dk fo" k vF& g& ; g fl)kr c&ä d" gh , d ek& I r-ekurk g& t" f&dkY&kk&f/kr g& , oa bl t&r-d" vKku I f"V ekurk g&ftI dk ck&k Kku I sg" tkrk g& ; g v}f onkr&h; ^vKku* vukfn , oa ðko : i g& ftI dk fuor&u Kku I sg" I drk g& ¼vukfn ðko: i Ros I fr Kkufuor; ðoe&A vKku pruk dk gh v&ok&red : i g& v& pruk ds I eku gh vukfn g& pruk dh fLFkr vukfn vullr g& ^vKku* ðh pruk dk gh v&f&k : i g& ; g ðko : i g& ðko ; g& v&ko dk foY&e u g'dj v&ko I sf&érk I ðpr djrk g&¼v&ko I foY&{k.k&ro ek&ke-foof{k&re&A pruk gh I kjh ek; k dk vk/kkj g& pruk I o&h ðkoh g& vr-% vKku ðh I n& fLFkr jgrk g& v& bl Á&kj vukfn g& vKkukoj.k I s Á&: d oLrq vk&PN&kfr g& I kjh vLi"Vrkj vfuf'prrk bl h vKku ds dkj.k g& vr-% ; g vKku u ðko g& u v&ko g& ; g fu'p; k&redrk I s i js g& I ðh d&N vLi"V ð& , oa vfuf'pr g& ; gh vKku dk Lo: i g& ; g vukfn g&Y'fdu vur ug& g& ; g vKku Kku I snj fd; k tk I drk g&

; g& ; g Á'u mi fLFkr g&rk g&fd ; fn ; g vKku vfuf'pr g& vLi"V g&sr" fQj gea ^vKku* dk irk ds s pY&rk g& gea vKku dh Kflr Á&: {k ; k vu&ku Á&k.k I sg&rh g& tc ge dgrsg&fd ^e&vi us vki d" ; k fdl h d" ug& tkrk* r" ge vKku-d" Á&: {k : i I sn&krsg& bl h Á&kj tc ge dgrsg&fd ^e&xgjh fu&ek ea I " jgk Fkk] e&s d&N irk ug& g& rc ðh ge vKku d" Li"Vr Loh&kj djrs g& bl Á&kj ds Á&: {k ea ge fdl h

* vfi O Á&Q& j] n'kú fo&ox] ol r efgY&k egkfo | kYk;] jkt?kkv] okj.k I hA

fuf'pr Òko dh dYiuk ugÈ djr} u ge fdl h fuf'pr xqk vFkok : i dh ckr djrs gŝ vŷ u gh ge fdl h vÒko dh dYiuk djrs gŝ ijUrqfQj Òh ge , d fuf'pr ckr dgrsgŝfd xgu fuæk ea epŝviu&vki dk dN irk ugÈA ; gk , d 'kòk mRié g"rh gSfd 'eŝ ugÈ tkurk* l s ; gk ^vKku* gŝ rkr ; l ; g gSfd epŝvep oLrq dk Kku ugÈ gŝ ; gk Kku ds vÒko dk vFkz gŝ bl Á'u dk mÙkj nrs gq s onkr dk dFku gSfd ^vÒko* ea , d fuf'pr Òko gŝ ; g fdl h fuf'pr oLrq ds vÒko dk | "rd gS vr%vÒko 'kòh fdl h oLrqfo""k ds xqk /keZ d" / ; ku ea j [krs gq } ml ds u g"us dk ifjpk ; d gŝ ijUrq tc ge dgrsgŝfd 'eŝ ugÈ tkurk* ; k epŝ bl dk d"bz Kku ugÈ gS bl dk vFkz , d vfuf'pr oLrghu vKku l s gS ft l l s fdl h oLrq ds vÒko dh l dYiuk ugÈ g"rh gŝ vr%vKku dk c"/k vÒko ds c"/k l s fòé gŝ vÒko : i u g"us l s ^ÒkoRo* Li"V gŝ ijUrq ; g ÒkoRo vl ; ikfFkz oLrqa ds ÒkoRo l s fòé gS D ; "id ; g vKku&Òko doYk , d vfuf'pr] xqk& : i foghu u tkuus dk c"/k gŝ

^vKku* dh mi fLFkr dk vuøku bl l s Òh fd ; k tk l drk gSfd tc ge fdl h fo""k l mÒZ ea ml oLrq dk Kku Ákr dj Y"rs gŝ ft l ds ckjs ea igY" vKku Fkk] r" bl vKku dk fuokj.k g" tkrk gŝ bl ds vfrfjä vKku ds dkj.k gh txr-dh ekf ; d mRi fùk g"rh gŝ vKku gh l kjh Òkr dk vk/kkj gŝ vKku gh ek ; k rÙo gŝ t" bl tkxfrd l f"V dk dkj.k gŝ

vKku dk vkJ ; , oa fo"k ; n"u"apruk gŝ vKku dh Áeŷk Òfiedk ; g gSfd ; g 'kò fpr-ij vkoj.k MkYkrk gŝ ; g vKku l puvk"à dk Òko ; k vÒko ugÈ gŝ l k/kkj.kr%ge vKku ; k vfo | k 'kòh dk Á ; "x bl h vFkz ea djrs gŝ , oa bl snj djus ds fyk ; s fo | kyk ; "a ea fo | k dk vFkok l puvk"à dk vknu&Ánku djrs gŝ Y"fd ; gk v}ŝ onkr ea ^vKku* , d , d h v0 ; k [; s oLrq gS t" vukfn dYk l s fpr-vFkok pruk ds l kFk gS vŷ ml ij vkoj.k MkYkdj ml ds ½ pruk ½ Lo : i ij] ml dh Ádk'krk ij voj"/k mRié djrk gŝ bl voj"/k dk ; k bl vkoj.k dk , d QYk ; g gSfd pruk Lo ; a ds okLrfod Lo : i d" ÒYk dj ; k u n[kdj] bl vkoj.k ; k vKku ds dkj.k Lo ; a d" vgøkj ds : i ea , d lifer 'eŝ ds : i ea n[krh gŝ bl Ádkj ; g vKku eut ; ea vgøkj dk tlenkrk gŝ ; g vgøkj vKku ds vkoj.k dk gh QYk gŝ ; g vgøkj eut ; ds 'kjhj] i d l dkj]

vu0o v9 pruk dk l a 0a : i gA bl vYiK i kFk0 l hekv'a ea vlc)
pruk ds dkj.k gh eut; vikFk0] vl he] Lor% Adk'k ca d' uge nsk
i krk gA ; g vg0kj pruk v9 gekjs vr%0j.k² dk l a 0a : i gA vukfn
dkYk l spY' vk jgs n'kr l 0dkj v9 tle&tlekUrj'a dh Aipe; h okl uk; a
^vr%0j.k' ea 1/p0k e0 l 0pr g'rh jgrh gA bl vr%0j.k ds l kFk ^pruk
l a 0a g'dj vga dk : i /kkj.k dj Y'rh gA ; g ^pruk' eut; dh l k{kh
pruk gA eut; dk vg0kj l k{kh pruk rFkk vr%0j.k dk l a 0a : i gA
bl hfYk; s gea vg0kj ds n' Lo: i fn[kkbz i Mfs g& 1- t' n'Vk g0
vifjorU' khYk] fpr- : i g0 2- t' l 0k&n0k dh l 0nukv'a ds l kFk
l EcfU/kr g0 ftl ea l eLr vu0o ,oa l 0dkj l 0pr g0 v9 t' v'kk'or-
ifjorU' khYk r0o gA ftl Adkj , d Yk0fi.M v9 vkx , d g' tkrS g0
v9 ge dgrsg0fd Yk0fi.M /k/d jgk gA* r' ge Yk0fi.M , oa vfxu d'
, d l e>rs gA ijUrq okLro ea n'u'a vYkx&vYkx r0o gA bl h Adkj
vgr0o ds n' 0kx g0 , d l k{kh pruk v9 n' jk vr%0j.kA , d
vifjorU' khYk g0 f0kdkYkckf/kr g0 vr% l r- g0 , oa , d ifjorU' khYk g0
ckf/kr g0 vr% vl r- gA ge bu n'u'a d' vKkukoj.k ds dkj.k , d l e>
Y'rs gA tkxr] Lolu , oa l 00lr rhu'a voLFkkv'a ea l k{kh pruk fuc0/kr : i
l sfo|eku jgrh gA Y'fdu vr%0j.k , oa vg0kj d0Yk tkxr , oa Lolu ea
gh l f0; jgrS gA l 00lr ; k xgu fu0k ea vr%0j.k v9 vg0kj n'u'a gh
vKku ea Ykhu g' tkrS g0 v9 d0Yk pruk , oa vukfn vKku gh fo|eku
jgrS gA i 0% tkxus ij vr%0j.k dh of0k ds : i ea vg0kj i 0% mRi e' g'
tkrk g0 v9 rc ; g vgp0pruk vKku ds AR; {k d' bu 'k0n'a ea vf00; 0
djrh g0fd& ^e0 xgu fu0k ea fuefu Fkk ep-s d0N Kku uge gA** Y'fdu
bruk vo' ; Kkr jgrk g0fd e0 cf<+ k] l 0kn , oa xgu fu0k ea l ; kA bl
mi fu'knh; vu0o ds fo'Y'k.k , oa mnkgj.k l s v}0 pruk , oa vKku dk
l EcfU/k ; k l gvflr0o rFkk pruk dh 'kk'orrk , oa vck/kdrk rFkk vg0kj
dh {kf.kdrk , oa ck/kdrk d' Li"V djrk gA vKku dh bl f0; k l s ; g
Li"V g0fd vKku d'bz d'jh dkYifud oLrq uge gA l r- ; k pruk ds
vkJ; ij vKku dh flFkr gA v}0 onkr ekurk g0fd l kjs ANfr Aip ea
; gh vKku vrfu0gr gA ; g tkxr voLFkk dk t' txr-g0 og feF; k g0
, oa l 0kk d0Yk vkRek] pruk ; k ca dh gh gA vc ; gk , d tfVYk A'u
mi flFkr g'rk g0fd og vKku ftl dk gea Lo; a dh pruk ds , d l jYk

fo'Y"'.k.k ,oa v/; ; u irk l s pYkrk gS ; g vKku dS s bl tXr-Áip dk dkj.k gS

¼I½

Áij t" vKku ds l Ecl/k ea v/; ; u fd;k x;k gS ml s l e>uk
T; knk ef' dYk dke ugÉ gA u gh bl ea T; knk fookn ds folnq gA fdUrq
'kdj vKku d" pruk dh ,d vkojd oLrq dg dj : d ugÉ tkrS gA
cfYd og bl vKku dk ,d l ef"V : i Oh crkrs gA ftl s ek; k dgk tk
l drk gA og bl tXr-d" ek; k dk cã ds vf/k"Bku ij v/; kj"i.k dgrs
gA t" tXr-gea l keLU; r% l R; Áhr g"rk gS og tXr-vKku-dh bl
0; k[; k l s ÒekRed l Úkk cu tkrk gA ; g tXr-pfid l ef"V vKku ek; k
dk QYk gS vr% ; g vKku dh Òkfr gh 'l r* ^l r* ds in" a ea vfuopuh;
gA ftl Ádkj l s jLI h ¼vf/k"Bku½ ea l iz dk Òe g"rk gS ml h Ádkj , d
nf"V l s ; g tXr-okLro ea cã ds vf/k"Bku ij ,d Òe gA bl Ádkj
v}f onkr ea l Úkk ds rhu Lrj cu tkrS gA 1- ÁkfrÒkfl d l Úkk tS s
jLI h ea l kj dk Òe ftl dk ck/k rjg g" tkrk gA 2- 0; kogkfjd l Úkk ; g
tXr-ftl dk ck/k ijeKku ; k e{k dh voLFkk ea g"rk gA 3- ikjekfKkd
l Úkk& vkRek ¼pruk½ ; k cã] t" okLrfod l Úkk gS ftl dk ck/k dOh ugÉ
g"rk gA ; g okLrfod l Úkk gS vr% f«kdkYkkckf/kr gA tXr-d" , d cMk Òe
crkdj 'kdj kpk; Z us ; gk; vi uh nk' k'ud Lorakrk d" Ánf'kz fd; kA ml g"aus
crk; k fd dS s ; g tXr- , d cMk l koDfed , oa l oZtuh; Òe gS Y'fdu
; gh og folnq gS ftl l s vuud vkpk; Z vl ger gA , oa 'kdj dh bl 0; k[; k
d" ofnd ijEijk dk u eku dj ckj l s v; kfr ekurs gA ; gk; egRo i wkZ
Á'u ; g gS fd vKku vius l ef"V : i ea ; g tXr- : ih feF; k l f"V dS s
dj i krk gS bl 'k'/k i «k ds ÁFke Òkx ea vKku dh vkoj.k 'kfä dk gh
irk pYkrk gS fd vKku t" pruk ds l kFk vukfndkYk l s l a q : i l s
jgrk gS t" Òko : i gS , oa pruk ds okLrfod Lo: i ij vkoj.k MkYk nrk
gS QYkLo: i , d pruk Lo; a d" vgokj ds : i ea n[kus Ykxrh gA Li"V gS
fd ; gk; vKku dh vkoj.k 'kfä gh Áeqkrk l s Ánf'kz g" jgh gA Y'fdu
'kdj vKku ea n" 'kfä ; a dh ppkZ djrs gA vkoj.k , oa fo{i A fo{i og
'kfä gS t" tXr-dh feF; k l f"V djrh gS , oa t" ek; k ea Áeqkrk l s ÁdV
g"rh gA vKku , oa ek; k pfid Lo: i r% f0é&f0é ugÉ gS vr% ; g vkoj.k
, oa fo{i 'kfä; k; n"u" a ea ik; h tkrh gA Y'fdu ckn ds v}f onkr; a us

buea Òn fd;k gA egknokun l Jlorh us vKku d" Òko: i ekuk ftl ds Òhrj l Ùo] jt ,oa re rhu" a xqk ik; s tkrsgA mlg"us bl vKku d" n" Òkx" a ea foÒkfr fd;k& ÁFke ek;k ,oa f}rh; vfo|kA ek;k fo'kq l Ro : i gS t" bZoj dh mikf/k gS ,oa vfo|k v'kq l Ro : i gS t" tho dh mikf/k gA³ Ádk'kkReu us Òh i pikfndk fooj.k ea fYk[kk gSfd ek;k ds Òhrj fo{i 'kfä dh Á/kkurk gS t" n" ; Áip d" mRi é djrh gA bl ds foijhr vfo|k ds Òhrj vkoj.k 'kfä dh Á/kkurk gS t" pruk ds okLrofd Lo: i ds vkoj.k dk dk; Z djrh gA⁴ vr% l ef"V : i ea vKku ; k ek;k viuh fo{i 'kfä l s bl txr~dk v/; kj"i djrh gA bl Ádkj ; g 0; kogkfjd txr~ikjekfFKZ l Ùkk ds l ki {k ,d ÒekRed ; k rñN l Ùkk ea ijfofr" g" tkrk gA

; gk; 'k; oknh ukxktü ,oa pædhfrZ dk Lej.k g"rk gS t" l ðfÜk&l R; ,oa ije l R; ea Òn djrs gA ,oa l ðfr&l R; ds : i ea bl txr~d" ,d Òe dgrsgA ukxktü dgrsgSfd c) vius n'kz dh f'k{kk n" Ádkj ds l R; vFkkZ~l ðfr l R; ¼vfo|k l s vkNé vq l o&l k/kj.k dh i dZ dYi ukv" a ,oa fu.kz" a ij vk/kkfjr l R; ½ ,oa ije kFKZ l R; ¼fufoZ" k vq ije l R; ½ ds vk/kkj ij nrs gA⁵ l ðfr dk 'kkfCnd vFKZ 'fofgr" 'cn* ; k ^<dk* gqk gA plædhfrZ l ðfr dk vFKZ 'l c vj l s cn* crkrs gA ; gk; l ðfÜk dk vFKZ vKku gh gS D; "id vKku oLr" a ds l R; d" <d Y"rk gA⁶ c) erkuq kj txr~dh oLr" a ds ckj s ea fu' p; kRed <x l s dñ Òh dguk l EDo ugé gS D; "id ÁR; d oLrq vl; oLr" a l s mRi é gS vr% ÁrhR; l eñi é gA d" bZ oLrq Lor% mRi é ugé gqh gA ml dh l Ùkk fd l h nñ jh oLrq dh l Ùkk ds l ki {k gS ml ij fuOj gS vr% oLrq a LoÒko 'k; gA bl txr~dh oLr" a ij vFkok budh Òkfl r l Ùkk ij vKku dk vkoj.k i Ml- gqk gA bl s Yk" d l ðfÜk dgk tkrk gS t" feF; k l ðfÜk ¼tknñ exr".kk½ vkfn l s fÓé gA⁷ bl Ádkj v} s onkür dh rhu l Ùkkv" & i kjekfFKZ l 0; kogkfjd ,oa Ákfrekfl d ds rñ; 'k; rkokfn; "a dh Òh rhu l Ùkk; & i je kFKZ l R; ; Yk" d l ðfÜk ,oa ef; k l ðfÜk l keus vkrh gA vc ; gk; Á" u ; g mi fLFkr g"rk gSfd ; fn 'k; okfn; "a ds vuq kj txr~dk d" bZ futh Lo: i ugé gS r" bl dh Árhfr ds s g"rh gS vFkok txr~ds inkFK± dh Árhfr g"rh gh D; "a gA ukxktü ds vuq kj ; g txr~Lolu ds l eku gA Lolu ea oLr" a dk d" bZ Lo: i ugé g"rk gS Y" fdu ogk; og Lo: i oku Árhfr g"rh gA

bl h Ádkj ; g Yk'dl ofúk , d cMk cgn Lolu ek«k g⁸ Y'fdu ; g feF; k
 l ofúk jgē g⁸ ; g Yk'd l ofúk , d Ádkj dk foi ; k^l gS t^l pkj Ádkj l s
 g'rk g⁸ 1- {kf.kd d^l LFkkbz l e>uk} 2- nq[kn d^l l qkn l e>uk} 3- vifo«k
 d^l ifo«k l e>uk} 4- vkRe jfgr d^l l kRe l e>uk⁹ ÁrhR; l e^lié , oa
 Loòko'k^l; oLr^l a d^l fuji{ k , oa Loòko; e^l l e>us l s ; g foi ; k^l mRi é
 g'rs g⁸ foi ; l , oa Òe ea vrj g'rk g⁸ 'kadjpk; l dh txr-Árhfr , d
 Òe gS v^g Òe geškk , d vf/k"Bku d^l viš{kr djrk gSftl vf/k"Bku ij
 Òe g^l jgk gS t^l s l ijTtq Òe ea vf/k"Bku jTtq gSml h Ádkj txr-Árhfr
 dk vf/k"Bku cā gS Y'fdu foi ; l , ea vf/k"Bku dh vko' ; drk ugē g'rh g⁸
 ; g Loluor-g'rk g⁸ ; g vf/k"Bku jfgr ofúkdel g⁸ ; gh ukxt^l v^g
 'kadj ea vrj g⁸ cā l wk ij fyk[^l x; s vius Òk"; dh ALrkouk ea 'kadj
 dgrsg⁸fd l Ei wkZ Òkar ÁR; {k dk eel ; g gSfd fdl h oLrq d^l d'bz vl;
 oLrq l e> fyk; k tkrk g⁸ , d oLrq ij n^l jh oLrq ds xq' a dk v/ ; kj^l i . k
 ; k v/ ; kl gh Òe g¹⁰ Òe , oa foi ; k^l ds l Ecu/k ea n^l jk egRoi wkZ Á'u
 ; g gSfd vkj^l fir oLrq dk Lo: i D; k g⁸ foi ; k^l ea r^l ; g fuf'pr gh
 Loluor- ; k ofúk : i gS bl ij 'kadjpk; l dh fLFkr D; k g⁸ ; g oLrq
 v^l / ; kj^l fir oLrq t^l s jTtq iZ Òe ea l iZ ; g , d Loluor-ekuf l d ofúk gS
 ; k ; g vKku- dh okLrfod fØ; k gSftl dk Lo: i Loluofúk l s fÓé g⁸
 xkM+kn dkfjdk 1@17 ds vius Òk"; ea 'kadj dgrsg⁸fd tc jTtq ea l iZ
 dk Òe g'rk gS r^l og l ùkk ugē cfYd feF; k v/ ; kl vFkok vÒkl ek«k g⁸
 ; gk l iZ dYiuk ek«k g'rk gS t^l ckn ea foosd l s vfo | eku g^l tkrk g¹¹
 bl Ádkj x^l M+kn dkfjdk ij fyk[^l vius Òk"; ea 'kadj x^l M+kn l s l ger
 ÁrhR g'rs gS , oa txr- d^l Loluor- dYiuk ek«k ekurs g⁸ bl 0; k[; k ea
 txr- Loluofúk ds l eku vokLrfod g⁸ ml l s fÓé ugē g⁸ ftl Ádkj
 Lolu volFkk ds vu^l o dk ck/k tkr volFkk ea g^l tkrk gSml h Ádkj
 tkr volFkk ds vu^l o a dk ck/k Lolu volFkk ea g^l tkrk g⁸ t^l s d'bz Òj
 i v Ò tu djds Òh {k^l krj g^l us dk Lolu n^l k l drk g⁸ bl Ádkj gekjs
 eul dk vr tkr- , oa ml ds vu^l o rFkk cká txr-n^l u a , d l eku feF; k
 l f^l v ; k^l g¹²

ÁrhR; l e^l kn vFkr- oLr^l a dh ijLij fu^l jrk dh ; e^l dk l gkj
 Y'dj ukxt^l us ; g fl) djus dk Á; Ru fd; k fd txr- dh oLrq a
 Loòko'k^l; g⁸ vr% Árhfr g⁸ budk d'bz vk/kkj Òh ugē gS vr% ; g txr-

Lolu ds l eku , d dYi uk Árhfr gA 'kædj ; |fi Òæ ea vf/k'Bku d' ekurs
g&fdllrq og Òh xEÒhj rd±ds }kjk txr~dh feF; k Árhfr d' fl) djus
dk Á; Ru ugÈ djrs gA pfd mifu"kn"ä us cã d' i je rÙo Lohdkj fd; k
gSvr% 'kædj us txr~ds feF; kÙo d' l gt Òko l s Lohdkj dj fyk; kA Òæ
dk ; g fo'Y" k.k t" gea xM+kndkfj d k ds Òk"; dkj 'kædj l s Áklr g"rk gA
ftl ea og cká oLrç"ä dh l Ùkk d' Lolú ds l eku ofÙk : i feF; k eku jgs
gA rc tkxfrd oLrç a Òh foKku cu tk; æh tçfd l kekU; r% 'kædj d'
0; ogkj ea vFkok ofÙkKku ds {«k ea oLrçknh ekuk tkrk gA 'kædj kpk; Z Lo; a
cká oLrç"ä d' foKku ekuus dk [k.Mu cã l wk ea djrs gA foKkuokn ds
vuq j gekjs ÁR; ; &ofo/; dk dkj.k mu cká fo" k; "ä dh fofo/krk ugÈ gS
ftluga l k/kkj .kr% mudk mRi knd ekuk tkrk gS çYd mudk dkj.k eWk
Áor; kRed vukfn okl uk gS t" fuæk ds l e; Lolú"ä dh mRi fÙk ds l eku gh
tkxr voLFkk ea gekjs l c ÁR; ; "ä d' mRi é djrh gA ftl Ádkj Lolú d'
mRi é djus ds fyk; s oká fo" k; "ä dh viçkk ugÈ gS ml h Ádkj fcuk fdl h
cká okLrfod fo" k; ds l c ÁR; ; mRi é g"rs gS D; káid ÁR; ; "ä ds : i ea
Lolú ÁR; ; , oa tkxr ÁR; ; "ä ea d"bz Òn ugÈ gA n"u"ä voLFkkv"ä ea ÁR; ; "ä
dh mRi fÙk dk dkj.k okl uk gS t" n"u"ä gh voLFkkvka ea fØ; k'khYk jgrh gA
bl flFkr dk [k.Mu djrs gq s 'kædj dgrs g&fd bl Ádkj dk er vekU;
gS D; "íd ; g fo" k; , oa fo" k; h d' foKku l s fØé crkus okY" gekjs vuqo
dk foj"/k djrk gA gea ÁR; {khÑr oká fo" k; "ä ds l kFk bflæ; &l féd"lz dh
vij"çk voxfr g"rh gS rFkk ; g voxfr , oa Kku ds cká fo" k; , d ugÈ gA
gekjk Kku gea Lo; a crkrk gSfd og Kç l s fØé gA LrEØ&Kku vç LrEØ
, d ugÈ gS çYd LrEØ r" dçYk LrEØ Kku dk fo" k; gA cká fo" k; "ä ds
fu"/k ea c⁹ foKkuokfn; "ä dk dFku gS fd t" vçKç gS ml dk çfgozh-
voØkl g"rk gA¹³ bl ij 'kædj kpk; Z dk dguk gS fd ; fn okáRo fujiçk
: i l s vl r~gS r" fdl Ádkj d"bz bflæ; Kku cká: i ea Òkfl r g"
l drk gA i ç% ÁR; ; , oa ml ds fo" k; dk , d gh vkdkj g"us ds rF;
¼ g"i YkEØfu; e½¹⁴ dk vFkz ; g ugÈ fd fo" k; dh d"bz l Ùkk gÈ ugÈ] çYd
; fn fo" k; dk vflrÙo ugÈ g"rk r" ÁR; ; dk vkdkj rnuq i fo" k; ds
l eku ds s g"rk \ ; g dFku Òh feF; k gSfd ftu oLrç"ä d' ; çin xg.k
fd; k tkrk gSog , d gh g"rh gA ; g ; çin xg.k dh fØ; k gh crkrh gA
n"u"ä , d : i ugÈ g" l drs gA fdl h 0; fDr ds uhYk] jä vFkok i hr jæk

d" n[kus dk vFkZ gS fd ÁR; {khdj.k dk Òn fo"K; Òn ds dkj.k g"rk gA
 vr%oká fo"K; Kku dk dkj.k g"us l s Kku l sfÓé vucl : i"á ea okLrfod
 l Úkk j[krs gA¹⁵ bl ds vfrfjä txr-Ái p dh Lolu ds l kE; l s 0; k[; k
 djus dk rdZ Òh v; pã gS D; "id l ká kfjd fo"K; "a ds Kku ea , oa Lolu ds
 Kku ea egku Òn g& txr vuqo ds }kjk Lolu ds vuqo"á dk ck/k g"rk
 gS ijUrq txr vuqo"á dk Lolu ea dnkfi ck/k ugÉ g"rk gA¹⁶ ; gk; Lo; a
 'kædj ds dFku"á ea ijLij foj"/kh ckr"á dk l ær feYkrk gA ; g ge n[k pps
 gS fd xM+k dnkfdk ds Òk"; dkj ds : i ea 'kædj txr voLFkk d" Lolu
 voLFkk ds l n"; l e>rs gA Yfdu ; gk; cã l wk ds Òk"; ea n"u"á ds chp
 o&E; l d" Áfrifnr dj jgs gA

; fn xM+k dnkfdk ij fYk[" Òk"; d" 'kædj dh Nfr ekuk tk; sr"
 ; g dgk tk l drk gS tc 'kædj cã l wk ij Òk"; fYk[k jgs F" r" muds
 vKku l Ecl/kh er ea dN ifjorÚ g" x; k FkkA xM+k dnkfdk ds Òk"; ea
 og ckj&ckj bl nf"Vd".k ij cYk nrs gq s Áhr g"rs gA fd txr voLFkk
 ds ÁR; {khN"r fo"K; LolukoLFkk ds fo"K; "a ds l n"; vl r-, oa feF; k gA ml
 l e; mudk ; FkkFkbn dæYk okLrfod vf/k"Bku ij vkj".k ij vkfJr Fkk
 D; "id exr".kk vkfn Òe"á ds fYk; s fd l h vf/k"Bku dh vko'; drk g"uh
 pkfg; sftu ij og vkj"fir fd; s tk; A ijUrq cã l wk ij fYk[" x; s Òk"; ea
 bfæ; &fo"K; kRed txr- dk , d , l s Ádkj dk vLrÚo gS t" 0; fã ds
 fopkj ds ijs gA okpLifr feJ us viuh Òkefr Vhdk ea 'kædj fl) kar d"
 c©) foKkuokn l s fÓé crks gq s dgk fd v}ŝ onkr ds vuq kj 'uhYk*
 dæYk uhYk ds vkdkj dk ÁR; ; ugÉ gS cfYd 'uhYk* 'ÁR; ; * l s Lorak , d
 vfuopÚh; , oa vo.kÚh; fo"K; gA¹⁷

'kædj onkr ds vf/kdkák mÚkj dkYkhu onkrkpk; ± us foKku l s
 fo"K; "a dh fÓérk , oa mudh foKku l s Lorak l Úkk rFkk fØ; k'khYkrk d"
 Lohdkj fd; k gA¹⁸ vius ipikfndk foj.k ea Ádk'kkReu bl fo"K; ij
 dgrs gA fd egk; kfu; "a , oa onkrfUr; "a ea egku-vrj ; g gS fd egk; kfu; "a
 ds vuq kj {kf.kd ÁR; ; "a l s fÓé fo"K; "a dh u r" d"bZ vYkx l Úkk gS vj u
 gh d"bZ Lorak grq vFkok fØ; k gh gS tcf d onkrfUr; "a ds vuq kj ; | fi
 rkfÚod : i l s fo"K; "a dk 'kq pŝ-U; l s vÒn gS fQj Òh os Lorak : i l s
 viuh vFkZØ; k ea l efkZ gA , oa mudh foKku l s Lorak l Úkk gA i ù kn , oa

Ádk'kkReu-nü"agh ; g rdZ ÁLrç djrs gð fd fo"k; "a ds fujlurj fodkj ea
foKku , d l k jgus ds dkj.k vuøÙk , oa 0; koÙk ea v0n ugÈ ekuk tk
l drk gð vr% fo"k; "a d" ÁR; ; ds fodkj ds : i ea ugÈ nçkk tk l drk
gð¹⁹ bl Ádkj ; g er fLFkj fd; k tk l drk gSfd c© egk; kuh vfo | k
d" døYk ofÙk: i ekurs gð tçfd onkÙrh vfo | k dk ofÙk: i , oa dkj.k : i
nü"alohdkj djrs gð dkj.k : ih ek; k 'kfä l sgh bl t xr-dh Ártfr dk
l tu g"rk gð bl Ádkj ; g ekuk tk; sk fd 0æ dkYk ea tc jLi h ds
vf/k"Bku ij l iz dk v/; kj"i.k g"rk gS r" ; g l iz vfo | k 'kfä dh f0; k
dk , d okLrfod ifj.kke gð 0æ dkYk ea r0h r" ge l iz d" l r-ekudj
0; ogkj djrs gð tc Kku l s; g 0æ VWrk gS r" ge i rk pYkrk gSfd ; g
l iz , d vfo | k l f"V Fkh vr% vl r-gð vr% vfo | k ds fo"k; , d l e; ea
l r-gS, oan" j s l e; ea vl r-gð vr% u gh blga l r-dg l drs gS u gh
vl r-; g l r-vl r-vfuopZuh; gð

⅞⅞⅞

'kødj ds ckn ds l 0h vkpk; "±us t xr-feF; kRo ; k vKku ds ckjs ea
vi us fopkj "a d" ÁLrç fd; k gð ftlga i «k ds bl 0kx ea 0e"l% ÁLrç
djus dk Á; kl fd; k tk; skA cãfl f) ds Y" [kd e. Mu feJ us egRo i wkZ
onkÙrh fopkj "a dh 0; k [; k vi us nf"Vd".k ds vuø kj dh gð cãdk.M ea
e. Mu dgrs gð fd n"Vk , oan"; dse/; ; fn d"bZ okLrfod }s" g" r" ml
} s" d" fdl h 0h Ádkj l s gVk; k ugÈ tk l drk gS vç nü"ads e/; fdl h
Hkh Ádkj dk l Ecl/k LFkkfir ugÈ fd; k tk l drk gð n" jh v"j ; fn døYk
æ"Vk dh gh l 0kk g" r" ÁR; {khiñr l elr olrç "a dh 0; k [; k , d ek«k i je
l 0kk vkRek ij vkj"fir 0æKRed jpukv" a ds : i ea dh tk l drh gð²⁰
e. Mu cká olrç "a d" fdl h 0h Ádkj dh l 0kk Ánku ugÈ djuk pkgrs gð
muds vuø kj ; g l "puk dfBu gSfd fdl Ádkj d"bZ 0; fä 'kø & p s U; l s
i Fkd cká fo"k; "a dh l rk Lohdkj djrk gS D; "id ml fLFkr ea nü" a ea
l Ecl/k LFkkfir djuk vko'; d g" xkA²¹ e. Mu ds vuø kj vfo | k d" ek; k
vFkok feF; k Ártfr dgk x; k gSD; "id u r" ; g cã dk Lo0ko gS vç u
gh ml l s f0é] u l r-vç u vl rA ; fn ; g fdl h dk Lohkko gkrh rks
ml l s , d : i ; k ml l s f0é g"us ij 0h ; g ; FkkFKZ g"rh rc bl s vfo | k u
dg i krA ; fn ; g fufobZYi : i l s vdk'k d q e dh 0kr vl r-g"rh r"

ml dk vuðo | s d'bz 0; kogkfjd | EclU/k ugÈ g'rk tš k bl dk gA bl Ádkj ;g Lohdkj djuk iMæc fd vfo|k vfuopuh; gA²² e.Mu ds vuð kj vfo|k dk vf/k'Bku tho gA osLohdkj djrs gšfd bl n'Vd'.k ea vl æfr gš ijUrq muds fopkj ea Lo; a vfo|k ds vl ær inKFkZ g'us ds dkj.k bl ea d'bz vk'p; Z ugÈ gšfd tho ds | kFk bl dk | EclU/k Òh vl ær , oa vfuopuh; gA ;g vl æfr bl Ádkj g& tho'a dk vko'; d : i | s cã ds | kFk rknkRE; gš , oa tho'a ds ukukRo dk dkj.k dYiuk gA ijUrq cã ds dYiuk 'k; g'us ds dkj.k ;g dYiuk cã d' ugÈ g' | drh ¼riL; kfo | kReu% dYiuk'k; Rokr¼A ;g dYiuk tho'a d' Òh ugÈ g' | drh D; ðid tho r' Lo; a dYiuk ds gh vkfJr gA²³ bl dfBukbz ds n' gYk ÁLrþ fd; s tk | drs gš ÁFke] ek; k 'kCn dk vFkZ gh vl ær inKFkZ gš ;g | ær , oa opuh; ÁR; ; g'rk r' ;g ; FkkFkZ g'rk ek; k ugÈA²⁴ f}rh; ;g dgk tk | drk gšfd tho vfo|k ij , oa vfo|k tho'a ij vkfJr gš vġ ;g pØ vukfn gš rFkk bl hfYk; s tho'a dk vFkok vfo|k dk vkfn ugÈ gA²⁵ ;g er mu Yk'x'a dk gš t' vfo|k d' txx-dk miknku dkj.k ugÈ ekurs gA ikfj Òkf"kd 'kCnkoYkh ea ; s vfo|' inku&Òn&oknh dgYkkr s gA bl h vfo|k ds }kjk tho vkokxeu ds pØ ea iMfs gš vġ ;g vfo|k tho'a ea us fxbl gš D; ðid Lo; a tho vfo|k ds mRik | gA²⁶ onkr&opu'a ds Jo.k&uu&fufn/; kl u bR; kfn | s ; FkkFkZ Kku dk mn; g'rk gš , oa vfo|k dk uk'k g'rk gš bl h vfo|k ds dkj.k gh cã | s tho foðä gq/k | ml dh fuofük vFkok uk'k | s gh oscã Lo: i d' Áktr g'rs gA²⁷

usdeZl f) ds rirh; v/; k; ea | ġšoj vKku ds Lo: | j vkRek ds | kFk ml dk | EclU/k , oa ml dh ÁYk; fof/k dh foopuk djrs gA | ġšoj ds vuð kj rüo n' gš vkRek , oa vukRekA vc Lo; a vKku ¼ek; k vFkok vfo|k½ | smRié g'us ds dkj.k vukRek vKku dk vkJ; ugÈ g' | drk | vr%vKku dk vkJ; 'k; vkRek vFkok cã gA vkRek dk vKku Òh Lo; a vi us ckj s ea gh gA pðid fo"k; kRed Áip ds | Ei wKZ { "« d' Lo; a vKku dh mRifük ds : i ea | e>us ds dkj.k vkRek ds ; FkkFkZ Lo: i dk vKku vi us vki d' | Ei wKZ vkRei jd , oa oLrġjd cġ) , oa ml ds fo"k; ea foÑr djrk gA bl Ádkj ;g Li"V gšfd e.Mu ds foijhr | ġšoj dserkuð kj vfo|k tho ij vk/kfjr u g'dj Lo; a fo'k; pšU; ij vk/kfjr gA²⁸

i ùi kn dh ekU; rk gS fd ek; kj v0; kÑr] ÁÑfr] vxg.k] v0; ä re% dkj.k Yk;] 'kfä] egkl qir] fuæk] {kj v9 vkdk'k bR; kfn in gð t" vfo|k ds i; kz okph 'kcn"ä ds : i ea Ákphu l kfgR; ea Á; þä fd; s x; s gA ; g og rúo gð tks 'kð) v9 Loræk Lor% Ádk'; cã ds Lo: i ea ck/kk MKYkrk gS v9 bl Ádkj vfo|k deZ , oa i ð&ÁKk l ðdkj"ä dh fp&k&fðfä ds : i ea [kM&gq s tho rø d" mRi é djrs gA vfo|k gh 'kð) vfodkjh cã Ádk'k l s l EclU/k , d xffk gS t" vgðkj ds : i ea Áhrh g"rh gA foKku , oa fØ; k dh n" vkJ; 'kfä; "ä ds : i ea og Lo; a d" ÁdV djrh gS v9 l oZ de&dÚkkz rFk l o&vuðo&ð"äk ds : i ea dk; Z djrh gA vgðkj dk 'kð) vkRk ds l kFk l EclU/k tiki qi dh järk dk 'kh'" dh YkFYtek ds l kFk l EclU/k dh rjg gS t" vfo|k mRiknu&fØ; k ds n" Yk{k.k"ä d" rFk 'kð) vkRk ds p&U; d" ÁdV djrh gA

bl Á'u ij fd vfo|k dk vkJ; , oa fo"k; cã gS ; k ugÉ i |eikn dk fopkj vf/kd Li"V ugÉ Áhrh g"rkA os dðYk ; gh dgrs gð fd vfo|k Lor% Ádk'k : i cã ds ; FkkFkZ Lo: i ea ck/kk MKYkdj vius vki d" tho ea ÁdV djrh gS v9 cã vius vuþNn l s vukfn vfo|k }kjk vur tho"ä ds voðkl dk dkj.k gA fdUrq Ádk'kkReu ; gk; , d YkEcs fookn dk ÁkjEð djrs gð v9 ; g fl) djus dk Á; Ru djrs gð fd cã vfo|k dk vkJ; , oa fo"k; n"u"ä gA ; g fl) kar okpLifr feJ ds ml fl) kar ds fo:) gS tgl; mlg"aus vfo|k dk fo"k; cã d" , oa vkJ; tho d" ekuk gA

i |eikn~feF; k ds vFkZ d" n" ðkx"ä ea foðkfr djrs g& Áfke vi guo&opu v9 f}rh; vfuopuh; rk opuA l Eðor% l eLr ðk"; dkj"ä ea os Áfke 0; fä gð ftUg"aus vKku vFkok vfo|k d" tMfRedk rFk vtMfRedk&vfo|k&'kfä feF; k&Kku&fufeÙk dh 0; k[; k bl vFkZ ea dh fd ; g ogh vKku dh tMfRedk 'kfä gS t" txr~Áip ds miknu dkj.k dk l kjØr vák gA²⁹

okpLifr l r- , oa l Úkk dh ifjØk"kk vij" {k LoÁdk'krk ds : i ea nrs gð t" dnkfi ckf/kr ugÉ g"rhA bl vFkZ ea dðYk 'kð) vkRk d" gh ijel Úkk dgk tk l drk gA os n" Ádkj ds vKku ekurs g& , d eu"o&Klfud , oaf}rh; eul ~rFk ekuo ds vkrfjd Lo: i , oa ð"rd oká txr~ds miknu dkj.k ea : i ea ; |fi l Ei wZ l f"V dh jpuk bZoj ds

I dYi I sg'rh gA Yfdu bZoj dk I dYi Òh ml ds }kjk mRi é I dckj ,oa deZ dh voLFkkv'a }kjk fuf'pr g'rk gA ;g dFku fl) djrk gSfd mudk vfo|k ds oLrñjd rRo ds : i eafo'okl dk ftl ea I Ei wKZ tXr~mRi fUk; k; egkÁYk; ds I e; foYkhu g' tkrh gS ,oaf tI ds vñj I s var ea og i q% ÁdV g'rh gA vq eu"oKkfud vfo|k Òh bl oLrñjd vfo|k ds I kFk I a ða jgrh gA bl Ádkj of.kr vfo|k dk ;"x dh ÁÑfr I s vf/kd I kn"; gSftI ds vñj i pfo/k vfo|k rFkk muds I dckj "a ds I kFk egkÁYk; dKYk ea I Ei wKZ tXr~mRi fUk; k; foYkhu g' tkrh gS t" I f"V ds I e; Lo; a viuh ; ða cñ) I s I a ða g'rh gA Òkefr ds vpZuk eak ea gh okpLifr vfo|k d' f}rh; crkrs gq s dgrs gS fd I Ei wKZ n' ; tXr~ dh mRi fUk f}rh; vfo|k ds I gdkjh dkj.k I s I a ða cā I s gkrh gA bl x|kák dh 0; k[; k djrs gq s veYkkum crkrs gS fd ;g n' vfo|kv'a I s I EclU/kr g& , d vukfn Òko: i rlo vq nñ jh i wKZ wZ vukfn Òe I dckjA tXr~ dh Árhfr; k; k Lo; aeut; ds 'kjhj] eLr"d vkfn dk miknku ;g vukfn Òko : i miknku dkj.kkRed vfo|k gh gA tXr~Árhfr; "a dk feF; kRo bl rF; ea gSfd mudk c'k g'rk gS ,oa Kku dh fLFkfr ea vÒko g' tkrk gA os fujišk : i I s 'k'k&Jx dh rjg vl r~ugÉ gSD; "ád ; fn os , d h grÉ r" mudk fdflpr ekk Òh vuðo u g'rkA 'kkæj Òk"; 2@2@8 ij Òkefr VhdK ea okpLifr ;g crkrs gS fd 'kkæj onkar ds vuð kj fo"K; Lo: ir% vfuopuh; gA fdUrq ekufI d ÁR; ; ekk ugÉ gS %u fg cāokfnu" uhYkk |kdkja ofÙke- vH; q xPNflur fdUrq vfuopuh; a uhYkkfn½ vr% cká fo"K; i wKZ-% ÁR; {kdUkkZ ds ckj fo|eku gS dōYk mudk Lo: i vq miknku vfuopuh; vq ; ðäghu gA³⁰

I {i&'kjhd ds f}rh; v/; k; ea I oKkRe equ onkur n'kz dk c) n'kz I s Òn Ánf'kr djrs gS t" eq; r% bl h rF; ij vk/kkfjr gSfd Òe fl)kr ds g'rs gq s Òh onkur cā d" gh ije I R; ekurk gS t" c) "a d" ekU; ugÉ gA cā vKku I EclU/kh fl)kr d" vq vf/kd Li"V djrs gq s os dgrs gS vKku dk I EclU/k , d fpnkRk rFkk tho" a I s u g'dj cā ds fprÁdk'k I s gS t" tho" a ds vk/kkj , oa vf/k"Bku ds : i ea Ádkf'kr g'rk gS D; "ád bl h ds I EclU/k ea vKku dh Árhfr g'rh gS vq ml dk ÁR; {k g'rk gA tc ; FkkFkZ Kku dk mn; g'rk gS rc fpnkRk ea vf}rh; cā dh vuðfr g'rh gS rc ogk; vKku ugÉ g'rk gA tho" a ea vlrfuigr : i ea

d0Yk cã ds Ádk'k ea vKku dk irk pYkrk gS tS s tc d'bz dgrk gSfd
^t" rø dg jgs g" og eð ugha tkurk* r" bl ugè tkuus dk c"/k Òh
fpRÁdk'k gA vr% cã u r" tho gSvG u ,d fp«k gS ijUrqfpRÁdk'k gS
tS k fd Lo; a vius vkid" ÁR; d tho ea vf00; ä djrk gA³¹ bl Ádkj
l oKkReefu us; g crkus dk Á; kl fd; k fd vKku fdl Ádkj l s tho vG
txr-dk vf/k"Bku gSvG bl vKku dk vf/k"Bku-fdl Ádkj l s cã gA

¼V½

vkpk; Z 'køj ,oa i jorÉ vkpk; ± }kjk of.kr mi; ð vKku dh
vo/kkj.kk l s irk pYkrk gSfd v}S onkarh; vKku dh vo/kkj.kk f}fo/k gA
Áfke txr-ds fo"k; "a Árhfr; "a dh dkj.k l kexh ds : i ea dkj.k: i vKku
, oaf}rh; og ofÜk : i vKku t" vius okLrfod rüo dk vxg.k dj Lo; a
dk tho ds : i ea vU; Fkk xg.k djrk gA 'køj ds i jorÉ vkpk; kã ds vKku
l Ecl/kh foopu l s irk pYkrk gS fd v}S onkar ,d ,s l kexh : ij
dkj.kkRed vKku ea fo'okl djrk gS t" txr-dh l Òh olrø "a dk mi knku
dkj.k gA e.Mu feJ d" N"Mej 'køj ds l Òh i jorÉ vkpk; Z bl ckr d"
fdl h u fdl h : i ea Lohdkj djrs utj vk jgs gA tc txr-ds mi knku
dkj.k ds : i ea vKku-d" n[kk tkrk gS r" ; g fcYdYk l kã; dh ÁÑfr ds
l n"; cu tkrk gA tS k fd geus n[kk fd okplifr dgrs gA fd ; g
l elr txr-Árhfr; k; vKku l s mRié g"rh gS vG ÁYk; dkYk ea ml h ea
l ek tkrh gA bl Ádkj txr- ds mi knku dkj.k ds : i ea vKku dh
Òfedk fcYdYk l kã; dh ÁÑfr dh Òkfr g" tkrh gA bl ckr d"
jkl fogkjh nkl Òh vius vKku* 'kh"kd fucak ea Lohdkj djrs gA³⁴

dkj.k: i vKku dh 0; k[; k djuk v}S onkar dk eq; Á; "tu
ugè gA bl 0; kogkfjd txr-dh Árhfr d" ÁkrÒkfl d l Ükk l s vYkx djus
ds fYk; s ,oa bl Árhfr d" dk fYkd : i l s vf/kd flFkj fn[kkus ds m]s; l s
bl txr-dk l Ükkoku cukuk vo'; gSvG ; g txr-Árhfr l koDfed gS
vr% bl l koDfed] l oztuh; Árhfr dh 0; k[; k djus ds fYk; s ,d
l e"Vxr-vKku vFkkz~^ek; k* dh ckr dh xbA Y'fdu ge fdruk Òh Á; kl
dj Y'aY'fdu ge l xr : i l s rkfdZd : i l s dÒh ; g Ánf'kr ugè dj
l drsfd l kã; dh ÁÑfr ; k onklr ds vKku ds mi knku l s; g txr-dS s
mnÒr g"rk gSvG ml h ea Ykhu g" tkrk gA txr-t" bflæ; "a dk fo"k; gS

ml ds ckjs ea vkrEufjh{k.kkRed fof/k l s dñ Òh fu'p; iòd ugè dgk tk
 l drk gA txr-ds fo"k; ea foKku n'kù l s vf/kd fu'p; kRed dFku dg
 l drk gSD; ìd og bflæ; vuòo ds /kjkryk ij txr-dk v/; ; u djrk
 gA n'kù ¼iòé , oa ik'pkr½ n"u"aa ea ; g , d YkEch ijEijk jgh gSfd bl
 cká txr-ds eVòr rùo dh [k't dh tk; A Yfdu ; g n'kù dk eq;
 {«k ugè gA n'kù dk eq{k {«k vkrE&Kku djuk gS , oa ; gh eq; mìs ;
 v}ŝ onkr dk Òh gA vr% vKku dh vo/kj.kk dk l Ecu/k Òh eq; r%
 vkrE ; k pruk l s gh gA txr-ds fo"k; "a dh 0; k[; k 'kk; n gekjs c©) d
 ftKkl k d" l rñV djA Yfdu ftl Ádkj l s ge n'kù ea txr-dh 0; k[; k
 djrs gA og gea vdkfo'okl dh rjQ r" Y" tk l drh gS Yfdu vkt ; g
 0; k[; k l Pps foosd' khYk ftKkl q dh ftKkl k d" 'kkar djus ea vl efkz gA
 ; fn ge l pep gh cká txr-ds ckjs ea tkuuk pkgrs gA r" gea foKku dh
 fofo/k 'kk[kkv"aa dk v/; ; u djuk iMæKA vkrE&Kku ds {«k ea txr-l Ecu/kh
 ; g 0; k[; k; a ml h gn rd egRoikz g" l drh gA ftl gnrd ; g gekjk
 /; ku oLrñ"aa l s [kèp dj Lo; a ij dslæer djusea l gk; d g" A ; g Òh n'kù
 dh : fp dk {«k gSfd ge oLrñ"aa d" fdl : i ea n[krsgA ge vukfn
 okl uk ; k vKku iòd ftl Ádkj l s l ð kj ds fo"k; "a d" n[krsgS 'kk; n
 og oš su g"aa 'kk; n mudk Lo: i dñ vñ g" A tš s gea l k/kj .kr% l ð kj
 ds fofoé fo"k; "a l s vkuan Ákr g"rk fn [kkbz nsk gS 'kk; n ; g vkuan oLrñ"aa
 ea u g" dj gekjh vkrE ; k gekjh pruk ea g" tc ge bl Ádkj oLrñ"aa d"
 n[krsgA r" okLro ea ge muds ckjs ea Kku ugè dj jgs g"rs gA cfYd vius
 ckjs ea Kku dj jgs g"rs gA ; g gekjk txr- g& gekjh bPNkv"aa vñ
 okl ukv"aa dk txr- vñ ÁR; d 0; fä viuh ÁKk vius vKku ds vuq kj
 viuk&viuk txr-jprk gA fQj bl h n"Vd".k l s oLrñ"aa d" n[krk gA
 bl Ádkj og oLrñ"aa dk l gh Lo: i ugè n[krk ikrk gA c©) vñ onkrh
 n"u"aa nk'kzud"aa dk eq; Á; "tu ; gh 0; k[; k djuk gA oLrñ ds ; FkkFkz
 Lo: i d" dš s n[kk tk; s rkd ge l R; tkudj fuokz k ; k e" {k d" Ákr
 dj l dA n"u"aa gh n'kù ekurs gA fd ; g vKku fdl h u fdl h : i l s
 gekjh pruk l s l Ecu/kr gS t" oLrñ"aa ds okLrfod Lo: i d" gel s Nq krk
 gA vkojd dk dk; Z djrk gA

vxx ge 'kk; okfn; "a l s v}ŝ onkr ds vKku dh rñkuk dja r"
 'kk; okfn; "a ds Loluor- foi ; Z l s fòé onkr; "a dk Òæ fdl h okLrfod

vk/kkj ea ?kfVr g'rk gA onkUrh; Òe dk ,d vf/k'Bku g'rk gS ftI ij ÒekRed Kku dk vkj'i.k fd;k tkrk gA bl h Ádkj nñ jk Á'u ;g gSfd cká txr-dh oLrV'a dh fdl h Ádkj dh I Úkk gS vFkok og d0Yk ÁR; ; ek«k gA foKkuokfn; "a l s fÓé v } s onkar cká oLrV'a dh I Úkk d" ÁR; ; "a l s fÓé : i ea Lohdkj djrk gA

vKku I EclU/kh vÑre egRoimkz izu gS fd vUrrksÚok ; s vKku fdl d" g'rk gA vFkk'vKku dk vf/k'Bku D;k gS ;g ijepruk ; k fo'kq pruk ea g" ugÉ I drk D; "id ogk; fdl h Òe] vKku ; k xYkrh dk d"bz LFkku ugÉ gA bl h Ádkj vKku tho dk Òh ugÉ g" I drk D; "id tho Lo; a bl vKku ds mRikn-gA vr% vKku d" tho l sigY" g"uk gh pkfg; A Á'u gSfd vKku dh ihfBdk D;k gA tho vFkok cã\ bl Á'u ds mÚkj ea dgk tk I drk gSfd vKku fuf'pr gh ml 0; fä l s l EclU/kr gS t" Lo; a d" cáku ea ikrk gA vKku dh ihfBdk og tho Lo; a gS t" Òei mZl Lo; a d" I helv'a ea vGj cáku" ea ikrk gA onkar dk ekuuk gSfd ; g cáku ; g Òe okLro ea ugÉ gS fQj Òh 0; fä l "prk gSfd og cáku ea gA ge gh og gS t" bl txr-ds ckjs ea xYkr /kkj.kk; a j [krs gS bu xYkr /kkj.kkv" a dk eVv vKku gA ,d I hfer 0; fä ds : i ea ejk g"uk ejs gh vKku dk ifj.kke gS vFkok eS r" fo'kq pruk ds : i ea vkrk ; k cã gh gA vr%; g ^vKku* ejk gA eS gh bl dh ihfBdk gA

ge ; g Òh dg I drs gSfd ^vKku* dk I ædk ije l s ; k cã l s gS D; "id ge okLro ea r" cã gh gS t" ÁR; d oLrq dk vk/kkj gS vf/k'Bku gA vr%; fn vKku tS h d"bz oLrq gS r" og cã l s l EclU/kr gA tc ge 0; fä xr pruk ea Òe dk fo'Y" k.k djrs gS r" ge bl Òe ; k vKku dk vf/k'Bku tho] I k{kh ; k bz oj I k{kh ea n[krs gA Y'fdu v } s onkar ea bu I cdk vf/k'Bku Òh ^vkrk* ; k ^cã* gh gA ; fn tho ; k txr-Òe gS r" vf/k'Bku ^vkrk* ; k ^cã* gh gA Y'fdu ; gk; fopkj.kh; ckr ; g gSfd D;k okLro ea ^vKku* tS h d"bz oLrq gA ; g Á'u bl fYk; s mRi é g'rk gSfd onkar ^vKku* d" Òko : i dgrk gA Y'fdu ; g Òko : i dgus dk rRi ; l ; g ugÉ gSfd bl dh I Úkk gA I Úkk r" d0Yk vkrk ; k cã dh gh gA ^vKku* r" ,d ,d h Árhfr gS t" Òko&vÒko foYk{k.k gA l r&vl r- vfuopÚh; gA vr% bl ds ckjs ea fu'p; kRed dFku I EÓo ugÉ gA Y'fdu bruk vo' ; dgk tk I drk gSfd okLro ea ^vKku* dh d"bz I Úkk ugÉ gA t" vfo|eku g'rk gS ogh r" vfo|k gS vr% ^vKku* d" l r-ekuuk Lo; a ,d vKku gA bl h Ádkj vKku ds vf/k'Bku ds Á'u d" ^igY" ; k ^ckn* ds

in'a eaugÉ l e>k tk l drk gSD; "íd dkyk vġ Øe dk tle gh vKku ds
l kfk ġrġk gA v}ŝ onkr ds vuq kj tho ,oa txx-dh ØekRed l Ükk gS
t" dkyk ,oa Øe ea gS vġ "vkRek" ; k 'cā*' dh l Ükk okLrfod gS vr% ; g
dkyk vġ Øe ds ijs gA vc bl ØekRed l Ükk dk vġ okLrfod l Ükk dk
D; k l Ecl/k gS dkyk ,oa dkykkrhr dk D; k l Ecl/k gS ejs fyk; s ; g , d
vl E0o Á'u gA 'kk; n bl Á'u dh vUoh{kk djr&djrs Á'udÜkkZ dk gh
foYk; ġ tk; A

l m0Z , oafVlif.k; k&

- 1- vU/kare% Áfo' kŮr ; svfo | keġ kl rA
 rr" 0w bo rsre" ; m fo | k; kajr%AA
 vU; n0kgfoZ | ; k vU; knkgġfo | ; kA
 bfr ' kqŮ /khjk.kka; suLrn-foppf{kjAA
 fo | kapkfo | kap ; Lrn-on"0; a l gA
 vfo | ; k eR; qrhokZ fo | ; k ere' uqAA & bzkkokL; "i fu"kn-9&11-
- 2- l keW; r%v}ŝ onkr eavUr%dj.k priV; dh 0; k[; k nh xbzg&
 fux | sUr%dj.kaeu" /khjgNfrf' pÜkfevr LoofÜkF0%
 euLrq l dYi & fodYi ukfnf0cŮ) % i nkFKZ; ol k; /keŮ%AA
 v«kkf0ekukngfer; ġNfr% LokFKZlq l/kkuxq"ufpÜkeAA & foocpWkef.k 95&96
 ; ġk; var%dj.k ds fof0é dk; "± tŮ s l dYi & 1- fodYi] 2- inkFKZ fu'p;
 ofÜk] 3- vġrk&eerġ ofÜk ,oa 4- Áekrk ds Á; "tu ds xg.k] R; kx vFkok mi{kk dh
 vuq ákku ofÜk(bu plj Ádkj dh ofÜk; "a ds vk/kj ij , d gh var%dj.k d" Øe'k%
 eu cŮ)] vġdkj , oafpÜk uke l svf0fgr fd; k tkrġ gA Y'fdu ; ġk; vġdkj ds ; k
 ^vgá ; k ^eá ds vKku tfur vflrÜo dk Á l x gS fd vkRek ds LFku ij t"
 fuLl hej fuxġk ,oa LoÁdk'k ġŮ eut; l hfer] l xqk ,oa ij Ádkf'kr vġapruk dk
 fo"ġ; dŮ scurġ gA vr% ; ġk; var%dj.k dk vk'k; eŮ; r%ml dh fpÜkofÜk gS ft l ea
 var%dj.k i mZ l dġj" a , oaki ukv"ad" l ġpr djrk gA bl fpÜkofÜk d" Lefr Oh dg
 l drsgA onkr i fj0k"kk eafpÜk d" fo"ġ; Lej.k crk; k x; k gA
 eu" cŮ) jġdkj f' pÜka dj.keW rjeA
 l ák; " fu'p; " xo%Lej.k.kafo"ġ; k bl AA & onkr i fj0k"kk] i 0 70-
- 3- v}ŝ onkr dh rkdZl 0fedkj txnh'k l ġk; JhokLro] fdrġc egYk] 22&.]
 l j"tuh uk; MwexZ bYkġkckn] 2005] i 0 263-
- 4- , dfléfi oLrfu fo{ i Á/kkU; su ek; k vkPNknuÁ/kkU; su vfo | k bfr 0; ogġj 0n%
 5- }S l R; s l eġ kfJR; cŮ kuka/kehs kuka
 Yk'dl ofr l R; ap l R; ap i jekFKŮ%AA & ek/; fed l wk 24@8-

- 6- vKkuafg l eUrkr-l o7 nkFkz-RokoPNknukr~l dfrfjR; R; rA
- 7- c'f/kp; kbrkj i ftdk] dYkdÜkk] 1914] i0 353-
- 8- ek/; fed l wk] 23@8-
- 9- bg pRokj" foi ; k7 k mP; Ur\$; r | Fk Áfr{k.kfoukf'kfu Ldzki pds ; " fur; abfr xtg% l foi ; k7 %- n[kkReds Ldzk ipds ; % l q'ka bfr foi jhr" xtg% l . ij© foi ; k7 % 'kjhje-v'kfp&LoÓkoa r'k ; " 'kfpRou xtg l foi ; k7 % ip Ldzka fujkReda r fLeu ; k vkRextg% vukRefu vkRefÓfuos k% l foi ; k7 %
 &ek/; fed l wk 23@13-
- 10- cãl wk] 'kkdjÖK';] ÁLrkouk] fu.kz l kxj Ád cEcb] 1904-
- 11- jTtoka l iBo dfYirRokr~ u rql fo|rs--u fg jTtoka Ökflrcq) ; kdfYir% l i7 fo|eku% l u-fooslr" fuoÜk% rF'na Áipk[; aek; kekekeA
 &x^M+kn dkfjdk] 'kkdjÖK';] 1@17 vkun vkJe l hjtA
- 12- x^M+kn dkfjdk 2-1@12 'kkdjÖK'; A
- 13- ; nUrK\$ a iarqcfgohÖkl rs
 l . Fk7foKku: iRokr~rr-ÁR; ; r; kfi pA &fn³ukx] vKYEcu ijh{k 61-
- 14- ; g miek okpLifr feJ }kjk l EÖor% fnMukx ds mnkgj.k l s nh xbz g& l giYkEÖfu; eÖn" uhyk&r(f) ; " Ön'p ÖkflrfoKku% n" ; r'bnkfook} ; A , d gh l e; eag'us okY" uhyk , oa uhyk Kku ea d'bz Ön ugÉ g\$ D; " fid , d l kfk ?kVr g'us okYk d'bz n" ?kVuk; a , d : i g'rÉ gA t\$ s Öe Kku ea , d pæ n" Árh r g'rs g& ml h Ádkj ÁR; ; , oa fo" k; ds Kku dk Ön Öh ÖekRed gA
- 15- }kH; ap Ön , dL; fl)" Öofr] , dLekPp } ; % rLeknFKku; "Ön%A
 & cãl wk] 'kkdjÖK';] 2@2@26] fu.kz l kxj Ád cEcb] i0 104-
- 16- ogf] o\$KE; kPp u LolukfnorA
- 17- ufga cãl okfnu" uhyk | kdkjka fofÜke-vH; ; q xPNflur] fdUrq vfuopLuh; a dYkknfrA
 &Ökefr 2@2@28-
- 18- æ"V0; onkUr i fjÖk'kk] v/; k; &1] Jh oclV\$oj Ád] cEcb] 1911- vuöÜkL; 0; korké Ön· upÜkRoknkck'k?kVknorA ½kVkdck'k] eBkdck'k vkfn 0; koÜk dh fØ; k l s vuöÜk vkdk'k ea Ön ugÉ iM'rk gA vr% vuöÜk d" vq 0; koÜk d" , d gh ugÉ ekuk tk l drk gA½ & ipi kfndk foj.k i0 73-
- 19- , dRo , ok; a æ"Í n' ; &Öko· odYir} æ"Vj p fpnkReu% rFk rFk foifjek.kkekn-fooÜkZuknek(ukukRorq fofoäLoÖko; % vl d "VijLijLo: i ; % vl Ec) ; % dhn" ; " æ"Í n' ; &Öko%A & dqi qokeh N'r cãl f)] i0 7-
- 20- rFk gh ni .k&rYkLFke- vkRekufoÖäe-bokReu% ÁR; fr] fprtrq foÖäe vl d "Va rFk pR; rbfr n[kxÉ; eA& cãl f) i0 8-
- 21- ogÉ i0 9-

- 22- brjrsjkJ; Ál ækr-dYiuk/khu'fg thofoðkx% thokJ; k dYiuka &ogĕ i0 10-
- 23- vuij i | ekukFġ fg ek; k(mi i | ekukFKRos ; FkkFKðkoké ek; k L; krA ogĕA
- 24- vukfnRokérjrsjk{k; Ro&n"K% ogĕA
- 25- u fg thoškq ful xžtk fo | kfLr] vfo | š fg uš fxždh] vixlŕġ; k fo | k; k% ÁfoYk; %A &ogĕ] i0 11&12-
- 26- vfo | ; š cā.k' tho" foðä% rféolġcā&Lo: i eð ðofr] ; Fkk ?Kvfn&ðnsrnkdk'k i fj'kġ a i jekdk'keð ðofrA ogĕA
- 27- ðkjrĥ; n'kū dk bfrgkl ðkx&2] , l 0, u0 nkl xŕr] jktLFkku xġFk vdkneh] t; i j] 1989] i0 85-
- 28- ogĕ] i0 88-
- 29- ogĕ] i0 91&93-
- 30- ukKkue}; l ekJ; fe"Veš e-
 uk}š&olr&fo"k; afuf'kr{k.kukeA
 ukuln&fur; fo"k; kJ; fe"Vere-
 Ár; DRoekk&fo"k; kJ; rkuġr% &l i' &'kjhd 2@1@8-2-
- 31- How are we exactly to think of this Ajµj na? Since it is the material ground of all things in the universe, it appears very much like Prakrti. According to the Sġ 'khyā, everything in the universe has been evolved out of Prakrti. When advaitic writers try to describe the evolution of the different forms of the worldly existence they trace them all to Ajµj na. In fact, in their cosmology Ajµj na occupies the same place as is given to Prakrti in the Sġ nkhyā system. - R. Das, Ajµj na, page 75 & 76.



v&S fu'k'fnd n'ku esu&rd eW; ,oaor&ku l e; ea bl dh ikl f&xdrk

jkt&hz d&lj oel&f

ejk "kk&k&i = eQ; : i l snks Hkkxka ea foHkkftr gS&

- I. v&S fu'k'fnd u&srdrk dseW ea ml dh rRoeh&ka h; LFkki uk, A
- II. v&S fu'k'fnd u&srdrk dh iklr ds mik; rFkk ml dh or&ku l e; ea
ikl f&xdrkA

¼½

bl Hkkx ea eSmifu'kn dh mu rRoeh&ka h; LFkki ukvka dks crkus dh
dks"kk d: &k ftl dh iklr dsfy, u&srdrk dh uhd iM&A

mifu'kn "kCn dk fuekZk mi \$fu mi l x&l w&D 'l n& /kkrq l s fDoi-
iR; ; djus l s g&rk g& l n~/kkrq ds rhu vFkZfy; s tkr&gS&

- 1- 'fo"kj.k* vFkk&~uk"kk g&ku] 2- ^vol knu* vFkk&~f"kfFky djuk] 3-^xfr*
vFkk&~iklr g&kuA

^mi* dk vFkZ gS l ehi (near) ^fu* dk vFkZ gS u&ps (down) ; k
fu"p; i w&DlA bl hfy, bl dk vFkZ ; k Hkko ; gh g&s l drk gS fd xq ds
l ehi f"k; dk f"kk{kk xg.kkFkZ c&Buka p&fd mifu'knka ea vkRefo|k ; k
c&fo|k dk ifriknu fd; k x; k gS vr%bl dh n& jh 0; R; i f&Uk bl id&kj l s
dh tk l drh gS & ^mi c&al kehl; a fu fu"p; u l h&nfr ikluk&r ; ; k l
mifu'kn* vFkk&~ftl ds }kjk c& dh l ehi rk iklr g&sm l dks mifu'kn dgrs
g& "k&dj kpk; l us Hkh dBki fu'kn rFkk r&lkjh; ki fu'kn dh 0; k[; k djrs l e;
mifu'kn "kCn dk vFkZ c&fo|k gh fd; k g&

^mifu'kn~ "kCn dh bl 0; R; i fRr ds v&rfjDr , d n& jk vFkZ Hkh
mi yC/k g&rk g& dsuki fu'kn ds , d ea= ea ^mifu'kn~ "kCn dk iz k& g&rk gS
ftl dk vFkZ vkpk; l "k&dj vi us Hkk'; ea ^jgL; * djrs g&¹ iz'uki fu'kn~, oa
dBki fu'kn~ea vk; h g&Z vk[; kf; d&vka l s Hkh iz&f.kr g&rk gS fd bu x&BFkka
dk min&sk jgL; kRed ekuk tkrk Fkk v&S ml s vik= ds dku ea u i M&us n&us

* vfi LV&V i k&Q j] n'ku"kkL= foHkkx] y[ku& fo"fo|ky;] y[ku&A

ds fy, cgr I ko/kkuh j [kh tkrh FkhA mnkjg.kkFkz iz'uki fu'kn ds vuq kj
 l p'skk l R; dke vkfn N% _f'k d'ekj filiykn _f'k ds ikl cāKku ds
 fy, igps yfdu _f'k usmul s dgk fd os, d o'kz i; Dr muds l Fk Bgja
 Li'V gSfd _f'k dk iz kstu mlga tkpuk vkš cāKku dh mudh ik=rk ds
 ckjs eafuf"pr gksuk FkkA bl h izdkj dBki fu'kn ea Hkh ; ejkt usufpdrk ds
 l a e ,oaf tKkl k dh iwz i l s ijh{kk ydij gh Kkuki n'sk vkjEHk fd; kA
 bl l s ; g irhr gsrk gSfd dnkfrpr mifu'kn-dky ea Hkh mifu'kn-dk vFkz
 'jgL; e; fl)kUr ; k fo |k* ekuk tkrk FkkA yfdu ^mifu'kn-dk vFkz jgL;
 ekuus ij Hkh bl dk rRi ; Z ml h fo |k l s gSft l s }kj k euq; dks vfo |k
 dk uk" k gkdj cāKku gsrk gA oLrq% cā] tho ,oatxr-vkfn dk o.ku
 furkUr jgL; e; gh gA vr, o jgL; "kCn Hkh ; fn mifu'kn- ds LFkku ij
 iz Dr gsrk gS rks dkbz vk"p; Z dh ckr ugha gA

l d kj dh l Hkh oLrq/ka dk vflRro ,oafouk" k ft l l Rrk dh ij .kk
 l s gsrk gS ml dk Kku ekšk dh ikflr ea vko"; d gA cāKku ; g fl)kUr
 mifu'kn dky ds nk" k'udka dks Hkh ekl; Fkk vkš bl h fo"okl ds dkj .k gea
 bu mifu'knka ea ijel Rrk dh [kkst ds ifr ,d fujUrj iz kl fn [kyk; h
 i M'ek gA ijUrj ; gka ; g iz'u LokHkkfod : i l s mifLFkr gsrk gS fd ,d
 ijel Rrk dk iR; ; D; k iwz ; k mifu'knka dh nsu ; k [kkst Fkh vFkok Ákd-
 mifu'kn n"ku dh pje ifj.kfr\ bl iz'u dk mRrj tkuus ds dē ea gea
 ošnd l kfgR; ,oaf ekuoh; euksoKku ij fo"ksk /; ku nsuk gksxA l Hkor-%
 fo"o l kfgR; ds ikphure xLFk ^_Xon* ea n'orkvka dh Lrfir; ka dk tks dē
 ifjyf{kr gsrk gS og bl iz'u dk mRrj tkuus ea dkQh gn rd l gk; d
 fl) gk l drk gA _Xon ea ekuoh; euksoKku ,oaf ml ds l kekftd thou
 ds e/; l keatL; LFkfi r djus ds dē ea gh gea, d usrd ,oaf vk/; kfred
 n"ku ds v'edij ifjyf{kr gks yxrs gS vkš vxks pydj mifu'kn : ih
 oVo{k ea ifjofr' gks tkrš gA ošnd l ekt dk ekuo] o{k'k' ufn; k' i o'k' k'
 l w] pln'ek vkfn ikdfrd "kfdR; ka ds ifr dks'ny dk Hkko fy; s gq s buea
 n'Ro dk vkjki .k dj nrk gA bl ds QyLo: i ^cgn'okn' i ofRr
 LokHkkfod ifj.kke ds rkš ij l keus vkrh gA fdUrq ekuoh; ftKkl k ,oaf
 Kku fi ikl k bl i ofRr dks LFk; h ugh jgus nrh vkš mPprj l Rrk dks
 tkuus rFkk ml ij igpus dh pkg ea vutkus ea gh l gh ml s ^, dokn* ,oaf
 \}rok'n* dh vkš ys vkrh gA ^_Xon* ds ^ukl nh; l Dr* ea gea ,dRo dh

; gh /kkj.kk ikrs gSftl ds ea ; gh ekuoh; ftKkl k , oa cks) d vl rksk ekuk
tk l drk gA ; g bl izdkj gS&

^ukl nkl hUuks l nkl hUrnkua ukl hntzks uks 0; k&k i jks ; rA
fd; koVho% dggpL; i keUuEHk%fdekl hn-xgu xHkhjeAA
u eR; jkl hn erau rfgZu jkT; k vb vkl hr izds%
vkuhnokraLo /k; k rnda rLek) ku; Uu ij%fdpukl AA
re vkl hUkel k xgeXri dsa l fyya l oFkk bneA
r@N; ukHofifgra; nkl hUr i l Lrllefguk tk; r&leAA²

bl dk vuφkn iθ jke xksolln f=onh us %o&nd l kfgR;] i`B
411&13½ fd; k tks bl izdkj gS & ^ml l e; %i y; n"kk ek½ vl r-¼l ; kj
ds l h& ds l eku vflRoghu½ ugha Fkka tks l r-¼thokRek vkfn½ gS og Hkh
ughA Fkka iFoh Hkh ugha Fkh vksj vkdk" k rFkk vkdk" k ea fo | eku l k rka Hkφu
Hkh ugha FkA vkoj .k Hkh dgka Fkka\ fdl dk dgka LFkku Fkka D; k ml l e;
no&e vksj xHkhj ty Fkka ml l e; eR; q ugha Fkhj vejr k Hkh ugha Fkhj jkr
vksj fnu dk Hkn Hkh ugha Fkka ok; q "kij ; , oa vkRekoyEcu l s
"okl & i'okl ; φr d&y , d c& FkA bl ds vfrfjDr vksj d@N ugha Fkka**³
bl izdkj ges n[krs gS fd ^ijel Rrk* l Ecl/kh vo/kkj.kk onka ea fdl h u
fdl h : i ea ijy f{kr gksh gA o&nd l kfgR; ea mifu'knka dk LFkku l cl s
vlr ea vkrk gS , oa l kFk gh l kFk buea o&nd fopkj/kkj k dk pje fodkl Hkh
i klr gkrk gA bl h dkj .k blga onkUr ds uke l s Hkh tkuk tkrk gA ; g
onkUr gh c&fo | k gA

vr% Li 'V gS fd l Hkh mifu'knka ea d&y , d gh iz'u dk l ek/kku
gS vksj og ; g gS fd ^c&^* , oa ^vkRek* dk okLrfod Lo: i D; k gA okLro
ea ^c&^* vksj ^vkRek* mu nks LrEHkka ds l eku gSftu ij mifu'knka dh l Ei wkz
nk" kZud fopkj/kkj k vkfJr gA bu "kCnka dh mRi fRr ds s gφZ ; g Li 'V ugha
gA

^cglrks fg vflEu xqkkj bfr c&^* bl 0; φi fRr ds vk/kkj ij ^c&u*
"kCn ^cg* /kkrq l s fudyk gSftl dk vFkz gS ^c<uk* ; k QW i M&uk'A vFkkZ-
fo"o dk eny dkj .k og tks d&y ok.kh ds : i ea ugha cfYd l Ei wkz izdfr
ds : i ea Lor% QW i Mf k gA⁴

^vkReu~ "kCn dh 0; k[; k bl l s Hkh vf/kd l anX/k gA l cl s vf/kd l Hkkouk ; g gSfd ^vkReu* dk ey vFkz ~okl * Fkk vkj ckn ea bl dk iz kx fdl h Hkh oLrq ds fo"ksk : i l s euq; ds l kj Hkkx ds fy, gkus yxkA⁵ ctā.k ,oa vj.; dka ds v/; ; u l s Kkr gkrk gA fd bu xbfkka ea ^vkRek* vkj ^cā* nks i Fkd l Rrk, agA ctā.k ,oa vkj.; d ea ^vkRek* "kCn dk iz kx fdl h Hkh l e; norkFkz ea ugha gpk gA vkjEHk l s gh ; g "kCn thokRek dk |krd Fkk ; |fi ml ds Lo: i dh foopuk euq; ds Kku dh of) ds vuq kj mRrjkRrj c<rh xbA "kriFk ctā.k ea ^vkRek* "kCn dk iz kx "kjh ds e/; eHkkx] Rod~"kks.kr] etā ,oa vLFk ds fy; s gpk gA tseuh; ctā.k ea ^vkRek* dk vFkz f"vj gA bl ds vfrfjDr tseuh; ctā.k ea vkRek "kCn tho dh tkxr] Loluj l qjlr ,oa rjh; bu pkj voLFkkvka ds fy, Hkh gpk gA bl idkj bu nks "kCnka ^cāu~ vkj ^vkRek* dk vyx&2 vFkz Fkka ^cāu* okg; txr~dk pje l kr gSvkj ^vkReu* euq; ds vlnj jgus okyk pS-U; gA ctā ,oa vH; rj nksuks gh idkj ds inkFkka ds fo"ysk.k }kjk ctā.k ,oa vkj.; d ds __f'k; ka us nks fhku l Rrvka dh dYiuk dh ft l ea , d rks euq; dh bflnz l s yd] cq) rd dh l eLr "kfDR; ka dh ijd gS rFkk nll jh okg; idfr dh vāre l Rrka

bu "kCnka ds fo'k; ea mYys[kuh; ckr ; g gSfd ; |fi buds ey vFkz ijLij fcYdy fhku Fks vkj dhkh&2 mu ey vFkka ea mudk iz kx mifur'knka ea pyr k Fkk rFkfi izkkur% budk iz kx i; k; ka ds : i ea gkus yxk Fkka bu nks i Fkd "kCnka ds vFkka ea dkyUrj ea , d gk tkus dk ; g eryc fudyrk gSfd Hkkjrh; fopkj d us vius fpru ds nksku okg; rRo dk vkrfjd rRo l s , dkr dj fy; k Fkk] vkj vlrrksRok bl l qkn , dkrE; l s og , drk ds vius fpj vfhkyf"kr y{; rd igp x; k Fkk ml y{; rd tks ijkuh nodyiuk l s dgha vkxs Fkk vkj l pep nk"ktud Fkka bl idkj ctā.k vkj vkj.; dka l s vyx fplru ds fodkl dē dh voLFkka ea mifur'knka ea fo"o ds ey l kr cā dk 0; fDr ds vlnj dh l kjHkr oLrq vkRek l s vHkn dj fn; k x; ka bl idkj fopkj dh nks Loræ /kkjk; ftuea l s , d euq; ds l Pps Lo: i dks l e>us dh bPNk dk Qy Fkh vkj nll jh okg; txr~ds l Pps Lo: i dks l e>us dh bPNk dk Qy Fkh] , d ea fey x; hA bl ds QyLo; i rjUr ml , drk dh [kkst dj yh x; h ft l dh ftKkl k nh?kzky l scuh gpbz Fkka Hkksrd txr tksfd vkRek ds fl) kur ds

vudj kj vukRek ek= gS vc vkRek ea ifj.kr gks tkrk gA bl izdkj dh nks oká : i ea fHkUu fdUrq vKUrfd : i ea l eku /kkj.kkVka dk , d ea fey tkuk mifu'kn'a dh f"kk dh eQ; ckr gS tks ^Roefl * ^vga cãkflR* bR; kfn egkokD; ka dk ^cã¾/vkRek* bl l ehdj.k ea 0; Dr gksh gA 0; fDr vksj txr nksuks , d gh rRo dh vfHkO; fDr; ka gS vksj bl fy, nksuks emyr% , d gA

bl izdkj vius "kk&k=i= ds bl Hkkx ea eus fo"ysk.k l s tks Li ^V djus dh dks"kk dh gSmI dk l jk&k bl izdkj gS & ^cã.k* , oa ^vkj.; d* xDFka ea vkRek dh cã l s i fkd dYiuk FkA oká , oa vkh; rj nksuka gh izdkj ds inKkã ds fo"ysk.k ds }kj k ^cã.k* , oa ^vkj.; d* ds __f'k; ka us nks fHkUu l Rrkvka dh dYiuk dh ftuea , d rks euq; dh bfUnz; ka l s ydij cQ) rd dh l eLr "kfDr; ka dh ijd gS rFkk nujh oká izdfr dh vñre l RrkA mifu'kn-dky ds __f'k; ka dh l cl segROI wk nk"ktud vutkñr bl h ea gS fd mUgkaus ^vkRek* vksj ^cã* dh , drk dk ifriknu fd; kA ; gh mifu'knka ds l Hkh egkokD; ka dk eQ; fl) kUr gA bl izdkj vksj fu'kfnd n"ku v }okn ds ml pje y{; dks LFkkfir djrk gS tgka igpdj nk"ktud Kku bl pje l Rrk ds Lo: i ea foyhu gksdj , dkdj gks tkrk gS , oagea , d uohu nf^V inku djrk gA bl l nHkZ ea Mk; l u dh fuEefyf[kr i fDr; ka ikl áxd tku l MfH gA ^nk"ktud izdk"kk dh fp&kfj; ka __Xon ea izdV gksh gS vksj mRrjkskj vf/kd nhfr ds l kFk pedrh gPZ vUr ea mifu'knka ea igpdj ftl rhoz T; ksr ds : i ea HkMed mBrh gS og vkt Oh gea izdk"kk vksj rki nks ea l eFkz gA**6

¾½

vius "kk&k i= ds bl Hkkx ea ejh ppkZ bl l Ecu/k ea gksxh fd tc vksj fu'kfnd n"ku ea ^cã* vksj ^vkRek* dk , dkRe gks x; k rks vc euq; dk y{; ; ghajg x; k fd dS s bl , dkRe dks iklr fd; k tk, \ bl y{; dh iklfr ds fy; s mifu'knka us tks Hkh mik; crk; s ogha mifu'kn n"ku ea usrdrk dh i^BHkñe rS kj djrs gA ge nS[k&ksfd mifu'knka dk usrd n"ku mudsrRoehel h; n"ku l s gh fu% r gk&k gP&k i rhr gk&k gA

bl izdkj mifu'knka ea of.kr l S kUr d mins'kka ds l Ecu/k ea tks vud er feyrs gS mudk ifrfeC muds 0; kogkfjd mins'k ea Hkh >ydrk

gÅ og vkn"kl ftl s iklr djuk gS vks ftu mik; ka l s ml s iklr djuk gÅ
 nksuka ds ckjs ea vucl er gÅ tS s; fn ge mik; ka dh ckr yarls ge i krs gÅ
 fd , d mifu'kn~ea verRo dh iklr ds grq rhu fHkUu mik; & l R;] ri
 Lok/; k; vks iöpu von i<uk&i<kuk/& dgs x; s gÅ mifu'knka ds bl
 idkj ds 0; kkgfjd mins'k gh mifu'knka ds ufrd n"ku dh i'BHkfe rS kj
 djrs gÅ

mifu'knka dh ufr dk vk/kkj iki dh ; g /kkj.kk gS fd og ml
 vfo|k dk Qy gS tks döy ukukRo dks n[krh gS vks cã ds Lo: i dks
 ugha n[krhA mifu'kn~fi Nys ; q; dh bl /kkj.kk dks ugha ekurs fd iki
 nörkvka dh bPNk ds ifrdny tkuk gS ; k ; Kka dks fof/k ds vuq kj ugha
 djuk gÅ ykSdd cf) ijerRo dks idMæs ea vl Qy jgrh gS vks ml s
 fodr dj nrh gS ; k [k.Mka ea foHkDr dj nrh gS rFkk mu [k.Mka dks ijLij
 fHkUu fn[kkrh gS ije rRo dks l gh : i ea u n[ikus dk ifj.kke tS s
 l S kfrd i {k ea ifjPNUurk gSoS s gh 0; kkgfjd i {k ea iki gÅ bl idkj
 iki , d vkijkf/kd pht gS vks cã dk l E; d Kku gkus ij ml dk
 vLrRo ugha jg tkrkA l R; dh ; g fodfr u döy cká txr ds id æ ea
 fn[kk; h nrh gScfYd vkRek ds id æ ea Hkh fn[kk; h nrh gÅ D; kãd gees l s
 i R; d Lo; a dks vU; ka l s fHkUu l e>rk gS bl fy; s og viuh j {kk , oa vH; q;
 dsfy; s l psv jgrk gÅ tc , dRo dk ckak gks tkrk gS vks l c ik.kh vkRek
 gh cu tkrsg r c eksg vks "kkcd dgka jg ik; æA nu js "kCnka ea l kjs iki
 dk ey vga kj ; kuh Lokxg vks ml ds ifj.kke Lo: i txr~ ds l kfk
 l keatL; l sjgus ds ctk; fujkskeku j[krs gq ; k de l s de ml dh mi {kk
 djrs gq thou ferkus dh iöfr dk isik gkus gÅ okLro ea ifjPNUu
 vLrRo l s Åij mBus dh bPNk rc rd vlr cuh jgscha tc rd ije
 l R; ds Kku l s bl dk ckS) dh dj.k u gks tk; s vks l dh.kz vkRek ds LFkku
 ij 0; kid vkRek dks LFkfi r u dj fn; k tk; Å ; gha ^vga cãkfLe* dk vfkz
 gS tks thou ds l okp vkn"kl ds : i ea cã dks viuh vkRek ds vlnj
 fl) djus ds l dYi dks crkrk gÅ

mifu'knh; n"ku dk pje fodkl 0; fDrxr vkRek ea fn0; kRek dk
 n"ku gS fdurq og rRdkyhu l keftd rFkk jktuhfrd thou ea vHko; fDr
 u ik l dka vk/; kfred n"ku dk 0; kkgfjd mi ; ksx gea Hkxonxhirk l s

iklr gkrk gSftl us vk/; kfred vk/kkj dks ydij fu'dke deZ ds vkn"KZ dk
ifriknu fd; kA ftl l s ykSdd 0; ki kjka ea Hkh ijekFKZ dh fl f) gks l dA
bl ea l nng ugha gSfd mifu'knh; rRo fl) kUrka ds vk/kkj ij gh Hkxonxhkrk
dsfu'dke deZ dk Hk0; ikl kn fofufeR gq/k gA

vkS fu'kfnd l k/kuk dk eq; mls; vgækj dkS tks l kjh çjkbZ dh
tM+gS nij djuk gS vkS oS kX; txr ds ifr og Hkko gS tks l dh.kZ vkS
LokFkZ yd l ka kfjd iofRr; ka dks l Qyrk ds l kFk m[kkM+ Qardus l s is k
gkrk gA bl mnæs; dh ikflr ds l k/ku ds : i ea igys cāp;] xgLFk
vkS okuiLFk bu rhu vkJeka ea vH; kl dk , d yeck dæ ijik djuk
vko"; d gA ; s ml iz kl dh fofHku voLFkk; a gS ftl l s LokFkZ jr k dk
/khj&/khj s fdUr q n<rk ds l kFk mUenyu gkrk gA ^J s vyx gS vkS i s
vyx gS vkS tks vkRek dk dY; k.k pkgrk gS ml s pkfg; s fd og Hkks ds
thou dks fcYdy i hNs NkM+n& D; kAd iki ds eny rRo ds ckjs ea gekjk
feF; k Kku gS bl fy; s døy l E; d-Kku l s gh ml dk fuokj.k gks l drk gS
vkS ; fn oS kX; dh ikflr dks Hkh vko"; d crk; k tkrk gS rks døy bl fy; s
fd ml l s , d s Kku dh ikflr l Hko gks tkrh gA bl voLFkk ds vH; kl ea
rhu ckra gS Jo.k] euu] fufn/; kl uA Jo.k dk vFKZ gS fd l h mi ; qR xq
ds ikl mifu'knka dk v/; ; u djuk % ftl dk dkbZ vkpk; Z gS og tkurk
gA⁷ bl l s ml l k/kuk ea xq inS k vkS ijEijk dk LFkk fuf"pr gks tkrk
gA Jo.k vko"; d gksr s gq s Hkh i ; kZr ugha gA vr% ml ds ckn euu
vko"; d gA bl dk vFKZ gS Jo.k l s iklr Kku ij fujUrj fpUrk djsr jguk
rkfd ml ds ckjs ea ckS) d vkLFkk mRi lu gks l dA bl ds ckn fQj /; ku ; k
fufn/; kl u vko"; d gS tks fo"o dh fofokrk ds uhps jgus okyh , drk dks
vi us vlnj fl f) djus ea iR; {kr% l gk; d gkrk gA ; fn gea ml KkukRo l s
ekgXLr ugha gksuk gS ftl dh l R; rk ea gekjk fo"okl l gt tS k gS rks
ml ds uhps jgus okyh , drk dks gea tkuuk ek= ugha gS cfYd nS[kuk gA
nS[kus l s fo"okl mRi lu gkrk gA bl fy; s mifu'kn vkRek ; k cā ds n"ku
dh ckr dgrs g&^vkRek ok vjs n"VO; %⁸ bl l k/kuk dæ dk l Qyrki dZ
vuq j.k djus l s gea l E; d-Kku iklr gks l dsx vkS bl l s dæ eqDr dh
/kkj.kk ds vuq kj gea , fgd thou ds ckn ekS k feyskA yfdu thou eqDr
dh /kkj.kk ds vuq kj rRdky bl h thou ea ekS k iklr gks tk; skA bl izdkj
ge nS[krs gS fd mifu'knka ea cā ; k vkRe ¼ dRo dh /kkj.kk½ dks dlnz

cukdj , d vkn"lz usrd thou dh : ij'kk , oaml dk ikyu djus dh fof/k dh foLrkji w'z ppkz dh x; h gA

fHklu&fOé dky [k.Mka ea fofOé 0; fDr; ka us bl usrd vkn"lz ds ifreku ds : i ea vo/kkj.k fd; k gA nk"lzudka ea lys/ks rFkk "kdjpk; Z vkj jktkvka ea v"kkd rFkk vdcj fn0; rRo n"ku dh iofRr ds AR; {k mnkgj.k gA ; |fi mifu'knka dh cāoknh ¼Kkuoknh½ 0; k[; kvka dks oKkfud ; k 0; kokgkjfd vk/kkj ij iLr' fd;k tk l drk gS ijUr' fQj Hkh eyr% mifu'kn-ftl dksV ds Kku dk ifriknu djrs gA ml s l el kef; d nk"lzud /kkjk , oa fodkl kbe'kh l H; rkvka ¼tuds ekdyd eW; ka ea vkey ijfor'z vk p'pk gS ij i'w'z% vkj'fir ugha fd;k tk l drk gA oLr' vf/kdk'k mifu'knh; Vhd'kdjka us i'w'z'g xLr g'kdj mifu'knka ea dgha x; h ckrka dk v{kj"l% j{k.k djuk pkg' gA fdUr' , d k djus ds iz kl ea os mifu'knka dh Kkuj'k'k dk v'gr gh djrs gA ftKkl qeu dh ftKkl k dk fuxg ; k neu ugha fd;k tk l drk v'ir'qml dk r'kd'z : i , oa vk/kkj ij "keu djuk gh m'pr gA oLr' gea mifu'knh; fl) kUrka dk j{k.k djrs l e; bl ckr ij fo"ksk /; ku nsuk p'fg; sfd mifu'kn-3000 o'z i'w'z fy[ks x; s FkA t'cd gekjs ikl oKkfud midj.k , oa l k/ku ux.; FkA bl ds c'ot'm Hkh mifu'knh; fl) kUrka dks ge 13oha , oa 19oha "krik'nh rd ds oKkfud fodkl , oa midj.kka l s [kf.Mr ugha dj l dA D; k ; g de cMh miy'c/k gS l el kef; d ; q' ea brus vk/k'ud rdudh , oa oKkfud l k/kuka ds g'rs gq s Hkh] t'gka fl) kUr ¼oKkfud½ 10 o'kka rd Oh LFkk; h ugha jg ik jgs gS , d sea mifu'knh; fl) kUrka dk 3000 o'z l s pyk vkuk l pep fo"o dk l cl s cMh vk"p; Z ugha rks vkj' D; k gA

okLro ea mifu'knh; Kku dk mi; l'x l k'f'z , oa l t'z'k'ed gh g'kuk p'fg, rFkk bl h de ea ml dh 0; k[; k HkhA vxj vki id'fr dh fu; ec) rk cāk.M dh vu'kk(uc) rk dks cā ds ek/; e l s 0; k[; kfi r djuk p'grs gS rks fQj vki Hk'edEi] ck-> Toky'ed'kh ds fy; s D; k rdz n'x' cā bl r'jg dh v0; oLFkk ; k fo/oa D; ka djrk gS vxj bl dh /kkj.kk de'z fl) kUr dsek/; e l s djus dk iz kl fd; k tkrk gSfd y'x'ks dks muds de'z ds vu'kj Qy feyrk gA rks , d sea ejk iz'u g'ksk fd D; k l kjs iki fo"o us ml h Hkx' ea j'gus okys y'x'ka us fd; s Fks t'gka Toky'ed'kh vDI j QVrs gA

; k HkndEi vDI j vkrsgā tš s tki kuA fQj bl ds vfrfjDr , d iz'u ; g Hkh
 gks l drk gS fd D; k ck+; k rDku ea ejus okys l kjs yksx iki h gksrs gā
 ftluga muds dekā dk Qy fey jgk gksrk gā vxj bl dk mRrj ; g dgdj
 fn; k tk; sfd mueal s vf/kdkāk iki h Fkš rks eā i Nāck fd vxj ml es l s , d
 Hkh 0; fDr funkā Fkk rks ml sn.M D; ka fey\ vksj vxj cā ds n.M nus dk
 rjhdck ; gh gS rks fo"o ds vf/kdkāk HknsHkksxka ea D; ka dHkh HkndEi vk; k gh
 ughaTokykefkh QVk gh ugha

; g l R; gSfd mifu'knka dk n'kū ds fodkl da veW; ; ksnku gS
 ftl ds fy, ge l nō mifu'knka ds __.kh jgā yfdu ejs eu ea ges'kk l s
 ; g ckr mBrh gSfd tc l š kfurd : i l s mifu'knka ea , d gh cā ; k , d
 gh vkrēk dh ckr dgā x; h Fkh rks ckn ea 0; ogkfjd /kjkry ij euq; ka ds
 chp bruk fojkkkkkkl D; ka nškus dks feyrk gS tš k fd ge tkurs gā fd
 fglnw /keZ vius vki dks mifu'knka dk __.kh ekurk gS rFkk bl ds iāqk
 fl) kūr ½.kkZe 0; oLFkk ½ on vksj mifu'knka l s gh fy; s x; s gā rFkk buea
 of.kr drD; ka dks usrd eW; dgk x; k gā ; gka ij ; s drD; nōh; vkn's'kka
 ds : i ea gSftudk ikyu djuk euq; ka ds fy, vfuok; Z gā yfdu 0; ogkj
 ea nškar ks ; gh o.kD; oLFkk ^vl ekurk* dh l cl scMh tuuh gā tgka ij , d
 o.kZ dk euq; vius dks nī js o.kZ ds euq; ka l s JSB l e>rk gSD; kād muds
 drD; ka dks "kkL=ka us JSB crk; k gā ejk iz'u gSfd D; k dkbZ , d k fl) kūr
 ; k vkn's'k gks l drk gS tks nōh; rks gks yfdu l koBkkšed vksj n's'kdky
 fujiš k u gks D; kād l Hkh mifu'kn~ ; g dgrs gā fd l Hkh euq; , d gh
 ijel Rrk dh l rku gā bl hfy, l Hkh l eku gā ; fn ; g l R; gS rks euq;
 vksj euq; ds chp ; g HknsHkko ; k vl ekurk dgka l s vk x; h\ fo}ku yksx
 bl dk tokc nrs gSfd ; g HknsHkko@vl ekurk bR; kfn cjkkbZ ka ckn ea i šk
 gks xbz vksj ; s 0; oLFkk, tle l s fu/kkZjr u gkdj deZ l s fu/kkZjr gksrh FkhA
 rc ejk i q% iz'u gksck fd ; fn ošnd l kfgR; vksj mifu'knka dh fd ; g
 0; oLFkk, a l koBkkšed n's'kdky fujiš k ; k l ukru gS rks 0; ogkj ea buea
 cjkkbZ ka dk tle dš s gks x; k\ bl dk vk" k; rks ; gh fudyrk gS fd ; g
 l koBkkšed] n's'kdky fujiš k] vijorZu" khy vksj l ukrkuh ugha FkhA vksj
 bl l s egROI wZ ckr ; g gSfd D; k buds eW; ka vksj vkn'z'kka ea bruh xgjkBZ
 vksj n<#k ugha Fkh fd os l e; ds l kFk ifjofrZr gksrh pyh x; h vksj LokFkhZ
 euq; ka us mluga tš s pkgk mudh 0; k[; k oš h gh djrs pY" x; A bl hfy, ejk

Li¹V : i l s ekuuk g¹sf¹d d¹kbz Hkh u¹sr¹d fu; e ; k u¹sr¹d e¹v; rHkh dkjxj
gks l drs g¹tc ; s fu; e fdl h n¹sh; ; k "kkL=h; vkn¹s¹ka ds : i ea u gksdj
doy vk¹ doy ekuoh; e¹v; ka ds vk/kkj ij fu/kk¹jr gka rFkk muea t : jr
i Meus ij l e; ku¹ply ifjor¹u dh Hkh l Hkkouk cuh jgA , s l Pps vFkk¹ ea
u¹srde¹v; Lorl=rk¹ l ekurk vk¹ HkrRo gh gks l drs g¹s tks ekuoh; xfjek
ds vu¹ply g¹rFkk l Hkh eu¹; ka ds fy, l eku : i l s Lohdk; Z Oh gA D; k¹id
u¹srdrk dk i¹u ogha mBrk g¹s tgka , d eu¹; dk l EclU/k n¹js eu¹; l s
vkjEHk gkrk g¹s u fd ogka tgka fdl h n¹sh; "kfDr vk¹ eu¹; ds chp dk
l EclU/k gkrk gA u¹srdrk dk l EclU/k de¹z djus dh Lorl=rk ds l kFk g¹s
y¹fd u tc o.kz 0; oLFkk dks vk/kkj cukdj deka dk i¹oz fu/kk¹.k dj fn; k
tkrk g¹s rks ogka eu¹; dks de¹z djus dh Lorl=rk dgka jg x; h vk¹ tgka
de¹z dh Lorl=rk ugha ogka ij u¹srdrk dh ckr djuk rd¹ ar ugha irhr
gkrkA bl l EclU/k ea gea ck¹ n¹ku dk __.kh gksuk p¹fg, tks eu¹; vk¹
eu¹; ds chp e¹s h vk¹ d: .kk t¹s u¹sr¹d vkn¹"ka dh vk/kkj¹"kyk j [krk gA
oLr¹% bu l kjh phtka dh 0; k[; k HksSk¹fyd vk/kkj , oa fu; eka ij gh gks
l drh gA ca dks t¹xr fu; rk , oa idfr dk l pkyu djus okyk crkdj
ughA vxj gea mi fu¹knka dks vk/kkj¹ud ; q¹ %oSk¹fyd ; q¹ % dh ey eku; rkvka
ds vuq i rd¹ ar cukuk g¹s rks ml dh bl ey eku; rkvka ^vga ca¹kfLe*]
^Roefl *] ^v; ekRek ca¹* vkfn dks u; k vFkz n¹suk gkskA tks rRoehka kRed
; k i¹kyk¹dd vFkz l s vyx gkskA bl dk u; k 0; okgkj¹d vFkz bl l nHkz ea
yuk gksk fd ; s ekuo dh l t¹zkRedrk ; k f¹Ø; kRed i{k dks gh l ke¹ftd
ekuork dk e¹#n.M ekurs gA

ekuo }kj¹ bl l t¹zkRed ; k f¹Ø; kRed i{k dh vkRe ds : i ea
i g¹pku vFkz¹ Lo; a ds bl i{k dks gh vkRek ds : i ea tkuuk gh onkUr dh
ek¹sk dh vo/kkj.kk dh vk/kkj¹ud 0; k[; k gkskA ; fn iR; id 0; fDr ^vga
ca¹kfLe* rFkk ^v; a vkRek ca¹* l s i¹jr gksdj l cdk , d gh LFkku l e>s rks
fQj ge , d u; s ekuoh; ; q¹ e¹ , d , s h l ko¹kk¹ed ekuo l H; rk ea i¹os¹k
dj l d¹ks tgka onkUr ds irhd¹Red y{; vFkz¹~ vkRe¹"kkfUr] ekuf l d
"kkfUr , oa vkuln dk l ke¹T; gkskA bl u; h l H; rk ea gj idkj ds }U}ka
dk "keu gks l dskA

bl eW; dh LFkkiuk l s ge vk/kfud l ekt ea l 08kkfud ,oa
 nk"ktud eW; ka ds e/; l kætL; dks LFkkfir dj l dæ s D; käd rc l ekurk]
 HkkRro] l erk] /ke7uji{krk vkfn mPp l 08kkfud eW;] ; FkkFkz nk"ktud
 fpru dk gh LokHkkfod ifrQyu gkæA ejs er ea ; gh mifu'kn ds usrd
 n"ku dk vk/kkj , oa ey fclnq gksuk pfg; s tks gekjs l kekftd thou l s
 ?kfu'B : i l s l Ecflu/kr gk\$ foKku , oa fodkl l s l Ecflu/kr gk\$ thou ea gj
 ml {k= l s l Ecflu/kr gk\$ tks gekjs 0; fDrRo ea l okæh.k fodkl djds gea
 ml 0; kokgfjd ek\$ rd i gpkusea l gk; d g'rk gA , d k n'ku 0; fDr; ka ea
 , d gh vkRek dh vutkr djus , oans[kus ds pje y{; l s l Ec) g'rk gA

iLRq i = dsl mH&

- 1- mifu'knajgL; a; fPpUR; A dsuki fu"kn "kædjHkk'; %ea- 4-7
- 2- __Xon] ukl nhi l Dr %10-129
- 3- o&nd l kfgR;] iO 411&13 iO jke xksoln f=onh] e\$ j fgj; Uuk %Hkkjrh; Hkkjrh;
 n"ku dh : i j\$kk iO 41 l smn/krA
- 4- Max Muller, Six systems of Indian Philosophy P. 52-55.
- 5- Max Muller, Six systems of Indian Philosophy P.70.
6. Deussen, Systems of Vedanta P. 18
- 7- vkpk; bkū iq 'kks on %NkUnk; mifu'kn 6-14-2
- 8- cgnkj.; d mifu"kn-2@4@5-



orëku ifjiË; eack) ykdrk=d eW; kadh ikl fædrk

MMW gfjnúk f=iKB*

HolR; {k; dksk'p ; konxxu xTtor-
fu) ðnk fu: i ; kl k%l lu Lok/ku oúk; %¹

ck) /keZ ,oa n'kú nkuka ea ykdfgr dk ekxZ egkRek cð }kj k
ifrLFkkfir fd; s x; A ck) l ðdfr ea vfgá k ,oa ijdh; n^mV ij fo'kSk
cy fn; k x; k gA vfgá k ds vllrxZ døy ekuo ek= gh ugha vkrÿ vfir q
bl ea rhuka ykcd ds i kf.kek= l ekfgr gA bl h dks /; ku ea j [kdj egk; kuh
l Ei wkZ thoka ds dY; k.k grqLo; a'l oKrk* iklr djuk pkgrs gA bl h Øe ea
d: .kk l s cks/kfpúk mRi lu gkrk gA cks/kfpúk gh cks/kl Ro ; k ykdi Æ" k Hkh
dgk tkrk gA cks/kl Ro gh cð curk gA blgha vk/kkj fclnq/ka dks n^mVxr
j [krs gq orëku ifjosk ds ifjiË; ea ^ck) /keZ ea ykdrkéd eW; ka dh
vo/kkj.kk* 'kh'kZd ij ys[k iLr q fd; k x; k gA

ykdi {kh; foe'kZ dks ydij nfu; k dk l cl s cMk vkuksyu cð us
gh pyk; k FkA ck) erokn ekuoh; vkj ykdrkéd oðfyidh dk ,d
l 'kDr glrk{kj gA² ,d s fekd ipfyr gá fd fl)kfkZ l s cð cuus dh
ijEijk ea pkj iæf[k n' ; e[; dkj.k FkA ,d k ugha Fkk fd cð us igyh
ckj gh thou ea mu n' ; ka dks n[kk FkA ,d k dgk tkrk gSfd xkp ea gq
fookn ds fui vkjs ds fy, tc ipk; r dh ckr mBh rks cð us xke R; kx
fd; k FkA ; gha l s jktra=h; 0; oLFkk ds xgej l s ykdra=h; izkkyh dk
i knðkkz gq/ka oLr r% jktikB NkMej rikou dk jkLrk jktra= l s ykdra=
dh fn'kk ea mudk i Fke iz kl Fkk] ,d k dgk tkrk gA i Fker%; g izu mB
[kMk gkrk gSfd cð ds rRdkyhu l ekt vkj vkt dh bl ykdra=h;
0; oLFkk ea ge dgk [kMg gA fuf'pr : i l s ge fujk'k gkæ s D; ká d os l Hkh
vk/kkj Hkr ekun.M tks fd l h l ðdfr vkj LoLFk jktuhfr ds fy, i k.kRo
Fkÿ os l c dky ds xky ea l ek x; A 0; kol kf; d uhfr'kkL= ea c<rh vLFkk
vkj eukQs dh Hkf[k us vke vkneh dks glf l ; s ij igpk fn; kA cgjk"Vh;
dEifu; kj /kjr dh l huk QkMej ikuh ij Hkh viuk gd tek jgh gA ykHk
gh l cdk ije l k/; vkj ^; vt , .M Fkÿ uhfr fu; ked foKku cu i Mk gA
Qyr% gekjk ykdra= vk/kh 'krkGnh 0; rhr gkr&gkrs fu"rst gk x; kA ge

* i wZ 'kSk Nk=] n'kú ,oa/keZ foHkkx] dk'kh fglunwfo'of o|ky;] okjk.kl hA

I Hkh ds vkgkj&fogkj] vkpkj&fopkj] i e] n; kj d: .kk] I ok] Lode] vfgd kj
 vijxg ds ey Loj ea; q dh Nkd yx x; hA I dckj vks 'kqprk dk i kB
 i <kus okyh f'k{kk viuh ey vkRk l s gh HkVd x; hA vkt f'k{kk , d i . ;
 oLrq l h cudj jg x; h gA Qyr% vf/kdkj vks ifrLi/kkz dks c<kok feyk]
 fdUrq dUkD; vks] I ok dk foey i{k efyu gks x; kA gekjh Kku ijEijk; a
 ftls iKk dgrs Fk] rduhdh ds nyny ea tk Qil h] ftl dh dks k l s
 l onu'kD;] yk]keuo tle yrk gA ge I Hkh ykdra=h; 0; oLFkk dh l xkSBh
 vk; kstr dj yTtkHkh J) katfy dc rd l efi r djrs jgax dc ykd ds
 l gh fu; eu ds fy, gekjk ra= ds k gks gekjh og dks l h 0; oLFkk gk]
 ftl ea ^xknku dk uk; d gkjh* ijh l Urq"V ds l kFk th l d] l s l ds vks]
 ; q ds vuq i vius fodkl dh fin'kk r; dj l d] l kFk gh gekjh ijEijkvka
 ds ey cht Hkh l jf{kr jga bl ij gea iwiz euks kx l sfopkj djuk gskA

oLrq% ^1 o] Hkollrq l q[ku%³ ^1 o] Hkr fgrjrk⁴ ^cl qkD dV/qcde⁵
 dh Hkkouk gh gekjh ykd 0; oLFkk ds vo/kkj d fclnq jgs gA l o]ykd fgr gh
 Hkjr h; euh"kk dk xUr0; LFky gA Hkorq l c eay⁶ dh Hkkouk gekjs
 l keftd thou dks l nk cy nrh jgh gA eut; l k/ku gS vks ml dk l k/
 g& l ef"Vxr dY; k.kA iR; d eut; Lo; a ea cD gA ml ds vlnj cD Ro
 tkxr djus ds iz kl ea cD /keZ Lr; gA eut; dks dhnz ea j [kdj
 vkReDkflr dk ekZ cD /keZ n'ku iLrq djrk gA eut; dh tkfr , d gS
 ^eut; rk* dhA ^e"u"; tkfrj d⁷ eut; l s JSB dN Hkh ugha ^uig ekuDkr-
 JSBrjaf dnpnlrA⁸ vkt ds l nHkz ea l eL l eL; kvka ds ey ea eut; gA
 eut; vkt Lo; a, d ?kkrd gffk; kj cu pDk gA l cl s T; knk fdl h pht ea
 of) gDz gS rks og gS LokFk jrk] ykyp vks ykDk dh fQl yuA vkt l Hkh
 dk vkn'kz y{; l tu de] Hkks T; knk gks x; k gA l oZ= vijxg vks]
 l okh; ds uke ij mxkg dh /kD/kk tkj ka ij gA ftu vkn'kz pj.kka ea l eL
 rhFk l ekfgr gks Fk] ; qhu ?kkyes ea l c dN nDkr gks x; kA pfj= vks]
 fpUru ds l De.k ds bl ; q ea fuekZ.k vks] l qkkj dh ckr ceku h l h yxus
 yxh gA gekjs prnd- l e&l kef; d l dV n"Vxkpj gks jgs gA egki # "kka
 dh bl nfu; k ea vkt l Hkh egki # "k gks x; s gA l ekt , d fo'kSk i dckj dh
 nfjnrk vks] tMrk ds cksk l s xfl r gks x; k gA tgk n/khfp l sydj cD
 rd l Hkh us urdrk , oa ekuork dh eja grq i k.kk l xZ fd; k FkA ogha
 vkt ds ekuuh; i]kdckj gh bl dks T; knk Nyrsutj vk jgs gA tS syxrk
 g&l e; ds jFk ij l okj gkdj usdrk us bl nsk l s fonk gh ys fy; kA

fo'okl gh ugha g&rk fd l Urk& egkRekvk& ihjka v&š Qd&hka dk ;g n&sk
viuk l &kkj d&rk&d&rs ck: nka ds <š ij tk c&B&sk v&š l H; &l & &dr
pkdfpD; vk/k&ud ; & ^c& fQj e&dj&k; š dgdj vius d&U&D; ka dh bfr Jh
l e> y&ka ftl ih<h dks vius 'kkL=h; foe'kk& ,oa thou&š&kkvka ds thou
n'k&u ds vky&ed ea viuk fuek&Zk djuk Fkk] D;k irk Fkk fd og
ur&Zk&f&dujka dh ja'kk&y&k curk tk; &ka vkt dk ekuo Lode&Z dh fn'kk
gh H&ny x; k v&š vius ml y&ed 0; oL&Fkk dks H&ky&k c&B&k tks vkn'k&Z l ekt ,oa
e&V; ka dk l H&kj.k d&rh F&ka , d k ugha g&Sfd bu l eL; kv&ka dk ; F&ks&pr gy
v[k.M dky ds ikl l j&f{kr ugha g& ekuo dk eu v&š efLr"d l eLr
l eL; kv&ka dk l ek/kku g&š f&du&v&t ds i&Zfr'k&ny ekuo dks rduhdh ds
i&Zk yx x; s g& og u; s i&Zkj dk thou n'k&u ,oa i&Zfroknh l ekt dk
fuek&Zk dj j&g g& Qyr%ol &kk dk l ekt ,d d&V&ic ds : i ea ifj.kr g&ks
x; k v&š l c d&N x&sy&ky ds l k&Fk 'Xy&ky* cu x; k g& c&D usftl fo'o
e&S-h dh l &Yiuk l s l e&ps fo'o ea c&U/k&D dh ckr dh F&h] vkt ge ml&ga
H&ky&k dg&k dk dg&k py fn; & l erk ds uke ij l o&Z= fo"kerk dk i k&sk.k g&ks
j&g g& x&jhc v&š H&kh x&jhc g&ks j&g g&S&rF&kk /k&fud&ka dk i&V v&š H&kh c<&Fk tk
j&g g& vkt /k&e&Z ds uke ij fd; s x; s nku l s , dy0; T; knk c&ps& v&š
l r&lr g& /k&e&Z ds B&ol&n&j&ka us /k&e&Z dh i&katy v&k&ek dks e&fyu fd; k g& /k&e&Z
i&Fk ; k etgc ds uke ij j&k&V; k; l &du&s oky&ka dh r&kn&kn c&M&h y&Ech g&srh tk
j&g g& tks /k&e&Z tk&M&F&k F&kk] 'Lo* dk 'ij* ds fy, fol t&u F&kk] og ekuork ds
j&Dr l s /k&ky&k g& d: .kk] dk l F&F&ku Ø&j&rk ys c&B&h& c&D usftl ^cg&qtu
f&grk;] cg&qtu l &kk; *9 l s ekuork ds d&Y; k.k dk Lolu n&š&kk] og ; &hu
?k&ky&esy ea vius y{; dks l k&dkj ugha dj ik j&g g& dc rd ge c&D ds
uke ij ; & gh o"kk&kk&Ba eukrs j&g&ks ; k y&knrs j&g&ks muds Å&j& eky&k&Q&ny ds
v&E&ck&j&ka d&š ^ue&ks c&D k; * dh Lr&f&r; k; x&kdj dc rd l Ur&Q&V g&ks j&g&ks
n&H&kk&X; rks ; g g&Sfd ge l H&kh us c&D ds vkn'k&Z thou n'k&u dks de&Z dh /k&j&h
u cuk&j& i&v&tk dh olr&q&cuk fn; k&A bl dk ur&htk ; g g&g&k fd ^dy ds H&kk&st
ds H&j&k&d s y&E&cs l e; ea ge l c T; knk er g&ks x; &10 b&fr&g&kl l k&f&kh g&Sfd
dk&b&Z H&kh l ekt vius vr&hr dks H&ky&k&d&j& viuh ig&pku ugha cuk l dk g&A
or&èku l n&H&K&Z ea olr&q&l F&F&r c&M&h f&ofp= g&A /olr g&ks p&ps ekud&ka dks 'ko dh
r&j&g <er&s g&q bl l ekt ea vkn'k&Z y&k&dr&k&=d e&W; ka ds fy, d&N H&kh fy [kuk
o&š h gh ir&h&fr cu i&M&h g&š t&š & f&dl h {kr&fo{kr 'ko dk v&UR; ij h{.k

djuka fdl h Hkh mnkÜk l ekt dk fuekZk 0; fDr gh djrk gA 0; fDr l ekt
 l s ugha vfi r q l ekt 0; fDr l s funs'kr gkrk gA ekuo dks bl ds l ek/kku
 dk exZ vius ^vUrLFk* ea mrjdj [kktuk gksxA D; kfid eut; dh vkRek gh
 ml dk vfUre eW; gA tc Hkh dkbZ l ekt cnyrk gS rks ij kus vk; ke Hkh
 ifjof/kir vks 'kkf/kr gks gA l kFk gh /keZ dk dyoj Hkh cnyrk gS fdUrq
 , d k Lo; a ugha gks tkrk cfYd ; g ekuo ds vrgyuh; l kgl] igy vks
 iz kx ij vk/kir gkrk gA fdl h Hkh iztkrkf=d l ekt dk vkn'kZ 0; oLFkki u
 muea fufgr eW; ka ds vk/kkj ij gkrk gA ; | fi mRd"KZ , ofodkl dh ; k=k
 ea ijEijkr ekU; rk; a fuey fl) gks jgh gArFkfi eny vkRek dk Loj ogh
 jgrk gA dk; k : ih fu; eka dk Lo: i gh cnyrk gA ml h vuq i ekuo
 vius Hkfo"; dh l Hkkoukva dks ryk'krk gA izu ; q iVy ij gS fd D; k
 vkt dk ; g l ekt oS k gh gS tS k& 100 ; k fQj 2500 l ky igys cD ds
 l e; ea Fkk rks fujk'kk ds vykok dN Hkh gkFk u yxsxA ; g l d kj viuh
 /kjh ij xfreku gA ifjorZ dh /kkjk cgrh tk jgh gA ge l Hkh eut; bl
 ifjorZ ds , d Hkx gA oLr%ckS ijEijk ea ekuo l ekt dk fo'kshdj.k
 fd; k x; k gA l Hkh thoka dks l eku ekuk x; k Fkk rFkk l cds fgr dks
 , d: irk nh x; h Fkh] fdUrqorZku l nh ea ^l oR; * dh ; g vo/kkj.kk , d
 frfyle cudj jg x; h gA ykdra= ds uke ij ykdf:) vkpj.k l e;
 l ki {k gA vkt i p'khy ds uke ij <j l kjs yEcjnkj vius fufgr LokFkk
 dh jksh l d jgs gA foi'; uk dshka dh l d; k ea btkQk rks gqk gS fdUrq
 mnas;] eW; ogh <kd ds rhu ikrA ekuohdj.k ds uke ij ; g dS k
 vUr) D}\ 'kk; n vk/kfud ; q dh ; gh HkFk&l; kl gA cD rFkk xk/kh l s
 ydj v|ru dh ; k=k ea l ektokn dk oSkfud fplru u tkus dS s ^o.kZ
 0; oLFkk* ds xgjs Hkaj ea iM+ x; kA fdUrq pks tks Hkh gks ^cgtu foJr
 onkur* dh l dYiuk ; qhu vko'; drk gS rHkh ykdrkf=d eW; viuh eWk
 ijEijk ea fpjdky rd v{kq.k jg l dksA l e; ds l ; kus u ea usdrkj
 l erk] ; kx; rk vks fplru l c dN gkl ; s ij pys x; A l akokn dh txg
 l xgokn dks iz; feyrk jgkA Hkjr; ykdra= ea /ku vks cy dk
 ckycky fo'ksh pyu ea vk x; kA bl dk urhtk ; g gqk fd i pthokn dks
 fo'ksh iz; feyk vks v/; kReokn dh tM+ xgjs rd i Hkfor gks x; hA
 cktkjokn vks epkQs dh l dfr usdrk dks innfyr dj fn; kA fgd kl
 vkrad] csxpkga ds jDr l s l uh ^ohj Hkx; k ol q/kj* dk ; g dS k vcu

efgeke. Mu\ c) usftl i p'khy ds ek/; e l s, d vkn'kz l ekt ds fuekzk dh ckr dh Fkh] og l H; l ekt vkt cø'kh dk rek'kchu cu cBk gA ; fn orðu l nHkka ea vfga k ij g fopkj dja rks fuf'pr : i l s fujk'kk gkFk yxxhj D; kíd ftl Hkkjr Hkíe dks f'kfo] n/khfp] gj'pln] xkalkh us 'l ok vLekda /ke%¹¹ l s vfHkfl apr fd; k Fkk] og vkt vius cPpka ds jDr l s yFki Fk gA /keZ ds uke ij l s l Mka vkRe?kkrh nLrs r\$ kj gks jgs gA vfga k oLr% of R; kx gA ge bl ds dkf; d] okfpd vks ekuf l d iz kx dh ckr djrs rks t: j g\$ y\$du l oZ= ^[kku\$ dk vks 'fn[kku\$ dk vks dk n'kz 0; klr gks pyk gA , d k D; ka u gks D; kíd vk/kfud l nh us rjDdh tks dj yh gA vkt ekuo dks eqDr ; k fuokzk ugha pfg,] mlga vius okl ukvka dk nkl cuus jguk T; knk vPNk yxrk gA vkt l ekt ea ifjxg dh ofrr dk vf/kdre i ksk. k gks jgk g\$ fol xfr; ka dh [kkbz T; knk cMh gkrh tk jgh gS rks bl ea fuf'pr : i l s fo"kerk vk/kr forj. k Hkh ftEenkj gA vfr'k; Hkks , oal xg dh i ofrr fodjky : i yrh tk jgh gA mnkjifr; ka dk mnj vks Hkh c<fk tk jgk gA vxj ; g n\$ k 'oLr\$ gkrk rks ml s Hkh ; s ykx vius 'iV' ds gokys dj nr\$ fo'okl gh ugha gkrk gS fd ; g ogh n\$ k g\$ tgk n/khfp us viuh gfMM; ka rd dk nku dj fn; k Fkk] fdUrq vthc Qyl Ok ; g gSfd ; g n\$ k ?kks/kyka dk n\$ k cu cBk gA fLFkr cMh fo"ke gS tks tgk gS ogha dqMyh ekj dj ni jka dk xyk ?kks/us ea 0; Lr g\$ D; k dHkh fd l h us Lo; a ds ckjs ea l kpk gA vxj , d {k. k ds fy, Hkh l kprs rks mudk psjk mlga Lo; a gh foní yxrkA viuh djuh l s ykx viuh vkxr ih<+ka dk ; 'k vks iq; {kh. k dj jgs gA vkt cPep; l dh rks , d fo'k\$ izdkj dh vy[k tx x; h g\$ t\$ syxrk gS ; g n\$ k vrho Átkz l Eilu gks x; k gA ^dks+ea [kkt* ; qchu gh cu i Mh gA l c dN ^gkb/ed* gks x; k gA Øjrk] =kl nh] 0; fhkpkj dh gj l hek; a vfrØfer gks jgh gA vkus okyh ih<+ dks dks l h /kjkj nh tk jgh g\$ ftl ij pydj og , d l 'kDr] l etur jk"V^a dk fuekzk dj l dæA 'kk; n ; q dks gh xg. k yx x; k gA ^tkxks mBks l; kjk ; g l iuka dk n\$ k gA* dgha vol jka dk vHkko gS rks dgha bl dk n#i; kxA vol jka dk l huk OkMaj ml ds jDr l s efgeke[Mr] vVvgl djrs ykx vks reke ujeqMka dh 0; Fkk l s ihfMf 0; oLFkk] ; s ds h l erk vks ; kx; rk dh ck+ vk x; h gA ftu vkpk; k Hkfo"; o\$kkvka l s jk"V^a dks fn'kk feyrh Fkh rFkk ^jk"V\$ tkx; ke%¹² dh eguh; l dYiuk em\$ku gkrh

Fkha vkt dgusea ep v&idpu dks l d&kp gks jgk gSfd osLo; agh fn'kkghu
 gks x; A ftl /kkjnkj vL= ¼ kkl=h; foe'kk& l sgekjh ijEijk; a dy dh j{kk
 dsfy, r\$ kj gkrh Fkh] vkt ml ds iz; k&cdU&k&ka dk , d vHkko x&kpj gks jgk
 g& iz; k& ds l gh Kku dk vHkko [kq dks fuxy tkrk g& tkus d& s v&pk; Z
 dfiy] d.kkn] x&e] 'ka&j dk ; g n&k viuh ey v&R&k l sgh HkVd x; ka
 thou l d&k l s th y&uk] viuka ds fy, 0; oLFkk l ek; k&tr dj nsuk ek=
 thou ugha v&ir q d& ; kr LokF& jrk g& bl l mH&Z ea c& dk c&e fogkj &
 e&h] e&nrkj d: .kk] mi\$kk dk vkn'kz 0; fDr v& l ekt dh ekr' l &Fkk g&
 ftl s eu& ; ik l drk g& v& y& Hkh cnys tk l drs g& ; g& ij c&
 ifrikfnr "kv-ikjferkva ; Fkk& 'khy] 'kk&ur] oh; j {kek v&fn dh Hkh eu&;
 ds mn&U&hdj.k g& fo'k& ikl &xdrk g& vkt bl n&k dks y&di& "ka dh
 fo'k& vko' ; drk g& tks i q% uo thou fof/k; ka dk mU&sk dj& ftl l s ekuo
 foe&Dr ds i Fk ij vx&j gks l d& bl Øe ea egk; ku n'ku ds ck&/kl Ro
 v& x&rk ds y&cd l &g Hkko ea fo'k& l k& ; rk n&kh tk l drh g& ck&/kl Ro
 dh dYiuk i& ; d eu&; dks c& cukus dh r\$ kjh ea Lr& ; g& oLr&% c&
 dk l &kokn l ektokn ds l ius dh gh i&ir&gh g& ftl s vnH& : i l son&ur
 ds l ok&eokn l s tk&/e&j n&kk tk l drk g&¹³ c& ds e/; e ekx& v& vjLrw
 ds Lof.k& ek/; ds fl) k&ur ea fo'k& l k& ; rk n&kh tk l drh g&

vr% dgk tk l drk g& fd tc&tc l ekt ea tM&rk] i FkH&ZVrk]
 ch&kk] vu&rdrk ea of) g&ch] rc&rc c& t& segki& "k fpluru , oa xgu
 rkfd&drk l s vkn'kz l ekt dh ifrLF&ki uk djrs g& i& ; d eu&; Lo; a ea
 c& g& y&du c& Ro dks i&lr djuk Hkh , d ; k&st uk dks x<uk g& bl fn'kk
 ea c& ifrikfnr f=jRuka dk mYy& k Hkh l ehphu g& c& i&Kk vF&Z&-fo'k&
 Kku ds /kj&ry ij 'khy ¼ n& ; ogkj] l n-v&kpj .k& ds [krh dh ckr djrs g&
 tks ekuo dks mRre Ql y ds : i ea fu&cku dk u&Bd in i&lr dj& ; x&
 , oa &K&ea 'kj .ka xPNkfe^{*14} dk ukn l e&ps /kj&/k&e dks v&or dj y&x&A vkt
 vko' ; drk bl ckr dh g& fd ge i&Kk v& vius 'khy l s thou dh
 l eL; kv& ds L&F&k; h l ek/kku Lo; a [kk&st& l k&Fk gh J&B ekuo ds fue&Z&k ea
 ge viuh ij&h ; k& ; rk] rle; rk , oa dyu 'k&Dr l s l lu) g& bl fn'kk ea
 eg&R&k c& }kj& ifrikfnr v"V&fx&d ekx& 'l E; d- n&V] l E; d- l dYi]
 l E; d-ok& l E; d-de&ur] l E; d-v&tho] l E; d-0; k; ke] l E; d-L&fr v&
 l E; d-l ekf/k* ikl &x&d g& ge l Hkh l nk ; g izu mB&rs g&fd gekj& us-Ro
 , d k g&uk p&fg, tks gea e&ir fctyh n& eg&kb& de dj n& l M&el] i kuh n&

fodkl dk u;k ekin.M j[kš fdllrq dkbz ;g ugha dgrk fd ykdrkæ=d
 eW; ka l svkLFkk j [kusokyk gekjk urRo gkuk pkfg, A¹⁵ tc , d h l kp turk
 vksj usk ea mRiUu gksch rc ykdra= dk l gh ek; us ea l w kñ; gksxA
 oLr%ftl ds gkš ys ea m Mku gksch] l i us n[kus ugh] capus dk vnE; l kgl
 gksk vksj l ef"V ds nq[kgj.k rd vuojr pyrs jgus dk l æYi gksxA
 ftl ds gn; ikVya ea vl he iæ] d: .k] n; k gksch og Lo; afl) kFKZ l s cð
 cu tk; xkA ; fn Lof.kæ Hkkjr dh l æYi uk dks eirZ : i nsuk gS rFkk
 vgnkj] mUekn vksj vl UrkSk l s 0; fFkr ekuo dk dñ dY; k.k djuk gS , oa
 vfgd k] vR; kpkj] {kð/k , oa vl ækfur gkgkdj] l svkdy ekuork dk l ozo/k
 i kSk.k djuk gS rks cð] ds fl) kUrka thoun'kka vksj ykd eW; ka dks vi ukdj
 gh ge bDdhI oha l nh ds Lofluy fogku dh dñ : i j s[kk [khp l drs gA
 izu ; q iVy ij gSfd D; k ek; Hkkjr rh bruh cæh gksx; h gæfd buds dks k
 l s 'cð* tš s egkeku k dk vorj.k ugha gksk\¹⁶ cð] ekuo dh irh{kk ea
 vkdy , d ckj fQj ; g ol w/kj k&

**rkiæNak'p fud'Wpp l q.æeo if.MrSA
 ijh(; fhk(ksxk; ae) p%u rqxlgokr-AA¹⁷**

l æH&

- 1- cks/kp; kðrkr] m) r&ifj l ækn] i 0 10] 'ykd 28A
- 2- oUk0; &i k0 nhi d efyd] m) r&l kHkj] cð] vEcMdj ekDI A
- 3- egkHkkjr 'kkfUr ioA
- 4- xhrk& 5@25A
- 5- m) r & i pra=
- 6- cks] l fiæA
- 7- vkpk; Zftul s] m) r&'kk'or&vfhkullnu xBfK] tkski gA
- 8- e0'kko i 0&299@15A
- 9- e0o0] i 0 23A
- 10- dFku&dHl] m) r i=] nDtk0 l Eikndh;] MKD Hkjr >µ>µokykA
- 11- m) r&euqæfrA
- 12- ofnd l wæA
- 13- m) r dFku&cð] vEcMdj] ekDI] ys[kd&l æe th] vak& Hkæedk l A
- 14- m) r&ifj l æknA
- 15- m) r dFku& i k0 l w Zizk'k 0; kl] l Eikfnr xBfK] cks] n'ku ds iæ[k fclnA
- 16- m) r&ifj l ækn if=dkA
- 17- rRo l æg] 355&387A



, d l økn

Hkkjrh; ,oa ik'pkr; n'kŷka ea l øknka dh ,d yEch ,oa mRÑ"V
 ijEijk jgh gA 'l økn* ,d ,d k ek/; e gSftl ea tfVYk ,oa xgu
 ckr"ad" ijr nj ijr [k'Ykk tk l drk gS ,oa blga cŷ) vfØxE;
 cuk; k tk l drk gA tuŷk v,Q n'kŷ ea ,d LFkbbZ LrEØ ds: i ea
 'l økn* d" j [kk x; k gSftl ea n'kŷ {«k ea fd l h fo}ku 0; fä l s
 nk'kŷud fo"k; "a ij okrkkŷki dh 'ŷkh ea xgu foe'kz djus dk Á; Ru
 fd; k tk; sxA tuŷk v,Q n'kŷ ds bl v&l ea **Á"0 v'k'd d&lj
 pVt& l s M,0 jkt&sk d&lj pŷfl** ; k us n'kŷ dŷ eŷkØr l L; kv"ä
 ij fopkj&foe'kz fd; kA 90 o"ŷ dh mez ea mudh cŷ) ijh rjg
 ifjiDo g" pph gS ,oa ml ea l s 'kŷn ,oa fopkj : ih e/kŷ Qy
 l gt gh fu%kr g"rsjgrsgA vius l e; ds bl egku-nk'kŷud ds
 l kFk gq s l økn d" Ádkf'kr djrs gq s ; g tuŷk vR; r g"ŷ dk
 vuŷo dj jgk gA

v'k'd d&lj pVt& Øri mZ v/; {k, oa Á"Qd j]
 n'kŷ ,oa /keZ foØkx] dk'kh fgUnwfo'of o | kyk;]
 okjk.kl hA jhfM&l v,u ; "xpkj foKkuokn
 uked Áfl) fdrkc dsY" [kd ,oa eŷkQftDI]
 l fctfDVfoVh , .M] feFk" ŷkbl l v,Q
 ,Cl "Y; ŷVTe %v fjfoftV&ku* vŷ ŷdkUl ŷV
 v,Q l k{kŷ* bu v}ŷ onkr vkfn vusd"ä'k'k Y" [k"ä ea nk'kŷud
 l EÁnk; "ä ds ijs fopkj djus okY" Lor&k fopkj dA



,d l oln %i0 v'kd d&lj pvtiŕ

jktsk % tuŕk v,Q n'kũ dh ijh Vhe dh v'j l s eš vi dk gkfnŕl
 vf0ullnu djrk gA l j! ešus dYk vki dk 'k'k&i«k 'eš/kfQftDI
 l fctfDVfoVh , .M feFk* i<lj eš v0h rd ml h l s vf00r gA vki us t" ml
 i«k ea vi uk , d l kQ&l kjkj l tñj , d nk'kũud ?kj cuk; k gš eš v0h 0h
 ml h ea gA ml h i«k ea vk; h ckr" a d" l n0Z cukdj eš vki ds l eš k vi uh
 dñ ftKkl k; a ÁdV djuk pkgrk gA eš vi uh ckr ; gk l s ÁkjE0 djuk
 pkgpk fd ge vkt foKku , oa rduhdh ds ; q: ea th jgs gA ge bl dh
 mi Ykfc/k; "a l s perNŕr gA bl dh mi Ykfc/k; "a l s ekuoh; pŕuk bruh vf00r
 g" xbz gšfd gekjh pŕuk dk ; "X; re 0kx bl ea rYVthu gA rLo: i eutj;
 dh ÁKk ds vU; { "«k bl l s Á0kfor gq s gA u d0Yk n'kũ cfYd] dYkkj
 l kfgR;] eW; c" /k rFkk okLrfod /keZ l c bl ckr l s Á0kfor gq s gA vr%
 eš igYkk Á'u ; gh j [kuk pkgpk fd n'kũ ; k r0oehed k D; "a eutj; d"
 bl f0; k ea D; "a l ŕkX u g"uk pkfg; ŕ

Á0 pvté % ml ds igY" ; g tkuuk g"xk fd r0oehed k D; k gš vxj
 r0oehed k fj; fYkVh dk o.kũ djrh gš r" ml ea bruk er0n D; "a gš
 fj; fYkVh r" ogh gš t" rñgkjs fYk; s gš ogh gekjs fYk; s gA ge 0h ogē nš k
 jg gš t" rē nš k jgs g" A ge dgrsgšfd ; g txr~l kr inkFk±l scuk gA
 rē dgrsg" fd ugē ; g txr~ÁNŕr dk gh ij .kke gA d"bz rhl jk dgxk
 fd vjs N"Ma ; g l c r" ek; k gA ; ser0n dgk l s vk jgs gš vŕ rhl jk
 Á'u ; g gšfd bl dh mi ; "fxrk D; k gš ge n'kũ 'eš/kfQftDI ½ D; "a djrs
 gA geus vi us bl Y" [k ea , d txg crk; k Fkk fd fLi u"tk Y"á cukus okY"
 F" vŕ ml g"aus 'bfFkdk* 0h fYk[kkA r" D; k 'bfFkdk* fYk[kus l s D; k og vŕ
 vPNk Y"á cukus Yxs Y"á cukus l s bfFkdk fYk[kus dh f0; k dk vki l ea
 D; k l Ecu/k gš rē vxj Y"á cukus okY" g" r" vŕ cŕrj Y"á cukv" A
 bfFkdk fYk[kus l s ml s D; k feYkk\ bl l c Á'u" a dk m0kj gea <ŕuk i MxkA
 vŕ ; g rhu" a Á'u v"oj Y"fi x gA ogkV bt fQYkkl Qh 'n' kũ D; k gš ½ ogk;
 Mw fQYk, l Qj fMQj 'nk' kũud" a ea er0n D; "a gš ½ , .M ogkV bt n ; fVfYkVh
 v,Q Mb x fQYkkl Qh 'n' kũ dh mi ; "fxrk D; k gš ½ , .M v, Yk vkj

v'ojY'fiæ ¼ s l Òh Á'u , d nū js l s l EcfU/kr gSA vxj , d dk mùkj feYk tk; sxk r" l Òh dk mùkj feYk tk; sxkA fQYk, l Qh D; k pht gS dñ Yk'x dgx} tS k vfjLV'VYk us dgk] fd ; g 'ogkV fn; j bt* ¼okLrfodrk D; k gS½ bl d" tkuuk gA ; g dke foKku Òh dj jgk gA 'ogkV fn; j bt* ; g foKku dk fo"k; gS r" t" fo"k; igY" n'kū dk gøk djrk Fkk] ml s /khj&/khjs l kb± ¼foKku½ viukrk tk jgk gS vG ; g fo"k; vki ds gkFk l s ¼n'kū ds {« l ½ /khj&/khjs fudYkrk tk jgk gA fQj] gekj&vki ds ikl D; k cpsxA vr% n'kū d" 'ogkV fn; j bt* dk v/; ; u dguk r" cMh ckr ugÈ gA 'D; k gS bl dk mùkj r" foKku nus dk iz Ru dj gh jgk gA fQj vki ds ikl ¼n'kū ds ikl ½ D; k cpxA nū jk Á'u ; g gS fd vxj ^t" gS 'ogkV fn; j bt½ r" l cds fYk; s l eku gA gekjs fYk; s ; g , d pht gS vki ds fYk; s ; g nū jh pht gS, s k r" ugÈ gA t" ge nS[k jgs gS ogh vki Òh nS[k jgs gS rc Òh , d d' fn[krk gS fd ^t" gS og æ0; xqk] de] l kekk; fo'"k bu l cl s feYkdj cuk gA nū jk dgrk gS fd ugh&ugÈ* ; g r" ÁÑfr dk ifj.kke gS ftl ij cf) dk Ádk'k iM+ jgk gS ftl ds QYkLo: i ifj.kke g'rk tk jgk gA r" ; g erÒn dgk; l s fudYkdj vk jgs gA vG bl h l s ; g Òh fudYk dj vk; sxk fd n'kū dh mi ; f'xrk D; k gS bl dh ckr ge ckn ea djæA bu l c Á'u'a dk , d ekk ; gh mùkj g" l drk gS fd 'fQYk, l Qh ds ukV vckmV fj; fYkVh* ¼n'kū okLrfodrk ¼j; fYkVh½ ds ckjs ea ugÈ gSA fj; fYkVh ds ckjs ea n'kū ugÈ g" l drk gA 'ogkV ns j bt* bl Á'u dk mùkj fQYk, l Qh ea ugÈ gA

jktSk % vki u&vi us Y' [k ^eV/kfQftDI l fctfDVfoVh , .M feFk* ea fYk[kk gS fd eS/kfQftDI bt l YQ , DI Ád u ¼rUoehed k 'Lo* dh vf00; fä ; k Lo dk iwz g" tkuk gA½

Á'0 pVtÈ % ; s r" ckn ea vk; sxk tc ; f'fYkVh ¼mi ; f'xrk½ crk; æs rc vk; sxkA vÒh ge ; g crkuk pkgæS fd fQYk, l Qh v,ctfDVc fj; fYkVh ¼okLrfu"B l Úkk½ ds ckjs ea ugh gA

jktSk % igYkh ckr r" ; gh gS l e>us dh gS fd fQYk, l Qh dk d'bz l jkdj v,ctfDVc fj; fYkVh l sugÈ gA

Á'0 pVtÈ % ugÈ gA

jktšk % ; fn ge Lo; a ½ d" gh , d v,ctšDVc fj; fYKh dh rjg nē"ar"---A
ÁO pVtē % l YQ ½ d" v,ctšDVQkbz ½oLrēj .k½ dš s dj"xs fQj r"
 , d l YQ d" nēkus okYkk nējk l YQ vk tk; skj fQj ml s nēkus ds fYk; s
 rhljk-- r" l YQ d" vki v,ctšDVQkbz ugē dj l drs g"A *foKkrkja vjš
 dš fotkuh; kr*A vxj ge l YQ d" v,ctšDVQkbz djus dk Á; kl djšs r"
 bfUQfuV fjxd ½vukolFkk n"½ vk; skA vr% l YQ ½ ds ckjs ea ckr ugē
 dj l drs gA v,ctšDVo fj; fYKh ds ckjs ea gh ckr dj l drs gA r" vxj
 n'kū v,ctšDVc fj; fYKh ds ckjs ea ugē gS r" fQj fdl ckjs ea gS nu bV
 dš v,uYkh ch vckmV fgel YQ ½rc ; g dšYk Lo; a ds ckjs ea g" l drk
 gA½ tc ; g oLrēu"B l ūkk ds ckja ea ugē jgk igY" ; g Fkk igY" og
 fQftDI gh FkA ; fn vc og fQftDI ugē jgk r" vc ; g dšYk Lo; a ds
 ckjs ea gh gS r" fQYk, l Qh bt l YQ , DI Ásku* ½n'kū Lo; a dh vf00; fā
 gA½ vl Yk ea tc ge išk g"rs gār" gea , d cuk&cuk; k txr-Áklr g"rk
 gSftl ij gekjk d"bz vf/kdkj ugē g"rk gA ; g txr-gel s iNdj ugē
 cuk; k x; k gA gekjs ekrk&fir k og gekjh Pokbl ¼ l n½ ds ugē gA ged'a
 r" tcjnLrh <dYk fn; k tkrk gA dkj.k pkgs t" g] pkgs deZ ; k iqtē
 ; k pkgs d"bz Oh otg g" Yfdu gea , d , d k blok; juesV ½okrkj.k½ Áklr
 g"rk gSftl ij gekjk d"bz vf/kdkj ugē gA vē ge bl l s [kqk ugē gA
 ge pkgrsgSfd gekjk bl ij vf/kdkj g"A r" fQj ge D; k djšA ge bl
 fxou oYmZ ½Ánūk txr½ d" fje,MYk djšA bl d" fjduI VDV ¼ iufuZē½
 djšA bl d" viuh etē dsepfcd] viuh bPNkv" vkdkkv" viuseV; "a
 ds vk/kj ij bl txr-d" fQj l scukus dh d" f'k'k djšA oh okUV Vqgō
 v oYmZ fop foYk oh fj l i"ful o Vqvoj uH ½ge , d , d h nēu; k; pkgrsg
 t" gekjh vko'; drkv" a ds vuq i g"½A ugē r" bl txr-dh D; k t: jr
 gS bl d" N"Meš tAYk pY" tk; šA ge , d , d k txr-pkgrsgftl ea
 gekjk vē txr-dk , d jš" ½Rapport½ cuk jgA , d jst"uūl ¼ šfr½ cuk
 jgsfd oYmZ oš k g" tš k ge pkgrsgA r" ; sfdl ij fu0j djšA oYmZ
 r" fxou gš ; g gekjs Áij fu0j djšA r" ge vYkx&vYkx phtā pkgrsg
 , d l h phtā ugē pkgrsg d"bz dgrk gSfd ge , d h pht pkgrsg
 ftl ea gekjk Á00o g] vē oYmZ d" ml ea x"ek ekuk tk; A ; s
 l ctšDVfoTe] vkbMšYkTe ½AR; ; okn½ vkfn bu l c n'kū" a dh v"j tk; skA
 d"bz dgrk fd oYmZ bt Vwep Q,j vl ¼ g txr-gekjs fYk; scgr vf/kd

g& ; g oM ofkZ us dgk gA r" vxj 'oYmZbt Vwep Q,j vl * r" ge bl h
ea [kqk gA ge Oh nfu; k; dh oLrQ'a ea l s , d oLrQgA ; g fopkj fj; fYkTe
%okLrooknh½ n'kij'adh v'j Y" tkrk gA

jktsk % l j vki us fj; fYkTe l Ecl/kh rRoehed kv'a ds fyk; s , d 'kcn mi ; "x
fd; k g& eVkfQftdYk ed "fdTeA ; g , d Adkj dk rRoehed h; LoihMu
gA l j bl d" Fk'Mk v'g Li"V dj&A

A" pvtE % gkj gk D; "augEA vkbZ %e& d" ge fdl : i ea n[kuk pkgrs gA
vkb bu fjY"ku Vq oYmZ %e& d" nfu; k ds l nOZ e& ; k vkb , e bu fnl
oYmZ %e& bl nfu; k; ds vrxr' g'A nsu OgkV 'kM oh n fjY"ku'ki %rc
nfu; k; dk ^e& ds l kfk D; k l Ecl/k g'xk½ , d rjhdk ; g g" l drk gSfd
ge ^vkbZ d" bruk foLr dj nafd bl h ea l eLr txr-vrOir g" tk; A
, d n'jk l Ecl/k ; g g" l drk gSfd ge , d fujhg Ak.kh g& ge cgr N'Vs
g& gea , d N'Vk l k d'uk nsn" ftl ea ge jg&A r" bl Adkj ds l Ecl/k
ea ge Lo; a d" r'N ux.; cuk Y'rs gA t& k fd oS.ko Yk'x dgrs gSfd
ge r" dhVkuqhv g& nkl kunkl g& N'Vs l s Oh N'Vs g& bl : i ea ge vius
d" n[kuk pkgrs gA bl d" ed "fdTe dg l drs gA

jktsk % vki us vius Y" [k ea fyk [kk gSfd fj; fYkTe ea ge vius 'Lo* d"
efYku djds ^e& v'g txr~ ds e/; dk ruko de djrs gA ; g Lo d"
efYku djuk gh eVkfQftdYk ed "fdTe gA

A"o pvtE % fcYdYkA

jktsk % vki us vius Y" [k ea crk; k gSfd rRoehed k dk , d vU; Adkj g&
eVkfQftdYk ukfl l TeA

A"o pvtE % ; g fopkj gea AR; ; okn ds rjQ Y" tkrk gA ukfl l , d xhd
ghj" Fkk v'g cgr l t'nj FkA , d fnu og ikuh ds ikl tkrk gSv'g ikuh
ea viuk AfrfcEc n[krk gA ml d" viuk AfrfcEc bruk l t'nj Ykxk fd og
ogh cBk jg x; kA ml s Ykxk bl l s l t'nj r" d" bZ oLrQg" gh ugE l drh gA
r" ; g r" vkrEl r'V gSfd gel s l t'nj D; k g& gel s c<dj D; k gA ; g
vkbM; fYkTe dk eq; l wk gA 0; kdj .k ea n[k" r" l l'Nr okY" D; k dg&
mUke i#"kA e& mUke i#"k gw r'e r" e/; e g" x; A vaxth ea Oh n[k'k&
QLV ijl u] vius d" l cl sigY" j [kk] r'e l d.M ijl u v'g FkMz ijl u

r" x; k chrkj r f N gA ; s ukf l I l Te g& vkReAe] vkRejfrA og vi us d" nfu; k; dk ckn' kkg l e>rk gS vG nfu; k; D; k pht gS o" gekjh O hr nkl h gA ge tS k p k g a s ml d" oS k < k Y' a A ; g v k b f M; f Y k T e Y A R; ; o k n 1/2 dk eYk l w k g S f d ; g ^ v k b z d" l B V j e a j [k r k g S , . M b U V k; j ; f u o l z e n l v j k m . M b V 1/2 i j h n f u ; k ; b l d s b n & f x n z ? k e r h g S A ; g e v k f O f t d Y k u k f l I l Te g A

jkt sk % vki us , d t x g f Y k [k k O h g S f d A R; ; o k n t x r - d k v g a d s b n i x n z ? k e u k g A

A O pVtE % g k j g k A t x r - d h l f " V D; " a g p z g S g e k j s f Y k; A g e k j s m l s ; d h i f i r z d s f Y k; A i M + Q Y k D; " a Y k x r s g S g e k j s f Y k; A x k; n w k D; " a n s h g S t Y k D; " a c u k g S g e k j s i h u a d s f Y k; A l k j h p h t s g e k j s f Y k; s g A , o j h f k a k b t Q , j e h Y A R; d o l R q e j s f Y k; s g S A r" ; s ^ v k b z d" d l a e e a j [k u k g S v G l k j h p h t " a d" m l d s p k j " a r j Q ? k e k u k g A ; s u k f l I l Te g A

jkt sk % o s s r" r U o e h e k d k d s ; s n " u " a e , M Y k f c Y d Y k L i " V g A Y f d u D; k g e b u d" f d l h n ' k u d s m n k g j . k e a j [k d j n s k l d r s g S o s L o i h M e d r U o e h e k d k d" U; k; v k f n d s m n k g j . k e A

A O pVtE % g k j t S s U; k; g A U; k; dk eYk l w k g & , o j h f k a k b t , u v , c t D V Y A R; d o l R q , d f o " k; g S v G A R; d o l R q d k s g e v , c t D V d s : i e a n s k l d r s g A B h d g S O k b z v , c t D V r" g A f t l g a n s k ' x A Y f d u U; k; m l l s v k x s c < e j t k r k g S f d l Y Q b t v , Y k l " o u v , Q n v , c t D V 1/2 v k R e k O h v U; f o " k; " a d s l e k u , d o l R q g S A ; s c M h H k k j h c k r g A t S s v G l O h c k a f o " k; g A b l h A d k j v k R e k H k h , d f o " k; g A a e 0; d b z A d k j d s g " r s g A m u e a l s v k R e k O h , d A d k j d k a e 0; g S v G v k R e k O h f c Y d Y k v U; a e 0; " a t S k g h , d a e 0; g A v G t S s c k d h a e 0; " a d" t k u k t k r k g S v k b z u" f n l 1/2 e s b l s t k u r k g A v k b u" n s 1/2 e s m l s t k u r k g A o s s g h g e v k R e k d" O h t k u l d r s g A v k b z u" v k b z 1/2 e s e s d" t k u r k g A ; f n " e s d k f o " k; d j . k f d ; k t k j g k g A t " f d A R; ; o k n e a l E O o u g e g A g e m l l B V j 1/4 Y Q 1/2 d" d S s t k u u s d s f Y k; s [k e p d s Y k k; a A r" t" l B V j e a g S o" r" n s k u s o k Y k k g A m l d s c k j s e a r" c k r g h u g e d j l d r s g A m l d s v k / k j i j l c d n n s k l d r s g A Y f d u ; g k j i j D; k g S f d ^ v k b z d" O h n s k k t k l d r k g A b l d" o g 1/2 ; k; 1/2 v u q; o l k; d g r s g A ? k V g S v G ? k V R o g A n u " a d"

vYkx&vYkx n[ki'xs r'' ; g fufodYi dgYkk; xkA ?kVro fof'k"V ?kV ; s
I fodYi g' x; kA ; s ?kV dS k gS ; g ?kV ?kVro fof'k"V gA vG vga ?kVa
tkukfe 'eS ?kV d'' tkurk gkz ; s vuq; ol k; gA ; kfu iYkVdj og Kku
vius d'' n[ki jgk gA ^vga tkukfe] 'eS tkurk gA ; s Kku fdl dk gYk\
vga dk gYkA bl Adkj vga d'' Oh og v,ctSDVQkb dj jgk gA ; kfu vga
d'' vius gkbl MfLV^, Yk I suhpsmrkj jgk gA

jktSk % U; k; ea I ctDV vG v,ctDV I eku Lrj ds g' x; A mlg'aus
I ctDV d'' Oh v,ctDV cuk fn; k gS vFkkz~ I ctDV d'' v,ctDVhQkbz dj
fn; k gA

A'0 pvtE % fcYdYk] bou n I YQ du ch v,ctSDVQkbz ¼ gk; rd fd
vkrk dk Oh fo'k; dj.k g' I drk gS vuq; ol k; ds }kjkA t'fd
vkbM; fYkTe ea I E0o uge gA vj' foKkrkje~ du fotkuh; krA ge ml d''
tku gh uge I drs gA Y'fdu U; k; vukLFk n''k ox'g d'' Ohk dj vkrk
d'' Oh tkuus dh ¼kku½ dh ckr djrk gA ; g uge iNrk fd d'u tkusk\
; g A'u o' mBkrsgh uge gA

jktSk % rUoehed k ds n'js e,MYk] rRoehed h; ukfI I Te ea I Oh
vkbM; fYkLVd ¼foKkuokn½ n'ku vk tk; ks tS s ; xkpkj foKkuokn v}S
onkr vkfnA ; fn ge v}S onkr dk mnkgj.k Y'ar'' bl s dS n[ki'ks

A'0 pvtE % vga cækfLe] eS gh cæ gA I c ejs fYk; s gA vG u vYi s I [k]
vYi ea I [k uge gA I c pkfg; A Oes I [ke] Oek erYk ijkA ijk ged''
pkfg; } ; kfu ge 'fo'o' ds ckn'kk gA bl : i ea vius d'' n[ki'k gA ckn
ea r'' vge~ d'' Oh N'M+nrk gS Y'fdu vOh rd r'' ; gh Ykxrk gS fd og
v,ctDV d'' rN I e>rk gA og gekjs fYk; s gA , ojhFkx] , fdtLV Q,j
ekbl YQ ¼ c dN ejs fYk; s gSA geus ^vkb* vG ^vnj* dk , d fo'Y''k.k
fd; k FkA geus ml ea ; s dgk gS fd ^vnj* d'' I cl s igY'' , d cPpk dS s
n[ki'k gS og n[ki'k gS fd I c gekjs fYk; s cuk gA

jktSk % vkius vius Y'[k ea eVkfOftDI ds , d rhl js e,MYk dh Oh ppkz
dh gS ftI s vkius vfrØkeh n'ku ; k i jkn'ku 'eS/k fQYk, I Qh½ dgk gA ; g
D; k gS

A'0 pVtE %QLV vkMj fQYk,l Qh vpru : i l s %vudkAl ; l ½ g'rk gA ; g vkMj fQYk,l Qj dk ugE gS ; g l k/kkj.k vkneh dk gA tc , d 0; fä d" nll l s ngh tekuk g" r" ml dk vkpj.k ifj.kkeokn dk g"xA og vius bl deZ ea ifj.kkeokn ds ckjs ea l "psk ugE vr% ; g n'kzu dk vpru : i gA bl ea nk'kzud n"V gS Y'fdu ml d" irk ugE gS fd ge ; gk; ifj.kkeokn dk vuq j.k dj jgs gA bl h Adkj tc og VscYk cuk; sk r" ; g ugE l "psk dh YkdMh dk <j , d txg j[k nxs vq VscYk cu tk; skj mud" l gh v,Mj ea 0; ofLFkr djuk iMsk ; gk; U; k; dk vkjEÖokn vk tk; skA gekjs fnekx ea l c n'kzu g'rs gA vq l k/kkj.kr% ge budk mi ; "x ; FkLFku vpru : i l s dj Y'rs gA , d 0; ofLFkr n'kzu dk ½pru½ tle dc g'rk gA tc ge pru : i l s , d gh i Svuz d" viukrs gA vq ml h i Svuz l s ge l c dN , DI Y"u djus dh d'f'k'k djrs gA vxj ge ugE Oh dj ikrs gA r" og fl LVe ; g l "prk gS fd fFk; "fjVdYkh ; g l EÖo gA

jktSk % t s vjLrq vius n'kzu ea dgrk gS fd fo'kq) eVj vq fo'kq) vkdkj dh rkfdZ l EÖkouk gA

A'0 pVtE %fcYdYk! ; g gS pru n'kzu %dk d fQYk,l Qh/A ml ds ckn ge nq'krs gA fd ; s l Oh nk'kzud vki l ea vYkx&vYkx ckra djrs gA , d vkjEÖokn dh ckr djrk gS vq ml h l s ijs fo'o dks nq'kuk pkgrk gA nll jk ifj.kkeokn dh ckr djrk gS vq ijs fo'o d" bl h ds ek/; e l s nq'kuk pkgrk gA ; s l c dgk; l svkrk gA vc nk'kzud u oLrqd" nq'k jgk gS vq u gh fo'o ; k txr-d" nq'k jgk gA vc og nq'k jgk gS nq'kus dk rjhdkA

jktSk %vPNk! vc n'kzu ds bl Lrj ij nk'kzud nq'kus okYk'a ds rjhds d" nq'k jgk gA

A'0 pVtE %gk! ^ge nq'kus okYk'a dh fuxkga nq'krs gA og D; k nq'k jgk gS bl l serYkc ugE gA vki d s nq'k jga gS bl l serYkc gA ; s n'kzu dk FkMZ vkMj gA bl ea t" , d nk'kzud nq'k jgk gS ; g egRoiwZ ugE gA og d s nq'k jgk gS ; g egRoiwZ gA ; g l YQ dka d %krre pruz n'kzu gA ; gh n'kzu gea l c ds ikj Y" tkrk gA ft l s n Q"FKZ Oh dg l drs gA rc ge nq'ks vjs ; g l c r" p'ea dk QdZ gA , d 0; fä , d jx dk p'ek igus

gA nll jk 0; f& nll js j& dk p'ek igus gA vr% t" fn[k jgk gS og p'ea
dk n" k gA tjk p'ek mrkj dj [kYkh vkj[k l s r" nq[k'A ; s g& ^n'k&; e
0rrr" 0re-0r n'kz foel; r* t" oLrq tS h gS ml s oS k nq[kukA oLrq r"
dN gS gh ugE g& geh l c jp jgs gA 1/nf"Vek&ke- t xr- «k; e1/2 rhu" a t xr-
gekjh nf"V l smri e gA ; g l Ct&DVfote 1/AR; ; okn1/2 ugE gA AR; ; okn r"
Lo; ard nf"V gA pFkk r" ; g gSfd ; g l c nq[kuk D; "a gA

jkt&sk % eV/kfQftDI ea , d nf"V oLr&kn dh g& , oa nll jh AR; ; okn dh
rFkk rhl jh gS l Oh nf"V; "a d" fuji &k Oko l s nq[kukA D; k ; s eV/kfQYk, l Oh
, d Adkj l se/; e ekxz g&

AO pVtE % , d rjg l s nq[k" r" e/; e ekxz Arhr g'rk gA D; "id ; g u
gh ^e& d" oLrq cuk jgk gS 1/2 oLr&kn 1/2 v& u gh ; g dg jgk gSfd ^e& gh gw
d'bz oLrq ugE gS 1/AR; ; okn1/2 'kk'orokn rFkk mPNnokn n"u" a vfr; k; gA
Y'fdu nq[kus okYkk bl n"u" a ds e/; Oh d'bz LFkku ugE cukrk gA ukxkt&u
us dgk gSfd&

^vLr& uLr& m0r& vr%
'k& r v'k& r m0r& vr%A
rLek m0sv& foot&okj
e/; si LFkuau dj'r i&lr%A

l c dN l r- gS 1/4 kk'orokn 1/2 ; k dN l r- ugE gS 1/mPNnokn 1/2 ; s
n"u" a vfr; k; gA ; g nll jh Ykkbu 'k& r-----mruh egROIwKz ugE gS d&Yk
'Yk'd cukus ds fYk; s dgh x; h gA pfid ^gS 1/vfLr 1/2 rFkk ugE gS 1/kufLr 1/2
n"u" a vfr; k; g& vr% ; g n"u" a v& ; k vfr; k; fooftr gA Y'fdu fo}ku-Yk'x
bu n"u" a ds e/; Oh LFkku ugE cukrsgA t&u dgrsg&fd os e/; e ekx& gA
os n"u" a ds e/; LFkku cuk Y'rs gA Y'fdu eV/kfQYk, l Oh ds Lrj ij nq[kuk
gh egROIwKz gA l Oh nf"V; "a d" nq[kukA e/; e ekxz Oh vxj , d nf"V cu
xbz r" og Oh , d ck/kk , d vr , d vfr cu tk; xhA t&u n'kz bl Adkj
dh 0Wk djrk gA

jkt&sk % Y'fdu bu l c nf"V; "a d" nq[kus l s D; k g'xk\ vkReKku r" g'xk
ugE A

ÁO pvté %vkrEkku dh t: jr ugÉ gA nf"V; "a d" n[kus l s nf"V; k; l eklr g" tk; xhA tc gea irk Ykxsk fd t" ge n[k jgs gA o" gekjh cukbz gþz phtagA r" bl l s D; k g" xk fd l d kj ds Áfr t" vkl fä gS og [krE g" tk; xhA ; sejk gþ ; s r[igkj k gþ l d kj ds Áfr jkx&}Sk] e" g [krE g" tk; xA r" eþä dk vFkz gS viuh Lo; a dh nf"V; "a l seþä g" tkukA ÝhMe Ýke eV/kfQftDI A eV/kfQftDI gh l cd" clá" gq s gA eV/kfQftDI bt v dkbUM v, Q c, UMst eV/kfQftDI , d Ádkj dk cáku gA ½ ÁR; d r'Uoehedá k dgrh gS fd , d s n[k' bl nf"V l s n[k'] ; s gekjs n' kú d' clákus okYkh l hfer djus okYkh oLrqgA

jktsk %bl eV/kfQYk, l Qh ds Lrj ij txr-vg eþ dk D; k l Ecl/k g" xk

ÁO pvté %; g dñ ugÉ jgsxA ; g txr-gS; g Òh , d nf"V gA ; g vkrEk gS; g Òh , d nf"V gA vkrEk ugÉ gS; g Òh , d nf"V gA tc ge l kjh nf"V; "a l seþä g" tk; xsr" eu 'klar g" tk; xkA

jktsk %l j! D; k n" Ádkj ds eV/kfQftDI g"rs g& 1- LidY" fVo vq 2- u, uLidY" fVoA

ÁO pvté % u, u LidY" fVo eV/kfQftDI r" g"rk gh ugÉ gA u, u LidY" fVo eV/kfQftDI ft l d" LVkl u us fMLØfVo eV/kfQftDI dgk og r" g"rk gh ugÉ gA D; "fd bou bu fMLØl'ku ; w gþ Vq fl Y" DV ½D; "fd ; gk; rd fd o. kú djus ea Òh ge p; u djrs gþ fd D; k o. kú fd; k tk; ½ vq tS sgh ge p; u djrs gþ ogk; l CtDV vk tk; xkA vr% u, u LidY" fVo eV/kfQftDI g"rk gh ugÉ gA ÁR; d eV/kfQftDI LidY" fVo g"rk gSbl fYk; s , d Ádkj dh nf"V cu tkrk gA vr% eV/kfQYk, l Qh ds Lrj ij l c nf"V; "a d" n[kuk gS vq bul seþä g" tkuk gA ukxktþ ds vuq kj ; g ek/; fed n' kú gS l eLr nf"V; "a dk vr vq ; fn fdl h us vxj bl d" Òh , d nf"V cuk fYk; k r" fQj ml ds fYk; s d" bz ekxZ ugÉ gA ml us v" kf/k d" gh chekj h cuk fYk; k gA ek/; fed n' kú l Òh nf"V; "a ds vr dh ckr djrk gS Y' fdu Lo; a d" bz nf"V ugÉ gA



ck) n'kū ea; ksxt~iR; {k vls l oKrk

*/// ujūnz d&lj ck) **

ck) n'kū ea l oKrk nks izdkj l s ekU; g& , d] vk; 7 R; ka dk l k{kRrdkj vFkkz~c) l oK g& , oa nū jk] l &dkjka dh {kf.kdrk dk iR; {k vFkkz~ ; ksxt~ iR; {k Kku ds }kjk l &dkjka dh {kf.kdrk dk ; k&xKku l s Lkk{kRrdkj vFkkz~ ; k&xKku gh l oKrk dk iz kst d g& ; k&x&iR; {k ck) &ijEijk ds ml ; & dk fl) kUr gS tc __f) ; &r vFkok iKk; &r eu dks vrhfūnz , oa l &e vFkkā ds l k{kRrdkj ea l eFkZ ekuk tkrk FkkA rc euk&oKku ds fy; s Hkh ; g vko' ; d 'krZ ugha Fkh fd bflūnz &foKku bl iR; {k dk l eulrj iR; ; gkA t& s bflūnz ka ds }kjk : i kfn dk xg.k ekuk tkrk Fkk] , & s gh eu ds }kjk /k&ā dk xg.k ekuk tkrk FkkA , & s euk&oKku dh , d mR—"V flFkfr ; k&x&iR; {k ekuh tkrh FkhA

vukfn onitek.; dks vell; djrs gq s Hkh ck) euh"kh vkxe&itek.; dks vu& : i ea Loh—r djrs g& muds vu& kj ck) vkxe c) opu gkus l s i&k.k g&D; k&ā c) l oK FkA bl izdkj l oKrk , d , & k ck) fl) kUr gS ftl ds fcuk muds /k&ā rFkk n'kū dh ifr"Bk ugha gks l drhA l oKrk dh fl f) ; ksxt&iR; {k dk fo"k; g& vr% ck) n'kū bflūnz t iR; {k ds vfrfjDr ; ksxt~ iR; {k dks gh d&y l oKrk ikflr ea l k/kd Lohdkj djrk gS vl; l fodYi ck&kka dks iR; {kHkkI ekurk g& vu&ku ds }kjk ml dk itek.; fuf'pr fd; k tkrk gS ijUrq og Lor% l keU; y{k.k dks fo"k; cukus ds dkj.k ; FkkFkZ ugha g& , & h flFkfr ea l oKrk gh vkxe itek.; dh ck) vk/kkjf'kyk g&

fefyUnizu¹ ea dgk x; k gS rFkkxr~us vl & ; s dYi ka ea l oKrk Kku dks ifjiDo fd; kA n'kcyKku vls l oKrkKku ea ; g vlrj gS fd n'kcyKkuh vi u&vi us —R; dks gh tkrk gS fdUrq l oKRoKkuh dks mu Kkr0; ka ds vfrfjDr vl; i&s ka dh Hkh iKk gkrh g& bl fy; s og /k&ā"Vh Hkh

* fj l pZ , l k&l , V ¼ wrt:h l h-½ n'kū'kkL=&foHkkx] MKD gjhf l g x& fo' ofo | ky;] l kxj ¼e-i z&

gA tks /keZ l oK ds fo"K; gA os l koj.kfpUk fpYk ds xkpj ugha gks l drA /kkrqvknf inKFKa ds ; FkkFKZ Kku ds dkj.k c) dh l oKrk voxr gkrh gA

ftl idkj cknyka ds fo?KVu ij iwKz l wZ idkf'kr gkdj vius idk'k l s tXr-dks vkykfdR djrk gS ml h idkj l Hkh Ks ka dk vkoj.k : i vKku ds iZkh.k gksus ij l Hkh Ks ka ea fuckZk , oa fu% a Kku idUk gksus l s l oKrk idV gkrh gS vKj ; kxhtu l oK gks tkrS gA , s ; kxt-iR; {k/kkj h l oKtuka ij bfUnz iR; {k iek.k&ies dh 0; oLFkk ykxw ugha gkrhA : ikfn fo"K; rFkk fpYk ds xkg; Ro dk fpUru l dyUk c) okys eut; ka ds fy; s gA ijUrq; kSx; ka dh xfr vfpUR; gkrh gA² Hkkouke; ; kSxKku Li"V volHkl d o dYiukjfgR gkrk gA³ l fodYi Kku ea Li"Vrk ugha gkrh] Lefr: i Lolukku dks ; FkkFKZ ugha dgk tk l drk ijUrq ; kSx; ka dh Hkkouk Loluhkkouk⁴ l sfoy{k.k gkrh gS ftl l s fu"i lu fufobYid iR; {k dh Li"Vrk fufobkn gA⁵

; g iR; {k vykSdd ; kxt-l flud"Kz l s tU; gS ; g vU; iR; {k ds l eku Hkh gA LOq/khk gksus l s fufobYid gS, oa iek.k 'k) vKj vFKZkgh gksus l s l oknd gA ; kxh&iR; {k l s Hkk0; eku vFKZ dk n'ku ; kxh dks gkrk gA og vrhr , oa Hkfo"; r-dks ml h idkj nSkrk gS tS sorZku dka ; kx l ekf/k dks dgrs gA ml l s ; r ; kxh dgykrk gS , oa ml dk Kku vFKZ- fpYk dh , dkxrk vFKZ-vH; kl vfr'k; dh ijkdK"Bk l s mRi lu gksus okyk tks Kku gS ml s ; kxh iR; {k dgrs gA ; kxh iR; {k Hkkouk dk pje ifj.kke gA ikekf.kd vFKZ 1/4 tS s fd pkj vk; l R; 1/2 dk ckj&ckj eu ea fuoSk Hkkouk dgykrh gA bl Hkkouk dk mRd"Kz gksus ij iLOqVrrk mRi lu gkrh gA Hkkouk ds pekD"Kz ij Hkk0; eku vFKZ dk LOq/ Kku gkrk gA ftl ea /; s fo"K; Hkkouk dscy l s l e{k vKj LOq/ vutkar gkrk gS og vutko fufobYi gkrk gA

Kkukykd dh Li"Vrk ds vkjEHk dh volFkk Hkkouk dk id"Kz gS ftl l e; Hkk0; eku oLrq vHkd&0; ofgr⁶ dh rjg fn[krh gS og id"Kz dh i ; rkoLFkk gA Hkk0; eku oLrq dk tks djrykeyd dh Hkk0r n'ku gS og ; kxh dk iR; {k gS D; kfd og LOq/khk gA LOq/khk gksus ds dkj.k og fufobYi gA fodYi Kku oLrq dks l dr ds l e; nSks gq s : i ea xg.k djrk gYk 'kcn&l d xZ ds ; kx; xg.k djrk gA l dr ds l e; ea nSkk

gɣk : i l ɔsr ds l e; mRi l u Kku dk fo" k; gkrk gS tS s fi Nyk Kku u"V gks ds dkj .k vHkkoxLr gA ml h izdkj ml ds }kjk xghr oLrq dk : i Hkh vc u"V gɣk gS bl fy; sfodyi Kku oLrq ds vHkkoxLr : i dks idMfk gɣk vfo |eku oLrq dks vi uk fo" k; cukrk gS vkSj bl fy; s vLQv/ gkrk gS bl fy; sLi "V vkHkk okyk Kku fufodYi d gA

Hkkouke; i R; {k ds l ɔdk ea ckS) dgrs gA fd 'ksk rhu i R; {k }vofunz] ekul , oa Lol ɔnu½ l ofo" k; d u gla yfdu Hkkouke; i R; {k rks l ofo" k; d gkrk gh gS D; kŏd mnŏs ; : ih Kku l s l eLr oLrq/ka ds fo" k; ea uS kRE; vkfn dk xg.k djds vkSj ; ɔDre; foKku l s ml dh ; FkkFkZ-k }Hkkrrk½ dks fuf' pr djds rFkxr~ i ɔ%& i ɔ% fpYke; /kkj .k : i Hkkouk izd" kZ l s mRi l u gks okys ml i R; {k Kku dks ftl dk vkyEcu fut: i }kRekfn: i ½ l s yd j fo' oi; }r l dy⁹ t xr-gS gkFk ij j [ks gq s dey ds l eku xg.k dj y&A Hkkouke; i R; {k dk rkRi ; Z ; g gS fd i ek. kka l s tkus x; s vFkZ dks Hkar ; k l nHkar vFkZ dgrs gA ckS) n' kZ ea ifl) pj vk; Z l R; ka , oa uS kRE; vkfn dk minŏk }kjk Kku ikr djds ; kxh vi us eu ea ckj & ckj ml dk euu djrk g& ; gh HkkRkFkZ }Hkkkouk½ dgykrh gA tc bl Hkkouk }kjk vuHkar vFkZ ea LQv/kHkrk vkuk vkjEHk gks tkrk gS rks Hkkouk& izd" kZ¹⁰ dgykrk gA LQv/rk dh iwkrk ikr gks ds dh voLFkk l s i ɔkZLFkk }Hkkkouk izd" kZ ; }r^ dgh tkrh gA bl voLFkk ea HkkO; eku oLrq , s h i rhr gks yxrh gS tS s vHkd ; k dk ɔ l s 0; ofgr oLrq Hkkf l r gsrh gA bl voLFkk ds i ' pkr~ ; kxh dks HkkO; eku oLrq gLrkeydor~ LQv : i ea Hkkf l r gsrh gS ; gh Hkkouke; i R; {k gA bl ea HkkO; eku vFkZ dk LQv/ : i l s vkHkk l gkrk gS rFkk ; g fufodYi d gkrk gA

' p j c k R L dh dk dguk gS fd ; kxh dk i R; {k furkUr ekuf l d Kku gS bl ea bfunz ka dk rfud Hkh ; kx ugha gsrkA bl dks i R; {k dkSV ea ykus okyk e[; dkj .k bl dh LQv/kHkrk gA bl ea fpYk ea HkkO; eku oLrq dk LQv/r; k vkHkk l gkrk gA fodYi Kku vkSj fufodYi d i R; {k ea ; gh e[; vlrj gS fd fufodYi d i R; {k ea LQv/kHkrk gsrh gA ; gk LQv/kHkrk uked i R; {k dh , d uohu fo' kSkrrk dk funŏk fd; k x; k gA

; gk; izu mBrk gS fd ; kxh dk tks HkkO; eku vFkZ gkrk gS og rks okP; & okpdHkkO l s ; ɔr gkrk gS fOj fodYi l fgr gks ds dkj .k og

LQV/khk dš s gks l drk gš bl ds mYkj ea; gh dguk i; klr gšfd ; ksch dk iR; {k , d , d k Kku gšftl ea fodYi ka dk LoHkko gh cny tkrk gšvš bl voLFkk ea Kku ea LQV/khkrk vk tkrh gš Kku dk dšy l fon : i jg tkrk gš okP; &okpdHkko dk l d xZ tks ml ea vkjksir dj fy; k x; k Fkk] og nij gks tkrk gš iæk.k l s 'kq) vFkZ dk xtgd gksus ds dkj.k ; ksch dk Kku l øknd gš ; gk; iæk.k l s 'kq) vFkZ dh xtgdrk crykdj ml dh vHkkUr rk idV dh xbZ gš D; kád vHkkUr dk vFkZ 'oLrto: is vfoi ; Lre^ gš iæk.kka }kjk oLrq dk tš k : i fuf'pr gš gš s k gh ; ksch ds iR; {k }kjk tkuk tkrk gš vr% og vHkkUr gš bl idkj og vfol øknd Hkh gš bl idkj ; gk; ; ksch ds Kku ea iR; {k dh rhuka fo'kškrk; a vfol økfnRo] dYi uki ks+ rFkk vHkkUrRo fn [kykbZ xbZ gš

Hkr: i nq[k] nq[kl eq; vkfn vk; l R; kfn ; FkkFkZ rFkk vevz i v; FkkFkZ ,oa dfYir inkFkka dh Hkkouk l s ifriUu Li"V ,oa fufodYid ckskQy gš¹ vFkkZ~ vk; l R; kfn dh id"lz Hkkouk ekuk gš ; ksch dYi uk&i l r fo"k; ka dks fofodr djds fufodYid : i l s tkrk gš idZ fuf.kZ oLrq ds n"Vkr l s tks l øknh Kku gšrk gš ml s iæk.k vš 'kš dks Hke ekuuk pkfg; A txxr-ea dñ Hkh l R; ; k dñ Hkh l qk ugha gš iR; d oLrq {kf.kd gš vfur; gš fdl h dks 'kk'or-ekuuk Lo; a nq[kh gksus dk dkj.k gš , d k Kku gh l d kj ea HkVdkus okyk gš vr%ftUga l d kj nq[k l s eqDr pkfg; s gks mlga vk; l R; : i uškrE; Hkkouk dk fpöru vHkh"V Qynk; h gš¹²

U; k; fcln/hdk ea /kelkjkpk; Z us pkj vk; l R; dks iæk.kh—r vFkZ i ekurs gq mlga gh HkrkFkZ ¼; FkkFkZ dgk gš tc tho l d kj ea nq[k vš nq[kka ds l eq dh Hkkouk djrk gš rHkh og bl l s eqDr ikus ds fy; s iz Ru djrk gš ftl idkj fpdfRl k&{ks= ea , d vksf/k ea nñ jh ds xqk ykus gš rñ jh vksf/k ds jl dh ckj&ckj Hkkouk nh tkrh gš rc igyh vksf/k ea nñ jh vksf/k ds xqkdkjh xqk/keZ vk tkrš gš vš ml vksf/k ds }kjk jkšh jkš dk ifrdkj dj yrk gš ml h idkj l d kj nq[k l s NWus ds fy; s l k/kd tho vi us fpYk ea uškrE; Hkkouk dk i q% i q% fpYkou djds fpYk dks flFkj djrk gš ; gh HkrkFkZ Hkkouk gš , d h Hkkouk dk id"lz og voLFkk gš ftl ea Hkkouk fo"k; ds vkHkl : i Kku dk LQV gšuk vkjHk gšrh gš Li"Vrk dh bZkr- vl Ei wkkZLFkk dks id"lz i; l R; dgk x; k gš D; kád tc rd LQV/ro dh

vijiwkrk jgrh gS rc rd id"z pyr gS fdUrq l Ei wkkzLFkk ea id"z&xfr
 pje l hek y&dj 'kkUr gks tkrh g& l Ei wkkzLFkk ds iwz dh voLFkk dks
 LOw/kHkRo&id"z&i; Dr dgrs g& Hkkouk id"z dh i; Dr : i bZkr-
 viwkkzLFkk l s Hkkouk fo"k; ds l ehi LFK , oa LOw/rj vkdkj dk xgh tks
 Kku gkrk gS ml s ; ksxh dk i R; {k dgk tkrk g&¹³ LOw/kHkRo dh vkjEHkkoLFkk
 Hkkouk id"z cknyka l s 0; ofgr ds l eku Hkkoukfo"k; dks n[uk id"z&i; Dr
 vkj Hkko; eku vFkz dks gkFk ij j[ks LOvD dh rjg n[uk ; ksx&i R; {k gS
 tks LOw/kHk gks l s fufodYid Kku gS D; k&id ml ea l fodYid dh LOw/rk
 ugha gkrhA ; g ; ksxKku l k/kkj.k bflnz Kku l s fhku gS D; k&id ; ksxh
 l fodYid i R; {k djds Hkh dYiuk&k dk fo'ySk.k djds fufodYid i R; {k
 djrk gS vkj l okReuk l oknh Kku dk vf/k"Bkrk gkrk g&

/kek&kj dh bl 0; k[; k ea , d izu LokHkkfod : i l smBrk gS fd
 ; ksx&i R; {k dk fo"k; Hkkouk l sigys gh dS s i&k.k fl) gks l drk gS \
 ml l e; ds l fodYid Kku ds LFku ij ; ksx&i R; {k fufodYid Kku
 nrk g& ; ksx&i R; {k fdl h rYo dks ; fn i&kf.kr djrk gS rks ml s igys l s
 i&k.k dh vi&kk ugha djuh pkfg, vkj ; fn i&kf.kr ugha djrk gS rks ml s
 i&k.k&dk&V ea ugha j[uk pkfg, A ; ksx&i R; {k d&oy o.k&Red Kku dks
 ifjp; kRed : i nrk gS fodYi dks l k{k&Rdkj ea cnyrk g& og vius
 Lor& l keF; Z l s ^uohu* rYo&Kku ugha mRi l u djrk g& ; fn ; ksxh fodYi
 fl) vFkz dk Hkkouk l s i R; {k djrk gS rks ck) ka dh i&k.k&0; oLFkk dk
 fl) kUr 0; k&r gkrk g& ; fn fodYi kFkz vkj gS i R; {k kFkz vkj gS rks fodYi
 i R; {k kFkz ea vi&k.k gS , oa , d h l Fkfr ea i&k.k fl) & l keku; rYo fo'k&sk
 i R; {k l s vl &ak jgs&kA

jkx}Sk eDr gks ds dkj.k og /keZ ds fo"k; ea ; FkFkz min&sk }kj k
 y&sk&sk dkjh gkrk gS l oKrk ml dk LoHko gkrk g& ; gk ij izu mBrk gS
 fd ; ksxKku ; fn bflnz Kku l s fhku ugha gS rks ml s i R; {k dk i Fkd Hkn
 vl &r gS D; k&id bflnz Kku ea gh og vl rHk&r g& Hkkouk l s ifj"—r
 Kku&n; gks ds vk/kkj ij ml s i Fkd&i R; {k Hkn ekuk x; k gS rks Hkn& dh
 l [; k vkj vf/kd gks l drh gS D; k&id j l k; u vkfn l s bflnz ka dh rh&rk
 vft&r djus oky i R; {k Hkh , d oxZ g& ; fn bflnz &i R; {k dh vi&kk
 HkkouktU; ; ksx&i R; {k dks bl fy, fhku ekuk tk; s fd ml l s {k.f.kdrk dk

I k{kkRdkj gkrk gS rks Hkh ; kfxKku dh LFkki uk 0; FkZ gS D; kfid ml dk cksk
 bflnz & iR; {k l s gh l Hko gA ; ksch dks Hkh {kf.kdrk dk Kku vkdLekr-
 u gkdj Hkkouktfur fo'knrk l s gkrk gS vksj Hkkouk ckg; sUnz tU; u gkdj
 eukstU; gA tc {k.kHkxjrk dk Kku bflnz }kjk gh l y/Hk gS rc Hkkouk dh
 0; FkZrk Li "V gA

bflnz & Kku vksj ; kfxKku dk dky , d gS ; k fHkUu\ vfHkUu dkyrk
 dh ; fDr ugha gS D; kfid bflnz Kku l s xghr /keA dh {kf.kdrk dk
 HkkouktU; Kku l s l k{kkRdkj ekuk x; k gA , d h fLFkr ea nksuka dk i wka j
 l aak gkus l s /kehZ dk xgd bflnz Kku i wbrhZ gS vksj {kf.kdRo xkg ekul
 ; kfxKku ijorhA dkyHkn Li "V , oa fuf'pr gA nksuka Kkuka ea tc dkyHkn
 fuf'pr gS rc iFke dh vi{kk ijorhZ Kku xghr dk xg.k ek= gkus l s
 i tek. ; dk Hkxh ugha gS l drk D; kfid , d gh vFkZ ds fo"K; ea gkus okyk
 iFke Kku gh i ek.k gA ; fn nksuka Kkuka ea fo"K; Hkn ekuk tk; s rks dguk
 gprk fd bflnz Kku ds fo"K; l s fHkUu fo"K; ea i wYk gkus okyk ; kfxKku
 Loræ : i l s /kehZ dk mi LFkki u djrk gS tks iFke Kku l s fo"K; Hkn j [kus
 ds dkj.k ml ds i ek.khdj.k ea vl eFkZ gA mDr izuka dk cks) bl izdkj
 mYkj nrs gA fd bflnz Kku rFkk ; kfxKku dk Hkn Lohdkj djus ea oLqr
 fHkUurk dk nsk ugha vkrk D; kfid ; ksch dks , d iq "k fo'kSk ds : i ea l k/
 cukdj vuoku l s fl) fd; k tk pprk gA iR; {k oSo/; dh 0; oLFkk ea Hkh
 dkbZ nsk ugha gS D; kfid ; ksxt&iR; {k dh fo'k"V n'kk l k/; gS tks ykd
 l k/kj.k l s i s fl) gS vksj ml ds fy; s l k/ku fo'kSk dk ifriknu djus grrq
 l k/kj.k tu l s i Fkd bflnz Kku gkus l s Hkn crk; k x; k gA vFkkZ-
 ; kfxKku bflnz Kku gkr s gq s Hkh vl k/kj.k iR; {k gS vr% i Fkd funk
 djuk nsk ugha gA¹³ bflnz Kku rFkk ; kfxKku ea iR; {kRo l s vHkn ekuus ea
 Hkh dkbZ nsk ugha gS D; kfid bflnz Kku /kehZ dh vi{kk l s vksj ; kfxKku /keZ
 dh vi{kk l s gkrk gA vFkkZ- /kehZ ds feF; kRo ds dkj.k bflnz Kku v; FkkFkZ
 gkrk gS fdUrq {kf.kd /keZ dk LOq/rj xg.k djus l s ; kfxKku i wka-% ; FkkFkZ
 dkV ea vkrk gA

i q% izu mBrk gS fd tks Hkn cryk; k x; k gS og vfdpRdj gS
 D; kfid bflnz cy ds rkjrE; ek= l s vUrj i 'k&i f{k; ka ea nsk tkrk gA
 'kjhj/kjh ds fy; s bflnz ka ds fcuk iR; {k ds vl Hko gkus l s vk; A R; rFkk

u5kRE; dk n'kij fdl h ; kx cy dh vi5kk ughaj [krk \ bl ds mYkj ea ckS)
 dgrs g8 fd l Hkkouk ek= l s bflnz; cy dh dYiuk djds l k8; kogkfjd
 iR; {k ds vk/kkj ij iekf.kr exZ dk ifjgkj ugha fd; k tk l drkA ; k5x; ka
 ea vH; kl ds l gdkjh gksus ds fo'kSk bflnz; 'kfdR fl) dh xbZ g8 bflnz;
 Kku dh l ed{krk gksus ij Hkh dkbZ {kfr ughA nksuka iR; {kka %bflnz , oa
 ; kxt½ ea LFkS Z rFkk vLFkS Z ds LQj.k dks ydJ , d dk fu"ksk ugha gks
 l drk] D; kfd bflnz; Kku }kjk =qVr : i l s gh oLrq dk xg.k gsrk gS
 fdUrq ; kxh ds Kku ea Hkkouk cy l s eu dks iVrk feyrh g8 ftl l s
 v/; ol k; ?kVr gsrk gS tks bflnz; Kku ea l Hko ugha gA fLFkjr] LQVrk]
 =qVghurk] l oZkeZkgdrk rFkk Hkkouktfur iVrk ; kxh ds Kku dh
 fo'kSk; ag8 vr%ml dk iR; {k i kjeFkZd gA

foKku l s fHku oLrq ds vLoh—r gksus l s ; g nksk vfuok; Z gS fd
 nksuka Kkuka dk fo"K; kdj fHku gk ijUrq ; FkkFkZ Kkukdj tc , d gh
 n5kdky ea mn; gksr g8 rc fHkukdkjrk dk izu gh ugha mBrkA Kku ds
 vkdkj Hkn ea iR; {k l s foijhr Hke gh gk l drk gA , d h fLFkr ea vckf/kr
 mHk; Kkukdj fdl jhfr l s LQVr gksr g8 bl dk fu.kZ ugha fd; k tk
 l drkA vr, o /keZhfRZus ; k5x; ka dh xfr dks vfpUR; crk; k gA¹⁴

'kkydukFk feJ ds vuq kj ; k5x; ka ds Kku dks iR; {k ekuuk
 vl ær gSD; kfd iR; {k , d iek.k gS vkSj ; kxh Kku Lefr vk/kkj ek= gksus
 l s viek.kA vrhr inkFkZ dh Hkkouk tc vR; Ur izd"kZ ikrh gS rc ; kxt-
 Kku mRiUu gsrk gS vkSj vrhr vFkZ dks i q%&i q% fpYk ea fuof'kr djuk
 Hkkouk gS ftl s Lefr l s fHku ugha dgk tk l drkA ckS) nk'kizud Lo; aoS s
 Kku dks Lefr l Urku ?kks"kr djrs gA , d h fLFkr ea ; kxh Kku dks u iek.k
 fl) dj l drs g8 vkSj u iR; {kA izd"kZ i kus l s gh Hkkoukvka dks Lefr l s
 ckj iR; {k ugha eku tk l drkA

izu mBrk gS fd l oKrk dh ikfr dk l k/ku vkSj if0; k d8y
 vkSj d8y ; kxh iR; {k gA rks ; gk ckS) ka dk mYkj gS fd D; kfd bflnz; ka l s
 gksus okyk Kku l oTo"K; d ugha gsrk og d8y ; kxh iR; {k l s gh gsrk gS
 D; kfd dkbZ l k/kd ckS) n'kij ds xBFkka }kjk ; g tku yrk gS fd ckj; rFkk
 vk/; kfred l dy oLrq^vukRe^ gA u5kRE; /keZk % oZ-vukRee½ gh fo'o dk
 rF; gA rc ; g bl dh ; qDr&; qrrk ij fopkj djrk gA iek.kka }kjk

bl dh ij [k djrk gS vks fu/kkZjr dj yrk gS fd ušKRE; /keFk vkfn ¼ ol
 n[ke] I oē {kf.kde-vkfn½ fcYdy I R; gš ; g fu/kkZjr djds og ckj&ckj
 bl h ea eu dks yxkrk gš eu dksfdl h Hkko ea yhu dj nsk gh Hkkouk gš
 bl Hkkouk ea og J)k ds I kFk fujUrj fpjdky¹⁵ i ; Dr rRij jgrk gS vks
 Hkkouk dk id"z ¼LQ/kHkkI rk½ ikr dj yrk gš bl Hkkouk id"z I s og
 oLrqYo dks ; Fkkor~tku yrk gš rc ml svius fo"k; ea rFkk I eLr fo'o
 ds fo"k; ea tks iR; {k Kku gsrk gS og iR; {k vR; Ur fo'kn-gsrk gš iR; d
 oLrqgFkyh ij j [ksgg sdey ds I eku Li"V : i I s i frHkkfI r gks tkrh gš
 ml ds ušKRE; vkfn Lo: i dk csk gks tkrk gš

i q% izu mBrk gS fd I oZkeZ ušKRE; Hkkouk I s fo'o gLrkeydor-
 fo'kn-Kku gsk dS s I Hko gš bl ds mYkj ea ckS dgrs gš fd tk&tkS J)k
 ds I kFk fujUrj] nh?kZky rd rRijrk I s dh gpZ Hkkouk gS og I c vkyEcu
 ¼fo"k; ½ dk gLrkeydor~Kku djkus okyh gsrh gš tS &dkekrj dh tks
 dkfeuh&fo"k; d-Hkkouk gsrh gS og rhuka fo'kSk.kka vFkkZr~vknj] ušUr; Z rFkk
 nh?kZkyhu rRijrk I s fo'k"V gskdj dkfeuh fo"k; d Kku dk dkj.k gsrh gš
 bl h idkj I eLr oLrq&ušKRE; Hkkouk gh gS tks LoHkko gsrq gš¹⁶

; fn i q% izu mBrk gS fd rhu fo'kSk.kka dh Hkkouk I Hko gh u gks
 vr%; g gsrqvfl) gks rc D; k\ bl ds mYkj ea ckS n'kū dk dguk gš ; g
 gsrqvfl) gks gh ugha I drk D; kād cks/k ds fu; eka dk ikyu djus okys , oa
 I dy i kf.k; ka ds n[ke] dks viuk n[ke] I e>us okys d: .kki jk; .k¹⁷ tuka ea
 I eLr n[ke] kka dks 'kkUr djus okyh ¼vknj] ušUr; Z rFkk nh?kZkyhu vkl for½
 fo'kSk.kka I s ; Dr Hkkouk dk gsk I Hko gh gš ; s I eLr i kf.k; ka dks vius
 I eku n[ke] krs gš bl h gsrq J)k ¼vknj½ ds I kFk fujUrj nh?kZky i ; Dr
 ušKRE; & I k{kkRdkj dk iz kl djrs gš vknj ds I kFk nh?kZky i ; Dr i kS"kr
 Hkkouk gh ušKRE; I k{kkRdkj dk gsrq gš D; kād buds nkufn ikjferk ds
 vH; kl I s ān; dsey {th.k gks x; s gš

; gk izu mBrk gS fd ušKRE; &fo"k; d-Hkkouk I s fo'o dk I k{kkRdkj
 dS s I Hko gš vks ; g Hkkouke; Kku ; FkkFkZ , oa I k{kkR~dS s gks I drh gš
 bl ds mYkj ea ckS n'kū dk dguk gS fd I eLr oLrq/ka ds fo"k; ea tks
 ušKRE; Hkkouk gsrh gS og I eLr oLrq/ka I s fHkuu d[Q] ugha gš vr, o I eLr
 oLrq ušKRE; Hkko ds I kFk&I kFk I eLr fo'o dk I k{kkRdkj gsrk gh gš bl

Hkkouk ds }kjk Kku ea , d h fo'knrk] LQ/kHkrk mRiUu dj nh tkrh gS fd Kku dh I fodYirk Hkh u"V gks tkrh gS vkSj Hkkouk dh mRd"kZ I s tks Kku mRiUu gsrk gS og I neLr&fo"k; d- gsrk gS ; FkkFkZ gsrk gA vr% ml ea HkkfUr dk ys'kek= Hkh ugha jgrkA fu"d"kZ-%cQ koLFkk ea I oKrk dh ikfir gks tkrh gA ; ksxt&iR; {k % Fkkfpr I k/kukZ ds }kjk dkbZ Hkh I k/kd bl voLFkk dks ikr dj I drk gS vkSj fuokZk dks ikr gks I drk gA

I UnH&

- 1- feyUni.gkS i: 227] rFkxrsu prfg p vl [; ; sg dli kSg dl; kuA I ri gLI su p , rFkrs I ccl q'k.ka i fji kfrA
- 2- foKfIrek=rk] f=f'kd] mi kn?kr~ rfleu- %Ks koj .kZ i gh. ks I okZkjs Ks s vl Dre ifr gra Kkua i ors bR; r% I oKRoef/k xE; rA
- 3- iek.kokfrZ] /keZhfrr] 2@532] : iknsk prl 'pbefo'kQ f/k; a ifrA xkáy{k.k fpUrs e fpUR; k ; kSxuka xfr%A
- 4- ogh] 2@281] ik; pra ; kSxuka Kkua rSkka rn- Hkkouke; eA fo/krdYi uktkya Li "Vedkohki rAA
- 5- वही, 2/283, न विकल्पानुबद्धस्यास्ति स्फुटार्थावभासिता । स्वप्नेऽपि स्मर्यते स्मार्तं न च तत् rknxFkzrAA
- 6- /keZhfrrZfojfr] U; k; fclnq% xksfolnpln ik.Ms] i: 24
- 7- ogh] i: 24&25
- 8- भूतः सद्भूतोऽर्थः । प्रमाणेन n"V'p I nHkr%A U; k; fclnq Vhdk] i: 14 iek.ksi i UukFkZ, ek{kdkj xfr] rdHkk"kk i: 11
- 9- mn/kr] okpLifr }kjk ckS) &n'kū dk foopu] i: 127
- 10- Hkkouk i q% i q% prfl I ekjki % ek{kdkj xfr] rdHkk"kk i: 11
- 11- ogh] 2@284] Li "Vkhka fufodYi ap HkkoukcyfufeA
- 12- ogh] 2@286] r= iek.ka I dkfn ; r- ik³fu.khfoLrprA rn- Hkkoukta iR; {kfe"Va' kSkk mi lyokAAA
- 13- U; k; fclnq /keZk] i: 14] HkrkFkZ Hkkouk i d"ka ; Drta ; kSxKkuA
- 14- uupek Hkm-bflnz taekul ~----- Hkkof; "; kfr rFkxr%A U; k; df.kdk] i: 141&42
- 15- vknjujUr; Znh?kZ dkyk I forkA U; k; df.kdk] i: 146
- 16- या आदरनैस्तर्त्य दीर्घ कालाऽऽसेविता भावना----- fo'kSk.k =; 'kkyufir LoHko gr%A U; k; df.kdk i: 145&46
- 17- ia dfojkt xki hukFk] ckS) /keZ'kū Hkiefk] i: 23&24-



çopul kj eafoofpr I oKrk ,oaI oKrk çkŕr dk I k/ku

*MMU_ 'Hk deŕj t&**

'kVn& ; e; h bl ykd ea vur tho g& os tho vius vius ifj.kke
 l s l fgr g& tks n& ; ftl le; ftl Hkkoe; gkrk g& ml s ml le; o& k
 gh dgk tkrk g&¹ iR; &l n& ; xqk i ; k& oku~ g& n& ; xqk v&ŕj lk; k& ds
 fcuk ,oa xqk lk; k& ka ,oa n& ; ds fcuk ugha jg l dr& nks&ka dk ijLij
 vfcukHkko l &dk g& t& s l &.k& ds i hrkfn xqk dqM&ykfn i ; k& ka ea gh jgrs
 g& ml h izdkj iR; &l inkF&Z vius vius n& ; xqk i ; k& ea gh jgrk g&² bl h
 dkj.k n& ; ifj.kke LoHkkoH g&³ tho n& ; g& v&ŕj mi ; ks& ml dk y{k.k ½xqk½
 g& ifj.kke LoHkkoH g&us l s xqk i ; k& a ml ea jgrh g& "k& l a z ks& ; & r
 "k&k&"k&k&l &jfgr] "k&k&"k&k& deŕj fgr] iz ks& "k& kRe Lo: i ds vuŕko dk
 0; k&j ije mnkl hurk : i tho gkrk g&⁴ , & k "k& k& ; ks&h tho l oKrk o
 l &k dks i klr djrk g& t&fd "k&k& ; ks&h tho Lox&Z dks ,oa v" k&k& ; ks&h tho
 ujd&fn n"kkv&ka dks i klr djrk g&⁵ l oKrk dks i klr djus okyk "k& k& ; ks&h
 tho Kkukfn ds vfr" k ; : i vkRek& i l u] fo'k ; krhr] vuŕe] vur v&ŕj
 v[k&M&r l &k i klr djrk g&

iR; &l tho dk iz kstu n&ŕk l s eŕDr ,oa fujkdy l &k dh i klr
 g& vr, o ; fn og "k& k& ; ks& dks v&hdkj djrk g& rks fujkdy l &k o
 l oKrk dks i klr djrk g& l oKrk l k/ku g& ,oa fujkdy l &k l k/ ; g&
 l Hkh Hk&jrh; n"ku Kku dks l &k dk dkj.k ekurs g& vr% tho dk dr& ;
 "k& k& ; ks& : i jguk g& tks tho vkxe ds vH; kl l & r&loKku ds n<
 J) ku l & l a e v&ŕj ri l s l Ekk&u jk&xkfn l s jfgr l &k n&ŕk ea l eHkkoH
 g&rs g& , & s "k& k& ; ks&h tho eks&uh; kfn de&ka dk {k; djrs g& l oKrk i klr
 djrs g&

txr ds vur n& ; K& g& ftue& tho gh , dek= Kku Lo: i n& ;
 g& tho Kkrk ,oa K& nks&ka : i g& tho vius Kku ds l kFk l kFk ijolr&dk
 Hkh Kku djrk g& l a kj n"kk ea tho vKku o de&Z cak l s n&ŕkH g& tho
 vukfn l s v" k& k& ; ks& : i gkrk g&yk de&Z cak n"kk dks i klr djrk g&

* tujy Q&yks ½/kb-l h-l h-v&j-½ MKW gjhfl g x&ŕ fo'ofolky;] l k&j ½e-ç-½A

Kkukoj.kkfn n0; deZ tho ds Kkukfn xqkka ij vkojd : i l s jgrs gq
Kkukfn xqkka dk dFk&pr~?kkr djrs g& , d h n''kk ea tho vKku Hkko ds
dkj.k n&[k ikrk g& ijUrq tc dkbZ l d kjh tho vKxe ds vH; kl l s inkFk&ka
v& l #ka dks vPNh rjg tkuusokyk vFk&Z~oLrq i&ek.k o vKxe i&ek.k nksuka
l k/kuka l s oLrq Lo: i Ok Lo dk fu.k& o J)ku djrk g&rk rnudny
HksnKku l s lae o ri ds l kFk jkxkfn jfgr g&rk g&rk l eHkoh
"k0 ki ; k&ch: i or&rk g&rk "k0 ki ; k& ds Qy ea dekbj.k o jkxkfn nkska dk
{k; djrk g&rk vrhflnz l oKrk dks izdV djrk g&

doyKku 1/4 oKrk1/2 ea , d l e; ea gh ; qin~: i l s vuar Ks
ArHk&f'kr g&rs g& bl l s Arhr g&rk g&fd "k0 ki ; k& ds }kj k gh l oKrk
ikr g&rk g& l oKrk dh mRiRr ds l e; tho vius LoHkko l s fHku
dkj dka dh vi{kk ugha djrk} bl fy, ml s Lo; Hkw dgk tkrk g& tho ds
l e&[k Ks g&rk rHkh Kku tkus , d k ugha g& vfi r q l oK: i KkuLoHkko g&rs
l s i#'k dks l oK n''kk ea l Hkh Ks l gt tkuusea vkrsg&7

l oKrk , oack&/k dh fLFkr ea ck& ka ; k u& kf; dka ds l eku Kku dk
vHkko ugha g&rk} vfi r q xqkka dh vi{kk l s fuR; rk , oa i ; k; Z dh vi{kk
fouk''k jfgr mRi kn o mRi kn jfgr fouk''koku g&rs gq n0; ifj.kkeh jgrk
g& bl izdkj l oKrk dh n''kk ea tho fuR; kfur; kRed Lo: i fl) dgk
x; k g& t& s Ks inkFk&ka ea mRi kn] 0; ; , oa i ; k& ka dh ghukf/kdrk n&[krs g&
o& s gh l oK ds Kku ea n0; k0 o mudh voLFk; a tkuus ea vkrh g& l Hkh
n0; mRi kn 0; ; l s l fgr g& bl l s fl) g&fd inkFk&Z viuh fdl h u fdl h
i ; k& l s ml l e; l nHkr g& tks tho , d s l oKrk l s l Ei lu tho dk
J)k Kku djrs g& os l oK g& tkrsg&8

{k&kn g&rs ij l oKrk v'k0; &

"k&k& l oK dk Kku fdl izdkj dk g& "kj hj ea {k&kn g&rs l s mUga Kku
ea ck&/kk mRi lu g&ch bl fy, l oKrk ugha g& l drh\

l ek/ku %& l oK ea bflnz Kku l s fHku vrhflnz Kku g&rk g& bl dkj.k
"kj hj ds vk/kkj Hkr {k&kn nks l oK i#'k ea ugha g&rs v& uk gh "kj hj xr
l &k n&[k dk og onu djrk g& vrhflnz Lo: i g&rs l s l oK dk Kku o
l &k vrhflnz g&9

xqkka dk I eij nð; gð tks nð; ds I Ei wkZ Hkkxka vksj ml dh I Ei wkZ voLFkkvka ea ik; k tkrk gS ml s xqk dgrs gð tho dk xqk Kku gð tho Kku iek.k gð bl fy, I oK ; k eðr n"kk ea tho ds Kku xqk dk dHkh vHkko ugha gkrkA Kku dh iwZ voLFkk gh I oKrk gð I eLr vkoj.k o eksjfn nskka ds vHkko ea I oKrk izdV gkrh gS vFkkZ- tc ; g tho eksjfn nskka I s iwZ% fuoÜk gkrk gS rc {krf; dKku: i I oKrk izdV gkrh gð I oKrk dks tñn"ku ea døyh vglr o fl) dh n"kk dgh tkrh gð bl fy, I oKrk døyKku] vrhUnz; Kku] {krf; dKku ; k vuarKku : i n"kk gð I oKrk ds I e; bfUnz; 0; ki kj I s jfgr gkus ds dkj.k I oK dks I Hkh eirZ veirZ LFky I (e Ks ka dk i R; {kKku gkrk gð ogka mlga dñ Hkh i jkSk ugha gkrkA

nð; xqkka dk I eij gS vksj nð; ea xqk ml ds I Ei wkZ Hkkxka vksj ml dh I Ei wkZ voLFkkvka ea ik; s tkrk gð nð; dks NkMdj xqk ugha jgrs vksj xqkka ds fcuk nð; ugha gkrkA , d xqk nñ js xqk : i ugha gkrk ; k , d nð; ds xqk nñ js nð; ea {ks=klrfjr ugha gkrk gð bl hfy, i R; d nð; viuh xqk i ; kZ ka ds cjkcj gkrk gð¹⁰ tho dk xqk Kku gð tho Kku iek.k gS vksj Ks Kku iek.k gð Ks ykdkykd gkus I s Kku I oKrk gð tS s ; g tho orëku euq; i ; kZ ds cjkcj fn[kkbZ nrk gS ml h izdkj ; g vkRek fu"p; u; I s I nð; v0; kck/k v{k; I qk vkfn vuar xqkka ds vk/kkj ij I oKrk ds cjkcj gð¹¹

Kku dk I oKrk &

bñku fu'B vfxu ds I eku Kku Ks ka ds cjkcj gð¹² I oKrk dh n"kk ea vkRek fu"p; jRu=; : i "kq ks ; kx ds cy I s ixV døyKkua ea ; FkkofLFkr fur; kfuR; Lohkko ykdkykd dks , d I kfk tkuus dh viSk ml s I oKs ka ds cjkcj ykdkykd Áek.k dgk gS bl fy, 0; ogkj I s Kku I oKrk gð¹³ ; fn tho dks Kku iek.k u ekuk tk; rks fuf"pr gh ml s Kku I s gh ; k vf/kd ekuuk gkskA¹⁴ , d h n"kk ea vkRek dks Kku I s de ekus rks Kku vpru gS tks I s tku ugha ik; sk vksj ; fn vkRek dks Kku I s vf/kd eku rks Kku ds vHkko ea vkRek ds vKkuh jgus dk i ð ak vk; skj D; kñd Kku ds vHkko ea tho tku ugha ik; skA¹⁵ tS s m".k xqk ds ugha gkus ij vfxu Bñh vksj tykus ds dk; Z djus ea vl eFkZ gkrh gð ml h izdkj ; fn vkRek dks

Kku l s vf/kd eku rks Kkuxqk ds fcuk vkRek vpru gkus l s tkuus ea l eFkZ ugha gks l dsxkA¹⁶ ; gk; xqkka dh 0; ki drk dks vfxu o m".krk ds n"VKUr l s l e>k; k x; k gA

Kku dk vud Ks ladk, d l Fk tkuuk &

Kku Ks i&k.k gkus l s l o&r g& n&; v&ij ml ds xqkka ds insk l n& ijLij ea vFkku , d gh i&k.k okys gksr g& bl fy, l oKrk ds Lokh dks Hkh l o&r dgk tkrk g& l oK ds Kku ea Ks : lk l s t&r ds inkFkZ nizk dsfc& l eku ifrfc&Ecr g& bl fy, l oK dks l o&r dgk tkrk g&¹⁷ t& snizk dh LoPNrk nizk dsLo: i rFkk nizk ds v&dkj ds c&j&j g& ml s NkM& fcuk nizk ; Fkk; k&; inkFk& dks ifrfc&Ecr djrk g& mu inkFk& ea ifrfc&Ecr gkus dk LoHkko gkus l s os vius LFkku dks NkM& fcuk gh nizk ea ifrfc&Ecr gks tkr& g& o& s gh tho dk Kku tho dsLo: i o v&dkj ds c&j&j gkus l s ml s NkM& fcuk gh l oK] l o&y&k&ky&k& dks tku yrs g& , oa y&k&ky&k& Kku dk fo" k; gkus l s v&fok Ks LoHkko gkus l } os Hkh vi us {k&= dks NkM& fcuk gh l oK ds Kku ea ifrfc&Ecr gks tkr& g&¹⁸ bl idkj ; gk; xqkka dk 0; ki d n&; dks crkr& g& s l oK ds Kku dh Lok/khurk fl) dh g&

bl l UnHkZ ea **Klu&= dks v&Rek dguk m&fpr ugha g&** D; k&id , d k ekuus ij , d n&; ea v&ur xqk gkus l s , d n&; ea v&ur n&; gkus dk il & vk; s&kA i R; d n&; v&ur xqk&Red g& tho Hkh Kku xqk ds v&rf&jDr vU; l &k oh; Z v&fn v&ur xqk&Red n&; g&¹⁹ ; fn , d k u ekuk tk; s rks vk/k& H&ur xqkka ds v&Hkko ea vk/k&j& H&ur xqkh vk&Rek ds v&Hkko dk il & vk; s&k t&ks vl E&Hko g&²⁰

Kku ea Ks ladk AfrHkl dh Af& ; k &

'**l&k&Ks** Kku ds ikl t&dj viuk Kku djkr& g& ; k Kkuh Ks ka ds ikl t&dj Kku djrk g&\

l ek/ku&t& s : ih inkFkZ us= dk Li 'kz fd; sfcuk gh viuk Kku djkus ea l eFkZ g& rFkk us= Hkh muds l kFk l Ei dZfd; sfcuk gh Kku djus ea l eFkZ g& l oK KkuLoHkko g& y&k&ky&k& d&or&Z l Hkh inkFkZ l oK ds fy, Ks LoHkko g& bl fy, l oK v&ij Ks {k&= vi&kk , d n& js ds ikl x; sfcuk gh Oe'k% Kku djus ea rFkk Kku djkus ea l eFkZ g&²¹ bl l s Li 'V g& sfd Kku v&ij Ks

dk insk I Ecl/k u gksus ij Hkh Ks Kku dks viuk vdkj I efi- djus ea I eFKZ gA

us= : ih inkFKk ea ifo"V u gkrk gq/k : ih inkFKk dks tkurk gS os s gh bflnz, krhr LkoK f=dky o f=yksdorhZ LkoZ Ks ka dks fcuk muea ifo"V gq s tkurk gA²² vFkok tS snvk ea iMk uhye viuh dkAr I snvk dks vfhkkr dj ysrk gS os s gh I oK dk Kku I oZ Ks ka dks tkuus ea iDfRkZ gkrk gA ; gk; 0; ogkj u; dh viSkK Kku Ks ka ea ifo"V crk; k gA ijUrq fu'p; I s Kku Ks ka ea vifo"V jgdj gh mlga tkurk gA²³

'kdk&; fn Ks Kku ea Kkr u gka rks D; k vki rRr gksch\

I ek/ku&; fn Ks I oK ds Kku ea Kkr u gka rks Kku I oZr ugha gks I dsk vkj ; fn Kku I oZr gS rks inkFKZ Kku ds Ks vo'; gka tS s nizk ea fn[kus okyk ifrfcEc 0; ogkj I s nizk ea gh fLFkr gS ml h izdkj dbyKku ea Kkr gksus okyk ykdkykcd dbyKku ea fLFkr gS ; fn ,s k u ekuk tk; rks 0; ogkj I s Hkh I oK ds Kku dks I oZr ugha dgk tk I drkA²⁴

'kdk& I oK dk Kku I oZ Ks ka I s fhkE gS ; k vfhkE\ vFkok D; k Kku Ks : i I s ifj.kfer gkrk gA

I ek/ku& I oK ijnD; dks u rks xg.k djrs gS u NkMfS gS vkj u mu : i ifj.keu djrs gA ek= vius ea fLFkr jgrs gq s os I oZ nD;] {ks=} dky] Hkko I s I oKs ka dks tkurs gA vr% os fu'p; u; I s ij I s fhkUu gA²⁵ I kFk gh I oK varjx ea dke Økdkfn dks , oa cká fo'k; ka ea i pSUnz fo'k; kfn cká nD; ka dks xg.k ugha djrj vius vur Kkukfn prqV; dks ugha NkMfS bl fy, I oK I oKrk dh mRi rRr ds I e; I s gh ; qin: i I s I dks tkurs gq vU; fodYi: i ifj.kfer ugha gksrs gA ,s k gksrs gq os I oK vkrerUo I s mRiUu I oKrk }kjk LQfVd ef.k ds I eku vR; r fLFkj pS'U; izdk"K : i gkdj viuh vkrEk dks vius }kjk vius vkrEk ea vutko djrs gA²⁶ vr% Lik'V gSfd 0; ogkj I s ij ds I kFk Ks Kk; d I cak gksus ij Hkh fu"p; I s I ayskfn I cakka dk vHkko gksus I s I oK ij I s fhkUu gh gA²⁷

; gk; uS kf; d "kdk djrs gSfd tho Kku I s I oFkk fhkUu gS vFkok vfhkUu gS og ek= Lo izdk"kh gS vFkok ij izdk"kh gA

tSukpk; Z I ek/Wu nrs gSfd tks tkurk gSog Kku vFkok tks tkuus dh fØ; k djrk gSog Kku gA tS suke y{k.k iz kstu vkfn ds gkus ij Hkh vHksu; I s tykus dh fØ; k djus ea I eFkZ m'.k xqk I s ifj.kr vfxu Hkh m'.k dgykrh gS ml h Ádkj inkFkã dks tkuus dh fØ; k ea I eFkZ Kku xqk I s ifj.kr tho Hkh Kku dgykrk gA tS s ryokj vkfn cká I k/ku dkVus Nrus okys 0; fDr I s vyx gkus ij Hkh Nrus fØ; k ea I eFkZ ml dh varjæ I k/ku : i "kfDr fo"ksk Nnd 0; fDr I s vfHkuu gkrh gS ml h Ádkj v/; ki d] Ádk" k vkfn cká I k/ku Kk; d vkRek I s fHkuu gkus ij Hkh tkuus dh fØ; k ea I eFkZ varjæ I k/ku: i Kku Kk; d vkRek I s vfHkuu gh gA ; fn , s k u ekuk tk; s vfi rq I oFkk fHkuu Kku I s vkRek dks Kkuh ekuk tk; rks fHkuu Kku I s vkRek ds Kkuh gkus ds I eku ?kV LrEHkfn tM+ inkFkã dks Hkh Kkuh gks tkuk pfg,] ijUrqos Kkuh ugha gkrA vr%Li 'V gSfd vkRek fHkuu Kku I s Kkuh ugha gS vfi rq Lo; a Kku: i ifj.kerk gvk Kkuh gA tS snizk ea ifrfcEcr inkFkZ nizk ea fLFkr dgs tks gA ml h izdkj Ks : i ifj.kerk gvk Kkuh I oK gA tS snizk ea ifrfcEcr inkFkZ nizk ea fLFkr dgs tks gA ml h izdkj Ks : i I Hkh inkFkZ 0; ogkj u; I s Kku: i I s Kku ea fLFkr dgs tks gA²⁸

tho Kku gS vksj , s gh Kku ea nØ; vkRek gh Ks gS vksj og nØ; f=dkyortiz i ; kz ka dh ifj.kfr : i I s vFkok nØ; xqk i ; kz : i I s vFkok mRi kn] 0; ;] /kØ; : i I s rhu izdkj dk gA nhi d ds I eku Kku Lo vksj ij nksuka dks tkurk gS bl fy, Ks nØ; Lo vksj ij nksuka gS fQj Hkh Ks Lo vksj ij nØ; dFkãpr~ifj.kkeh gA

bl I æzk ea ; fn dkbZ dgs fd ?kV vkfn ds I eku iæş rk gkus I s Kku vl; Kku I s tkuus ; kx; gS rks mudk dguk mfpr ugha gS D; kãd ftI Ádkj nhi d Áes gkus ij Hkh nu] js nhi d I s izdkf"kr ugha gkrk vfi rq Lo; a izdkf"kr gkrk gA ml h izdkj Kku Lo; a gh Lo; a dks Lo; I s izdkf"kr djrk gA og nu] js Kku I s izdkf"kr ugha gkrkA ; fn og Kku LOk; a dks izdkf"kr djrk gvk nu] js Kku I s izdkf"kr gks rks vuOLFkk nksk vk; xkA²⁹ bl h ckr dh ifj'V vkpk; Z ekf.kD; unh us ij h{kkeqk xfk ea dh gA³⁰

vkRek u rks I oFkk Loizdk"kh gS vksj u gh I oFkk ij izdk"kh gS vfi rq Kku o Ks nksuka : i ka I s vkRek Loizdk"kh gS vksj ml s tkuus fd fy,

Kkuklj dh vko"; drk ugha gA Kku tho dk LoHko gksus Is I oKrk ; k efDr dh n"kk ea Kku dk vHko ugha gksrKA dkbZ "kdk dgs fd Hkur Hkfo i ; k; a orZku Kku ea iR; {k ugha gsrh\

tSukpk; Z bl dk I ek/wu djrs gA fd I Hkh fo|eku vksj vfo|eku i ; k; a I oK ds Kku ea orZku i ; k; ka ds I eku Kkr gsrh gA ifl) "k) thokfn dh ; qir- orZus okyh i ; k; a vius vius ins'k dky vkdkj : i fo"kska ds }kjk I adj³¹ 0; frdj³² nkska ds fujkdj.k : i jgus ds dkj.k ijLij I azk I sjfgr gsrh gA I oK dh I oKrk ea Kkr gsrh gA³³ tS seu ea fopkj djrs gq vYiK ds Hkur Hkfo i ; k; a tkuus ea vkrh gA vksj tS s fp=iV ij jke vkfn Hkur dkyhu : i I s vksj Jf.kd rhFkdj vkfn Hkfo: i i ; k; a orZku ds I eku iR; {k fn [kzbZ nrh gA ml h izdkj I oKrk ea Hkur Hkfo i ; k; a , d I kFk iR; {k fn [kzbZ nrh gA³⁴

ogk; I oK i jn0; dh i ; k; ka dks tkudkj ek= I s tkurs gA muea rle; ugha gksr , oa fu"p; u; I s dgyKkukfn xqka dh vk/kj Hkur viuh fl) i ; k; dks I oK Lol fofuk vkdkj : i I srle; gsdj tkurs gA os Hkur vksj Hkfo'dkyhu i ; k; a orZku ea mi fLFkr u gksus I s Hkys gh vl nHkur gA ijUrq I oK ds orZku Kku dh fo'k; gksus I s os I nHkur gA , oa I oK ds Kku dh fo'k; gA³⁵ vkpk; Z ÁHkplnz us Hkh vl nHkur i ; k; ka dh Kku iR; {k dks Li'V djrs gq gsrq fn; k gS fd vius {ks= dky vkdkj I s fu; r gksus ds dkj.k mu Hkur Hkfo i ; k; ka dk ifjLQj.k gksus I s os Kku iR; {k gA³⁶

; fn Hkur Hkfo i ; k; a I oK ds Kku ea iR; {k u gks rks ml Kku ea dQ Hkh fn0; rk ugha gkschA³⁷ I kFk gh ; fn ge Hkur Hkfo i ; k; ka dks Kku dk kR; {k ekuus I s vLohdkj dja rks Lefr vupekukfn Kkua ds vi kcf.kd gksus dk i d x vk; sxk o vrhfUnz; Kku dh I Rrk gh Loh—r ugha gkschA

dkbZ bfUnz; iR; {k Kku ds vk/kj ij "kdk djsfd bfUnz; vksj vFkz ds I flud'kz I s gh iR; {k Kku gksr'k gA bl fy, bfUnz; Kku I s Hkur Hkfo i ; k; ka o I vekfn inkFkka dks ugha tkuk tk I drk gA Ks; vuar gksus I s Hkh bfUnz; Øfed : i I s mlga tkuus ea I eFkz ugha gksus I s i#'k dks I oKrk dh fl f) ugha gks I dschA

tšukpk; Z I ek/Wu nrs gšfd vki dk dguk Bhd ughagš ge Hkh ,š k dgrsgšfd bflunz; Kku Is l oKrk l Ehko ugha tšun"ku ds vuq kj l oKrk vrhfUnz; Kku Is l Ehko gš vYiK n"kk ea ?kViVkn efirZl Kš inkFkZ bflunz; ka l s l aš/kr gšdj Kš curs gš o tho ds voxgkkn Kku Øe l s bu inkFkš dks tkurs gš ,š s ea muds Kš ka dks tkuus ds fy, bflunz; ka dk l E; Diuk varjak dež dk {k; ki "ke o cká ea Kš dk miLFkr gšuk vfuok; Z gš bl fy, efrKkukfn: i bflunz; Kku ijk/khu ck/kkl fgr o fodYi kRed gšus l s ml s ijkšk Kku dgrsgš og inkFkš dh Hkur Hkkfo i; kž kš vefirZl nš; ka o mudh l še i; kž ka dks tkuus ea l eFkZ ugha gš D; kšd bflunz; Kku ek= LFky o efirZl fo'k; ka ea gh viuh ižfuk djrk gš bl fy, bflunz; Kku³⁸ ; k ekul Kku Is l oKrk l Hko ugha gš vfi r q bflunz; Kku Is fHku vrhfUnz; Kku Is l oK l ož nš; dh Hkur Hkkfo i; kž ka vks l šekfn Kš ka dks tkurk gš³⁹ ogkš vrhfUnz; Kku ea inkFkš dškj ifj.keu : i fØ; k ugha gš h vfi r q l oK vius Lok/khu] ; qir-} fufožYi : i l s fuckZki us ?kkfir dekš ds {k; l s iwkKku o l keF; ž us l s l ož Kš ka dks tkurk gš

dkbz "kšdk dšs fd l oK ds Kku ea vupny ifrdny l ož Kš ,d l kFk tkuus ea vkrš gš ,š s ea mudh vkgkjkn fØ; k l Ehko ugha gš vks og jkxkn nškkal s; Ør gšck\

tšukpk; Z I ek/Wu nrs gšfd iwkž ohrjtx : i fufožYi rk dk Qy l oKrk gš l oK dk vrhfUnz; Kku Kku : i l s gh ifj.keu djrk gš og ckš) ka dh rjg Kš kdkj rnkdkjkn : i ifj.keu ugha djrkA bflunz; Kku {k; ki "ke : i gšus l s uhys i hys vkn fodYi: i ifj.keu djrk gš i jUrq l oK dk Kku vrhfUnz; o {kkf; dKku gšus l s fufožYi: i ifj.keu djrk gš ml ea Kš xr "kš) ; k v"kš) ugha gš hA tš s nkgd vfxu ea nkš inkFkš dh "kš) rk ugha vkrhA ml h ižkj Kku ea Kš xr v"kš) rk ugha vkrhA ; fn vrhfUnz; Kku ea Hkh Kš xr v"kš) rk o jkxkn ekus rks ,š s ea jkxkn dks tho dk gh LoHko ekuus l s dHkh Hkh ml dh ešDr ugha gš h] i jUrq l oK vrhfUnz; Kku l s fufožYi : i vfodkjh Kku: i ifj.kers gq vur Kš ka dks ; qir- tkurs gš⁴⁰

tšukpk; Z vks dgrsgš fd l oK Kš : i l s ifj.kers gq ugha tkurA ; fn l oK inkFkZ ds ifr ifj.keu dšus dšckn ea inkFkZ dks tkurks

Ks inkFkká ds vuur gksus I s I oK dks I Hkh Ks ka ds vdkkj : i ifj.keuk
 gksck , oal Hkh Ks ka dh tkudkj h ugha gks I dsch ftl I s vKrk cuh jgsh tks
 I Hko ugha⁴¹ cká Ks ka dk Kku fodYi kRed : i I s gksus ij Lol onu : i
 fufobYi I oKrk ugha gksch vkj Lo dh vKku n"kk ea vYiKrk dk i d x
 vk; sckA⁴² rc vefir d thokfn inkFkká dk tkuuk I Hko ugha gksckA vn"V
 Hkur Hkfo i ; k; a Hkh Kku dk Ks ugha cu I dschA Ks ka dks tkuus ds fy,
 Ks kdkj ka dh ijk/khurk gkschA tcf d I oKrk Lol onu i R; {k vrhfUnz
 {kkf; dKku I s I oZ Ks ka dks {kkfkn o jkxkn nkskjfgr o fodYi jfgr gksdj
 fucD/k : i I s tkurs gA 'l oK Ks ka dks tkurk gS bl fy, Kku cak dk
 dkj.k gA* , d k ugha gS D; kád Kku tho dk LoHkko gS vkj LoHkko dHkh cak
 dk dkj.k ugha gsrkA bl h idkj deká ds mn; ea Hkh tc tho "kq ks ; kx
 : i jgrk gS rc jkxkn I s jfgr gksus ds dkj.k deZak dks i klr ugha gsrkA
 I oK ds deZ ds mn; I s cká ea I eo"kj.kkfn iq; I kexh dh Áflr gsrh
 gA og vkshkf; d fØ; k ekgnfn fodkj ka I s jfgr gksus ds dkj.k {kkf; d gA
 I oKrk ea ij nD; ka ds ifr ekgnfn ifj.kke ugha gsrkA mudh vkl u fogkj
 vkfn "kjhjxr fØ; k; a fcuk bPNk o iz Ru ds I gt : i I s gsrh gA bl I s
 fl) gsrk gS fd Kku ; k deZ dk mn; ek= cak dk dkj.k ugha gS vfi r q
 ekgn; I fgr jkxkn Hkko cak ds dkj.k gA ; fn dekh; ek= I s cak gsrk
 rks I d kjh thoka ds I nD dekh; fo | eku gksus I s efr Áflr ugha gksch⁴³ o
 "kpkk"kkk Hkko : i I s ifj.kefr tho dks LoHkkoooku ekus rks I d kj cuk
 jgskA⁴⁴ dkbz "kpkk djs fd I oK ds dekh; gksus I s cak dk vutko gsrk
 gksck \

tSakpk; Z I ek/kku nrs gA fd I d kjh thoka ds fu; ei d d deZ
 ifr I e; mn; ea vkrs gA ij Urq tks tho mu mn; xr dekhkka ea jkxh vFkok
 }shk gksrs gA os gh cak dk vutko djrs gA I oKrk iwKz ohrjxrk ds
 QyLo: i gh izV gsrh gA ogk; Ks inkFkká ds ifr vuphyrk ifrdhyrk
 dk fodYi gh I Hko ugha gS vkj jkxkn ds dkj.k Hkur ekgn dk iwKz vHkko gksus
 I s jkxkn fodkj ka dh mRi fRr I Hko u gksus I s dekh; ea Hkh I oK deZ cak
 dk vutko ugha djrkA⁴⁵ bl h Adkj I oK ds vkl ukfn fØ; k; a I gt Hkko I s
 gsrh gA muea ekgn dk mn; ugha gsrkA mudh I eLr fØ; k; a bPNk ds vHkko
 ea gksus I s cak dh dkj.k ugha gA⁴⁶ vkxe ea vkshkf; d Hkko Hkh cak ds dkj.k
 dga gA fQj Hkh ekgn; I kfk u gksus ds dkj.k I oK ds vkshkf; d Hkko cak ds

dkj.k ugha gA⁴⁷ cak dk dkj.k u gksus l s l oK dk Kku fur; , oafucD/k gA
dkbz "kadk djrk gS fd l oK ds l eku ; fn tho dks LoHkko l s "kdkk" kdk
ifj.kke jfgr ekus rks D; k vki fRr gkschA

tSukpk; Z l ek/kku dgrs gS fd ; fn tho vkReLoHkko l s Lo; a gh "kdk
vFkok v" kdk : i ugha gks rks l eLr thoka ds l d kj gh ugha gkschA ftl
idkj LOFVdef.k xMgy vkfn Qm/ka ds l dZ l s yky o.kfn : i ifj.keu
djus yxrk gS ml h idkj tho ifj.kkeh gksus ds dkj.k "kdkk" kdk dekh; ds
fufeUk feyus l s "kdkk" kdk : i ifj.keu djus yxrk gA l oK "kdkk" kdk : i
ifj.kkela l s jfgr gS ijUr q l d kjh thoka ds og fufeUk fo|eku gksus l s mlga
"kdkk" kdk ifj.kke l s l fgr ekuk gA ; fn l oK ds l eku iR; d i k.kh dks
"kdkk" kdk ifj.keu l s jfgr ekus rks muds l d kj ds vHkko gks tk; sk vkSj os
fur; eDr dgykus yxæ s tks fd iR; {k fo:) gA vr% l oK ds vykok vl;
l d kjh tho "kdkk" kdk ifj.kke okys gS ; g fl) gA⁴⁸

l oKrk Kku dh fdl dksV ea vkrk gS bl dks Li'V djrs gq
tSukpk; Z dgrs gS fd ØeiDZl tkuuk] fu; r vkRe ins'kka l s tkuuk] BR; kfn
e; kzh; a {kk; ks "kfed gksus l s vYiK n"kk ea gh l Hko gA l oK dk Kku
ve; kZnr gksus l s l Hkh vkRe ins'kka l s Hkur] orZeku , oa Hkkfodky l cakh
i; kZ ka l s l fgr fofo/k Hkn okys inkFkka dks rFkk emZ veirZ prsu vpru vkfn
fofo/k tkfr Hkn l s fo'k; rk dks fy, gq l Hkh Ks inkFkka dks nD; {ks= dky
Hkko : i l s , d l kfk tkurk gA l oK dk Kku vrhfUnz , oa {kfk; d gS og
bfUnz o ekul iR; {kKku l s fHkuu tkfr dk gA⁴⁹

l oK ea l oZriuk l EHko gA* bl s Li'V djrs gq dDndDnkpk; Z
dgrs gS fd l Hkh nD; fur; kfuR; kRed vur l keU; fo"kskkfn xqkka l s l fgr
gA xqk vi\$kk os gh nD; fHkuu fHkuu nD; kfn prqV; : i gA tks i#k rhu
yksd ea fLFkr f=dkyorhZ l oZ inkFkka dks , d l kfk ugha tkurk] ml ds vur
i; kZ ka l s l fgr , d nD; dks tkuus dh Hkh "kfDr ugha gA⁵⁰

ftl idkj nká bzku dks tykus okyh vfxu Lo; a nká ds vldkj
: i ifj.kr gks tkrh gS ml h idkj Ks ka dks tkuus okyk vkRek Lo; a Ks kdkj
: i l s ifj.kr gks tkrk gA l oK l oZ Ks ks dks tkurs gS bl fy, l oK ds
vkRek ea l oKs ka ds vldkj Kku nizk ea ?kVi vkfn ds l eku ifrcfEcr gksr
gA vr% tks dDyKku ds }kjk idk"; vur inkFkka dks ugh atkurk og

muds ÁfrfcEck/kkj , d vkRek dks Hkh ugha tkurKA tks vuar i ; k; ka okys , d vkRe nð; dks ugha tkurk gS og var jfgr I á wkZ nð; ka dks dS s tku I drk gA ftI vkRek ea vuar Ks ka ds vkdkj ÁfrQfyr gks jgs gA ogh I eLr nð; ka dks tku I drk gA⁵¹

; gk; dkbZ "kdk djrk gS fd vkRek dks fof"K"V Kku gksus ij I oZ Ks ka dk Kku gkrk gS tcf d i oZ ea I oZ Ks ka dk Kku gksus ij vkRek dk Kku gkrk gS , d k crk; k FkA ; fn , d k gh ekuk tk; s rks vYi K thoka dks I Hkh dh tkudkj h ugha gS mlGa vkRek dh tkudkj h dS s gksch\ vkReKku ds vHkko ea vkReHkkouk dS s gksch\ vkSj rc muds vHkko ea I oKrk dh fl f) gh ugha gksch \

tSukpk; Z I ek/wu nrs gA fd ijkSk JpKku }kj k tho vkfn inkFkZ tkus tks gA vYi Kka ds Hkh vupkufn I s ykdkyk dkn dK Kku ik; k tkrk gS rFkk I oZ Ks I Ecl/kh fo"K; dks tkuus okyk og 0; kfir Kku ½vupku½ ijkSk : i I s dFkpr-vkRek gh dgk x; k gA jkxkfn fodYi jfgr Lol ðnu Kku I s vkRek tkuk tkrk gS vkSj ml I s Hkkouk dh tkrh gA ml jkxkfn fodYi jfgr Lol ðnu Kku : i Hkkouk I s I oKrk mRi é gkrh gA vr%bl fo"K; ea ; g nksk ugha gA⁵²

Y oK Øe : i I s tkurk gS ; k vØe : i I s bl I cak ea tSukpk; Z dgrsgAfd I oK dk Kku vØfed ; qir- : i gA ; fn I oK dk Kku Øe I s inkFkZ dk voyEcu dj mRi é gks rks og Kku Ks ka ds vuar gksus I s u rks fur; gksck u {kkf; d gksck vkSj u I oZr-vFkZ-I c inkFkZ dks tkuus okyk gh gksckA mRrj inkFkZ dk vkYecu feyus ij i oZ inkFkZ ds vkYecu I s gksus okyk Kku u"V gks tkrk gA bl fy, og fur; ugha gks I drkA Kkukoj .k deZ ds {k; I s i dV gksus okyk {kkf; dKku I nk mi ; kskRed jgus I s ml ea ØeofrRo I EHko ugha gA ; g ØeofrRo vYi Kku ea gh I EHko gA ØeorhZ Kku I ehi LFk bflnz I Eedk inkFkZ dks gh tku ikrk gA og , d dky ea I d kj ds I eLr inkFkZ dks ugha tku I drkA⁵³

I oK dk Kku f=dkyorhZ fur;] I nk fo"ke ykdkyk d ds I oZ {ks=ka ea fo|eku ukuk tkfr ds fofHku I oZ Ks ka dks , d I kfk tkurk gA ; gh I oK ds {kkf; dKku: i I oKrk dk egúo gA⁵⁴ , d s vrhfUnz i wkZ {kkf; d Kku ea vØfed : i I s gh I oKrk I EHko gA

'l&l& vur Ks ka ds tkuus l s l oK ds vur cak ekuuk gksk\

I ek/ku& l oK l oZ Ks ka dks tkurk g\k Ks : i u rks ifj.keu djrk g\ u jxkfn djrk g\ u Ks ka dks xg.k djrk gS vk\ u ml ea mRi é gkrk g\ bl fy, og cak jfgr g⁵⁵ Kku cak dk dkj.k ugh\ vfirg tkurs l e; ijolrq ds ifr eksj gh , dek= cak dk dkj.k g\ bl fy, vur Ks ka dks tkuus ij Hkh l oK dks cak ugha gkrkA

'l&l& dks\ l k Kku mikns g\

I ek/ku& inkFkã ds fo"k; ea tks Kku vrhfUnz gkrk gS og vefirZl gS vk\ tks Kku bfUnz tU; gkrk gS og efirZl dgykrk g\ bl h idkj vrhfUnz vk\ bfUnz tU; l qk Hkh Øe'k% vefirZl rFkk efirZl dgs tkrs g\ bu nksuka ea vrhfUnz Kku o l qk mR—"V gkus l s mikns g\ efirZl Kku vk\ l qk {k; k; 'kfed mi ; ks 'kfdR; ka rFkk {k; k; 'kfed bfUnz ka l s mRi l u gkrk g\ vr-% ijk/khu gkus l s dknkfpRd g\ Øe l s iDk gkrk g\ ifri {kh l s l fgr] gkfu of) ; D; gkus l s g\ g\ l oK dk vrhfUnz, vefirZl Kku Lok/khu vfou'oj ifri {k jfgr fur; gkus l s mikns g⁵⁶

'l&l& l oK dk vrhfUnz Kku iR; {k o mikns dS gS

I ek/ku& l oK dk ÁR; {k Kku bfUnz jfgr] efyurk jfgr] fur;] vkune;] , d l qk LoHkoh ijekRek vkfn l Hkh veurZ nD; ka dks vk\ i qxy ijek.kq vkfn eurZ nD; ka dks rFkk nD;] {ks=} dky o Hkko l s varfjr i PNUU inkFkã dks , d s l Hkh Lo o ij Ks ka dks tkurk g\ vur l qk dk vupekid gkus l s l oKrk mikns g⁵⁷

'l&l& Kku ea ijk{k o iR; {k dk Hksn fdl idkj gSo muea dks\ l k Kku mikns gS\ vFkok bfUnz Kku gS D; ka gS

I ek/ku& tho fu'p; u; l s Lo; a vefirZl g\ ijUrq0; ogkj l s eurZ 'kjhj ea flFkr g\ ; g Kku thonD; rFkk HkkoBUnz; ka dks vk/kkjHkur eurZ 'kjhj o tkuus ; k; eurZ inkFkã dks voxgkfn Øe l s tkurk g\ dHkh&dHkh {k; k; 'ke dh elnrk mi ; ks ds vHkko l s bfUnz; ka dh fodkjr] l kexh [kkstus dh 0; xrk o ck/kkfn vucl dkj.k ka l s Ks ka dks ugha tku ikrk g\ dN eurZ inkFkã dks LFoy : i l s gh bfUnz; ka }jkk tkuk tk l drk g\ ijek.kq vkfn bfUnz Kku l s Kkr ugha gkrA

yksd 0; ogkj ea bfUnz Kku dks iR; {k dgk tkrk gð rFkfi fu'p;
 u; o Lok/khu I oKrk dh vi{kk og ijk{k gð ijk{kKku ftrus vák ea I (e
 inkFkã dks ugha tku ikrk mrus vák ea [kn dk dkj.k gkrk gð vkð [kn gh
 nð{k gð vr% nð{k tud gksus I s bfUnz Kku gs gð⁵⁸ Li 'kz j l kfn : i efrð
 i nxy dh LFky i ; kz a bfUnz ka dh fo"k; gð fQj Hkh ; s I Hkh bfUnz kj mu
 inkFkã dks , d I kFk ugha tkurha gð ftl izdkj vrhUnz Kku : i I oK
 dk døyKku , d I kFk I eLRk inkFkã dks tkurk gþk I ðk dk dkj.k gkrk
 gð ml h izdkj ; g bfUnz Kku vius ; kx; fo"ka dk ; qir-Kku u gksus I s
 I ðk dk dkj.k ugha gkrk⁵⁹ bfUnz kj tho I s fHké tM+ gksus I s vkRek dk
 Lohkko ugha gksus I s ijnð; dgh x; ha gð rc fQj mu bfUnz ka }kj tkuk x; k
 efrð inkFkz vkRek ds iR; {k ds sgks I drk gð vudkud fodYi I egr : i
 eu Hkh bl h izdkj ijk{k gð⁶⁰ bl fy, bfUnz Kku o I ðk mikns ugha gð

bfUnz kj eu] ijki ns'kj izdk'k vkfn cká dkj.kHkr vkð Kkukoj.kh;
 dež ds {k; ki 'ke I s mRi é inkFkã dks tkuus dh 'kfr: i mi yfc/k I s vrjak
 dkj.kHkr inkFkz Kku ds vo/kkj.k: i I l dkj I s mRi é Kku ijk/khu gksus I s
 ijk{k gð, oa 'kð Lohkko tho ek= I s gksus okyk Kku iR; {k Kku gð⁶¹

'lðk& I oK dk Kku vrhUnz, I ðk dk dkj.k ds sgð.

I ek/khu& I oK dk Kku vkfRed gksus I s Lok/khu] LokRi é] ifji wkz vur
 inkFkã ea foLrð I ák; kfn ey I s jfgr gksus ds dkj.k fuey vkð voxgkfn
 dh Øfedrk jfgr ; qir-k-gksus I s i wkz-% I ðk : i gð

'lðk& vur inkFkã dk Kku gksus I s I oKrk ea Hkh nð{k gskk\

I ek/khu& , d k ugha gð D; kãd bl ds vud dkj.k gð&

¼½ Kkukoj.k o n'kukoj.k dež ds mn; gksus ij , d I kFk inkFkã dks
 tkuus ea tho vl eFkz gksus I s Øedj.k ck/kk : i I s xg.k gksus ij
 , oa ekgkfn fodkj h Hkkoka ds o'k tho vkdfyr gkrk gð I oK n'kk
 ea nksuka vkoj.k deã dk vHkko gks tkus I s I oZ inkFkã dks , d I kFk
 tkuus I ækh 0; kdgrk ugha gkrhA , oa ekguh; dež ds i wkz {k; I s
 ijnð; ds ekgkfn I ækh nð{k ugha gkrk] vfi rq i wkz fujkdy Lok/khu
 o LokHkrfod I ðk dh vuhkfr gkrh gð

1/2½ I oK ds f=dky o f=ykclorhZ I oZ inkFKā dks ,d I kFk tkuus ea I eFKZ v[k.M ,d : i iR; {k tkudkj h Lo: i ifj.kerk gϕk dōyKku gh ifj.kke gA I oK dks dōyKku I s fHké dkbZ ifj.kke] fodYi ; k bPNk ughagϕ ftI I s [kn gkA

1/3½ ,d I kFk vuar Ks ka dks tkuus dh I keF; Z oh; kōrjk; deZ ds i wkZk; I s vuar oh; Z dh I keF; Z gksus I s [kn dk dkj .k ughagA

1/4½ I oK ds I Ei wkZ indkka ea I ejI h Hkko I s ifj.kfer gksrsgq I gt 'kō vkuu ,d Lo: i I q̄k jI ds vkLoknu : i ifj.kfer vkRek I s vfHkku vukdyrk dh višk nq̄k o 0; kdgyrk ughagA⁶²

1/5½ Kku I Hkh Ks ka dks tkrk gA n'kū ykclkykd eafolr'r gϕ ekguh; o vlrjk; deZ u"V gks; vuaroh; Zo I q̄k i ktr gksus I s I oK vuar I q̄kh gA⁶³

1/6½ ?kkr deka dk i wkZ uk'k gks tkus I s I oK ds I okR—"V] Lok/khu] LokHkkfod o fujckck I q̄k gA

'k&l& txr ea bfUnz ka o 'kjhj ds }kjk gh Kku o I q̄k i ktr gϕk nq̄k tkrk gS

I ek/ku& I oK ds vfrjDr 'kSk txr ds tho ipbfUnz o eu ds fufek I s Kku o bfUnz I q̄k dk onu djrs i rhr gksrsgϕ i jarq mudk og bfUnz Kku o bfUnz I q̄k vkdyrk o r".kk: i gksus I s nq̄k dk gh dkj .k gA vYiK n'kk ea ,d I e; ea ,d bfUnz ,d fo"k; dks viuk Ks cuk ikrh gA tcfD 'kSk bfUnz ka ds I Eeq̄k inkFKZ gksus ij Hkh Kku mlga tku ugha ikrk bl fy, tkuus dh rhoz vkdyrk gksus I s bfUnz I q̄k o Kku gϕ gA⁶⁴ tS s 0; fDr jksx ds fcuk vkSkf/k I ou ugha djrk oS s gh nq̄k ds fcuk tho dk fo"k; ka ea i orZu I Hko ughagϕ vr%fo"k; i orZu gh txr ds vYiK tuka ds LokHkkfod nq̄k dks 0; Dr djrk gA⁶⁵ tcfD I oK dk Kku bfUnz Kku I s fHké vrhfUnz iR; {k gA ; fn bfUnz ka I s gh Kku o I q̄k ekuk tk; s rks eākrkvka ds 'kjhj xr bfUnz k; u gksus I s mlga vuar nq̄kh o tM+ ekuuk i M&ka tcfD os vuar Kku o I q̄k I Ei lu gA⁶⁶

Li 'kZukfn bfUnz ka }kjk vkJ; fy; s tkus okys b"V fok"; ka dks i kdj LokHko I s ifj.keu djrk gϕk vkRek Lo; a gh I q̄k : i gϕ 'kjhj I q̄k : i

ugha gð Kku o I ðk i kfr ea tho miknku dkj.k gð 'kjhj ugha⁶⁷ Loxl ea tho dks 'kjhj ; k bflnz; kj vkRek dks I ðk ugha nrh vfi r q fo" k; ka ds o' k I s I ðk vFkok nðk : i Lo; a tho gkrk gð⁶⁸

tš s fu' kkpj i kf.k; ka dh n"V vdkdj dks u"V djus okyh gkus I s mlga nhi d I s dñ Hkh iz kstu ugha jgrk] ml h izdkj t gk; tho Lo; a I ðk : i ifj.keu djrk gS ogk; bflnz; fo" k; Hkkska dk dñ Hkh dk; Bkjhi uk ugha gkrka⁶⁹ Lo; a LoHkko I s ifj.kers gq nð; dks nñ js vU; ifj.kekus okys nð; dh viškk ugha jgrh gð D; kád fdl h Hkh oLrq dk LoHkko ij dh viškk ugha j[krka⁷⁰ I ðk vkRek dk LoHkko gkus I s vkRek dks I ðk : i ifj.kfer gkus ds fy, bflnz] bflnz; fo" k; vFkok 'kjhjfn fdl h Hkh ijinkfz dh fdlpr~Hkh vko'; drk ; k viškk ugha gkrka I oK n'kk ea i#k Lo; a Lo: i yhurk I s ifjiwkz I ðk gk tkrk gð⁷¹ vkRek Lo; a I ðk : i ifj.kfer gkus ds dkj.k ml ea bflnz; ka ds fo" k; vfdápredj gð⁷² I wZ ds Ieku tho iwz : i I s Loijizk'kh I ðk o Kku dk I kr gð Loxlfn ea noka dk 'kjhj onuk ds dkj.k Lej.kh; bflnz; fo" k; ka ea , d fo" k; I s nñ js fo" k; ka ea jers nðk tkrk gð tks ck/kk : i , oa ijk/khu gð tcf d I oK dk I ðk vkfRed , oa Lok/khu gð 'kðk; ; s , oa iq; k ; I s Hkks I kexh o 'kjhj dh uhjksrk vkfn fuferr I k/ku rks fey tkrk gð ijarq mul s".kk gh c<fh gS tks nðk dh dkj.k gð bflnz; I ðk ijk/khu ck/kk I fgr] e/; ea u"V gkus oky] cákdj d] fo"ke] gkfu of) : i gkus I s nðk o cáku dk dkj.k gð ijarq I oK dk Kku o I ðk vrhflnz; I kn vuar] vkfRed LokHkffod fuckz k vj ; qir-gkrk gð

'kðk& I oK i#k dk 'kjhj rks fuf'pr vdkdj dk gð ml ea vuar ykðkykd ds Ks dš s tkus tk I drsgð

I ek/ku& tš s nñk ea i M- uhye vius LoprdV; dks Nk& s fcuk I Ei wkz nñk dks uhyk dj nrk gS vFkok I wZ vius {k= ea fLFkr gkrk gqk LkEiwkz tkr dks izdkf'kr djrk gð oš s gh I oK i#k ds Kku ea vuar Ks I gt tkuus ea vkrsgð Ks ka ds ikl Kku dks ; k Kku ds I Eeðk Ks ka dks mi fLFkr gkus dh vfuok; r% ogk; ugha gð ; gh Kku Ks dk LorU= ifj.keu gð

ekg dk Lo: i & nð; xqk i ; k ; ea foijhrkffkfuosk dks iklr gq s tho dk Hkko gh ekg gð ml ekg I s vkPNkfnr tho jkx vj }š dks ikdj {kðHkr gkus yxrk gð⁷³ ekg jkx }š I s ifj.kr tho ds fofo/k izdkj dk cák gkrk

gš bl fy, ekg dk {k; I oKrk dsfy, vfuokz gA ekg ds vHkko ds fcuk i {ki kr : i jkxkfn ofÜk dk vHkko ugha gksrKA inkFkka dk v; FkkFkZ xg.k : i Kku J)ku] thoka ij d: .kk Hkko rFkk bfÜnz; ka ds fo"k; ka ea vkl fDr ; gh i ofRÜk; ka ekg ds y{k.k gA bl idkj ekg i {ki kri wkZ cakdkjd I d kj dk grqgkus l s gš gA⁷⁴

I oKrk dh Áflr dsfy, I k/ku&

'l&l& I oKrk dh Áflr dsfy, I k/ku D; k gš

I e/k/ku& i ki kjEHk dks NkM&elj 'k&k&kpj.k ea i dÜk gq/k i # "k ; fn ekgkfn Hkko dks ugha NkM&rk rks og 'k& kRek dk vuHko ugha dj i krKA⁷⁵ 'k& kRek ds vuHko ds vHkko ea dkbz Hkh i # "k I oK ugha cu I drKA vkRek dks tkuus ds fy, vjgr ¼ oK½ ds Lo: i dks tkuuk vk"; d gA⁷⁶ vjgr ds Lo: i dh rjg fu"p; I s vkRek dk Lo: i gA bl fy, vjgr ds Kku I s vkRek dk Kku LoHkko fl) gA tks nð; xqk vkš i ; kž dh viškk vjgr dks tkurk gš og vkRek dks tkurk gš vkš tks vkRek dks tkurk gš ml dk ekg u"V gks tkrk gA⁷⁷ vr%ekg I sy{; N&M&us dsfy, bl tho dks I cl sigys 'k& kRe LoHkko dks viuk y{; cukuk vko'; d gA tc tho vius Kkrk n"V Lo: i dh vkš y{; djrk gš rc cñ) i d d gkus okys jkxkfn d Hkko u"V gkus yxrs gA vkš og dkykürj ea I oK cu tkrk gA vkt rd ftrus i # "k I oK gq s gš osbl h fof/k I s pkj ?kkfr; k dekã dks u"V dj I oK gq gA

ekg {k; dk nñ jk mik; 'kkL=k/; ; u gA tks i # "k i R; {kkfn i ek.kka ds }kj k ftu izkhr 'kkL= I s thokthokfn inkFkka dk Kku djrk gš mudk ekg u"V gks tkrk gA nð; xqk vkš i ; kž dks vFkZ dgrs gA I d kj dk i R; d inkFkZ bu rhu : i gh gA vr% budk Kku vko'; d gA pñd budk ; FkkFkZ Kku I oK ifrikfnr 'kkL= I s gh gks I drk gš bl fy, 'kkL=ka dk v/; ; u djuk vko'; d gA

rhl jk ekg {k; dk mik; Loij HknfoKku gA tks tho nð; Ro I s I e) KkuLo: i vkRek dks rFkk 'kj hjkfn ij nð; dks tkurk gš og fu'p; I s ekg dk {k; djrk gA mi ; ðr ekg {k; ds rhuka mik; i Fkd&i Fkd u gksdj , d nñ js I s I Ec) gA i Fke mik; ea vkRey{; dh i æ fkrk gš vkš ml dk ek/; e vjgr dk Kku gA vjgr ds nð; xqk i ; kž vkš vius nð; xqk

i; k; dk rnyukRed euu djus l s bl tho dk y{; 'kjhjkfn ij l sgVdj LokRe dh vksj vk—"V gkrk gS vksj Lo dh vksj y{; vk—"V gkus ij eksj dks u"V gkus ea fcyEc ugha yxrka tks euq; nizk ds ek/; e l s vius pgsj ij yxs gq dkyq; dks nqk jgk gS og ml s u"V djus dk i# "kkfkz u djs ; g l Hko ugha gA tks tho eksj feF; kRo dks u"V dj yrk gS og eksj ds vkJ; l s jgus okys jkx }Sk dks fLFkj ugha j [k l drka feF; kRo ; fn o{k dh tM+ ds l eku gA rks jkx }Sk ml dh 'kk [kkvka ds l eku gA tM+ ds u"V gkus ij 'kk [kk, agjhHkj h ugha jg l drhA i Fke tho dk y{; vkRe Lo: i dh vksj vk—"V fd; k i jarq Lo: i ea fLFkjrk vkxe ds fcuk l Hko ugha gA bl fy, nH js mik; ea 'kkL=k/; ; u dh ij .kk dh x; h gA eyr% ohrjx l oK ds }kjk ifrikfnr vksj ijr% l d kj 'kjhj vksj Hkkska l s fufoZ .k ijef"lz ka }kjk jfpr 'kkL=ka ds Lok/; k; l s Lo: i dh J)k ea fLFkjrk vkrh gA Lok/; k; dk Qy vius 'kq Lo: i dks tkuuk gA tgi Lo dk Kku gkrk gS ogkj ij dk Kku vo'; gkrk gA Lo ij HknfoKku gh 'kkL= Lok/; k; dk Qy] eksj{k; , oal oKrk dk iæqk l k/ku gA bl izdkj rhuka mik; ka dh viFkdrk gA bl izdkj ftl us eksj n"V ½feF; kRo½ dks u"V dj fn; k gS o vkxe dk ; Fkkfkz Kkrk gS vksj ohrjx p; kZeam | eolr gS , d k i# "k vo'; eo l oKrk dks ikr djrk gA , d k tSun'kz dk vflker gA

I oK Á.khr vkxe o ÁR; {kfn Áek.kka l sftl us Lo o ij inkFkka dks tku fy; k gS ml ds eksj dk vHko gks tkrk gA bl fy, I oK Á.khr vkxe dk l E; d-Ádkj l s v/; ; u o olrq Lo: lk dk fu.kz djuk pkfg, A eksj dk {k; Loij HknfoKku l s gkrk gA bl fy, tks eksj Hkko dk {k; djuk pkgrs gS og I oK Á.khr vkxe l s fo"ksk xqkka ds }kjk l Hkh nð; ka ea fut o ij dks ifgpkuA I oK dffkr inkFkka dh J)k ds fcuk "kq ksi ; ksx ugha gkrka bl fy, I oK vksj muds }kjk Áfrikfnr vkxe o mins'k o rnuq kj Kku o vkpj.k l oKrk dh Ákflr ds fy, vfuok; Z gA

I UnHZ l ph&

- 1- Áopul kj rúoÁntfi dk Vhdkj vkpk; Z dñndññ Vhdkdj vk-verpññ vuq ia ij esBhñkl] Ádk"kd Jh fnxÉcj tñ Lok/; k; eflñj VLV l ksux<+ ¼ kjkV¼ 1964] xkFkk 9] i- 10
- 2- ogh] xkFkk 10] i- 12

- 3- iðpul kj rRi ; ðfUKVhck] vk-t; I s] Á- Jh fn- t& /keZf"r{k.k I a kst u I febr
I Ttu Jh] xyh ua 4] eYgkj xat] blnkš e-A-1994]Ák-t; i g] xkFkk 10] , oa
rRoínhfi dk Vhck
- 4- ogh] vk-t; I s] xkFkk 11]m) j.k iðpul kj I jkstHkkLdj Vhck
- 5- iðpul kj rRi ; ðfUKVhck] vk-t; I s] xkFkk 12
- 6- Áopul kj rÚoÁnfi dk Vhck] vkpk; Z dtñndtñ]Vhckdkj vk-verpln] iðbr- xkFkk 15]
i- 18
- 7- ½d½ iðpul kj] iðbr- xkFkk 16] i- 20
¼k½ iðpul kj rRi ; ðfUKVhck] vk-t; I s] i- 28 ----- d&oyKkuk&i rRr i Lrkos; rks
fHklu dkj da uki {krsrr-%Lo; Hkk&ðrhr HkkokF&A
- 8- iðpul kj rRi ; ðfUKVhck] vk-t; I s] xkFkk 19
- 9- I kD [kaok iqknD [ka-----A ogh] xkFkk 21 ,oarRi ; ðfUK Vhck] xkFkk 20] i- 28
- 10- iðk/; k; h] i Fk&š; k;] i | 73] mRrjk/kZ
- 11- vknk.kk.ki ek.la-----A iðpul kj rRi ; ðfUKVhck] vk-t; I s] ogh] xkFkk 24
- 12- nkáfub' nguor-KkuaKš i&k.k eñn'Va dffkreA Kš yk&ky&daHkofrA ogh] xkFkk
24] i- 44
- 13- ogh] xkFkk 24] i- 44
- 14- ogh] xkFkk 25
- 15- ogh] xkFkk 26
- 16- ogh] i- 46
- 17- ogh] xkFkk 27]i- 47
- 18- ogh] xkFkk 27] i- 47&48
- 19- ogh] xkFkk 28
- 20- ogh] m) j.k 0; ki da rnrflu'Ba0; kl; a rflu'Beo p & fl f) fofu"p; Vhck 'k'B i Lrko
gr&y{k.k fl f) dkfjdk 2 dh VhckA
- 21- ogh] xkFkk 29 ,oarÚonhfi dk Vhck] xkFkk 28] i- 37
- 22- ogh] xkFkk 29
- 23- ogh] xkFkk 30
- 24- ogh] xkFkk 31
- 25- ogh] xkFkk 32
- 26- vkt; Urjs dke Øks&kfn -----tkukR; utkofrA ogh] xkFkk 33]ist 54
- 27- I e; I kj] vk-dtñndtñ] if.Mr VK&ijey Lekjd VLV t; i g] xkFkk 76&79
- 28- iðpul kj rRi ; ðfUKVhck] vk-t; I s] xkFkk 36
- 29- ogh] xkFkk 37
- 30- ogh] vk-t; I s] m) j.k ijh{kkeq[k]vk0 ekf.kD; ulnh] i Fke ijPNn I # 6&12
- 31- I lrlk&ch rj&x.kh] I o&kka; q; i Ri kflr% I ðj%¼ Hkh dh , d I kFk i kflr I ðj g&½
- 32- I lrlk&ch rj&x.kh] ijLij fo'k; xeua0; frdj%¼ jLij , d nlt js ds /kel& dts xg.k
djuk 0; frdj g&½
- 33- iðpul kj rRi ; ðfUKVhck] vk-t; I s] xkFkk 38
- 34- ogh] xkFkk 38 i- 63
- 35- ogh] xkFkk 39& Lons'k dky&dkj fu; Ros& r&sk&ar= ifjLQj.kkrA iðpul jkst HkkLdj
Vhck vk-i Hkk&plnz
- 36- ogh] xkFkk 37
- 37- ogh] xkFkk 40

- 38- ogh] xkFkk 41
 39- ogh] xkFkk 42
 40- ogh] xkFkk 43
 41- ogh] xkFkk 43] i: 71
 42- ogh] xkFkk 43] i: 71
 43- ogh] xkFkk 44] 45] 46
 44- ogh] xkFkk 47
 45- dltndtfn Hkkjrh] I aiUukyky t& I kfgR; kpk; ZI kxj] Ádk"kd Jq Hk.Mkj o xkFk
 Ádk"ku I febr] QyVu] I u-1970] iðpul kj] xkFkk 44
 46- ogh] iðpul kj xkFkk 44
 47- ogh] xkFkk 45
 48- ogh] xkFkk 46
 49- tks.k.k fotk.kfn-----A ogh] xkFkk 47&48
 50- n0a v.kar iTt; eðde.kar.k.k-----A ogh] iðpul kj xkFkk 49
 51- ogh] xkFkk 49
 52- n0a v.kar-----A iðpul kj] t; I u -r Vhck] ist 79&80 ,oa Áopul kj
 r0oÁntfi dk Vhck] vk-verpln] ist 71] xkFkk 50
 53- mliTtfn tfn .kk.ka-----A iðpul kj] t; I u -r Vhck xkFkk 49] ist 80
 54- frDdkyf.k-----A ogh] xkFkk 51]
 55- .kfoifj.kefn-----A ogh] xkFkk 52]
 56- vfrFk veqra-----A ogh] xkFkk xkFkk 53
 57- taiPNnks-----A ogh] xkFkk 54
 58- thokleaverRr-----A ogh] xkFkk 55
 59- Qkl ks j l ks ; xdk-----A ogh] xkFkk 56
 60- ij n0aars-----A ogh] xkFkk 57
 61- taijnksfo. .kk.ka-----A ogh] xkFkk 60
 62- ogh] xkFkk 61&62
 63- ogh] xkFkk 63]64 o iðpul kj I jkst HkkLdj xkFkk 61 dh Vhck
 64- e.kq vki gk efjnk-----A Áopul kj r0oÁntfi dk Vhck] vk-verpln] xkFkk 63
 65- ogh] xkFkk 63 dh Vhck
 66- ogh] xkFkk 64
 67- ogh] xkFkk 65
 68- ogh] xkFkk 66
 69- frfejgjk-----A Áopul kj r0oÁntfi dk Vhck] vk-verpln]xkFkk 67]
 70- I e; I kj] vk0dtndtfn] xkFkk 116&120 rd dh vkRe[; kfr Vhck
 71- Áopul kj r0oÁntfi dk Vhck] vk-verpln]xkFkk 67
 72- vfdáprdjLrs r= I k{kkR-vkReu% ,oa I qk : isk foifjorZkrA iðpul kj] iðbr-
 xkFkk 67 i: 103] m)/kr iðpu I jkst HkkLdj Vhck vk- i Hkkplnz
 73- Áopul kj r0oÁntfi dk Vhck] vk-verpln]xkFkk 83 i: 115
 74- ogh] xkFkk 84]85 ist 116&118
 75- ogh] xkFkk 79 i: 109
 76- ogh] xkFkk 80 i: 110&112
 77- ogh] xkFkk 81]82 i: 113&114

Òkjr h; i#''WfK&fl)kr dk jpuRed iqjh{k.k

i& deyk dj feJk

1- i#''WfK dk vFkZ ,oavko'; drk

ekuo&thou d' n[kus ,oa l e>us l s , d ckr Li"V gSfd eut; vius Òhrj tle l s t' dN ikrk gSm l s oS k gh ugÈ jgus nrk oju~ml ea okNnr ifjorZu djrk gA i'kq d' bl dh vko'; drk ugÈ g'rh(fdUr q eut; dh bPNk ,&vko'; drk , l efr ,oa t fVYk g'uh gS vr% fcuk vius ea ifjorZu Ykk, eut; vius okNnr Yk{; dh i frZ ugÈ dj ikrkA l kFk gh] eut; ea cQ) ,oa l dYi&Lokræ; dk vÒko Òh ugÈ gS vr% ;g vius ea ifjorZu Ykk l dus ea l eFkZ Òh g'rk gA eut; d' t' tle l s Áklr g'rk gS ml s ^ÁÑfr** ¼upj½ dgrs gS vG ml ÁÑfr&ÁnÙk l kexh ea og t' bfpNr ifjorZu Ykkrk gS ml s ^l ðdkj** ; k ^l ðÑfr** ¼dYpj½ dgrs gA eut; dh i'kq l s fhkérk gSfd og ¼eul; ½ ÁÑfr ds gh vuq kj ugÈ pYkrk gS oju~ÁÑfr dk l ðdkj ¼dYpfjæ½ djrk gS vius d' l ðÑr ; k l q'kf{kr djrk gA bl hfYk, l ðÑfr ¼vG ml h vFkZ ea f'k{k½ d' ekuo&thou dk i ; kÈ gh l e>uk p kfg, A

; g Òh Li"V gSfd tc ge viuk ¼vG ml j'a dk Òh½ l ðdkj ; k f'k{k.k djrs gS vFkZ~vius ea okNnr ifjorZu Ykkrs gS r' gekjs eu ea d'bz Yk{; g'rk gS ftl dh i frZ ds fYk, ge og ifjorZu Ykkrs gA fcuk Yk{; ; k Áklr0; d' n'V ea j[ks dOYk ifjorZu ds fYk, ifjorZu dk d'bz vFkZ ugÈ gA rkr i ; l ; g fd l ðÑfr vFkok f'k{k ds eWk ea dN eW; ¼vFkZ~i#''kkFkZ½ g'rs gS ftud' Áklr djuk l ðÑfr vFkok f'k{k dk ml s ; g'rk gA l ðÑfr vFkok f'k{k ds h g'xh ; g cgr dN bl ckr ij fuÒj gSfd fdu i#''kkFk± ¼eW; ½ dh ekU; rk ij og vk/kfjr gA ml js 'kcn'a eþ , s i#''kkFkZ ¼eW; ½ dh ekU; rk Y'dj ge pY'æsrnuq i gh gekjh l ðÑfr g'xhA

2- i#''WfK fl)kr dh fo''krk

Òkjr h; l ðÑfr ds Ákphu f'k{k(d'a us vuðo] xgu fplru ,oa Á; 'x ds vk/kkj ij ; g fuf'pr fd ; k fd thou ds fYk, pkj Áklr0; g'us p kfg, &

/ke] vFk] dke vG e'kA vFk] vG dke 0qr d i#kkFk] g] /ke] usrd
 i#kkFk] gS rFk e'k vk/; kRed i#kkFk] g] t' Akir0; vius d' l k nrk gS
 rFk vius futh fgr ds fYk, gSm] s ^As ** dgrs g] t' Akir0; usrd n'V
 l s 'kq] g'rk g] vkn'k] g'rk gS rFk n] j'a ds fgr ds fYk, g'rk g] ml s
 ^J s ** dgrs g] 0kjr h; fplrd'a ds eu ea og 0h ckr Li"V Fk fd thou
 ea As vG J s n'u adk l ello; g'uk pkfg,] dYk As d' Y'dj pYkus ij
 , d r' eu; i'kq l s Aj ugE mB ik, xk rFk n] j] l keftd thou
 e; khfogh u g' tk, xk] vG ; fn dYk J s d' Akir0; ekuk tk, r' , d r'
 d'bz ml s okLro ea Akir djus dh pSVk ugE djsk rFk n] j] ml l s
 foOkftr 0; faRo] vReAopuk rFk ik[k.Mi w k 0; ogkj dk tle g'xk] t'
 0; fa vG l ekt ds fYk, vG 0h ?krd g'xkA vr%æ"V k _f" k; "aus As ijd
 , oa J s ijd n'u a Adkj ds Akir0; "ad" Lohdkj fd; kA

0kjr h; fplrd'a us i#kkFk] dh t' l ph Lohdkj dh ml dh
 fuEufYkf[kr Ae[k fo'"krk, j g&

Áfker% /ke] vFk] dke vG e'k& ; g pkj Akir0; "a dh fxurh ugE g] oju-
 thou ds l 0h l EOkfor i#kkFk] ± dk oxEdj.k g] thou ds l 0h l EOkfor
 Akir0; "ad" blgE pkj ox±ea l ekfgr fd; k tk l drk g] l 0h LFKWk 0qr d
 Akir0; ^vFk* e] l 0h l ve 0qr d Akir0; ^dke** e] l 0h usrd Akir0;
 ^yke* e] rFk l 0h vk/; kRed Akir0; ^e'k** ea vk tk, xA

f)rh; % i#kkFk] ± dh [k't djus okY' _f" k; "aus u dYk J s ds l kFk As d'
 0h jD[kk] oju-, d , d k i#kkFk] [k't fudkYkk ftl ea , d gh ea J s vG
 As n'u adk l ello; g] og i#kkFk] gS e'kA vFk] v'j dke As & i#kkFk] g]
 /ke] J s & i#kkFk] gS rFk e'k J s vG As n'u adk l ello; g]

rrh; % 0kjr h; i#kkFk] fplru dh n'V l exkRed %bUVhxYk% g] thou ds
 fd l h 0h vax d' N" M k ugE x; k g] l kFk gh] ; g 0h ugE fd thou ds
 Akir0; "ad" ek«k , d txg bdTk dj fn; k x; k g] oju-mu l cd" , d ea
 l eflor dj ^l Ei w k* %g"Yk% cuk fn; k x; k g]

3- i#kkFk] fl)kr dh l eL; k, j

i#kkFk] dh 0; k[; k ds fo" k; ea er0n 0h g] 0kjr ea
 i#kkFk] fplru ds , frgkfl d fodkl ds fo" k; ea , d vo/kkj.kk ; g 0h g]

fd ÁkjEÒ ea rhu i#"kkFk& vFkZ dke vG /ke& gh LohÑr F' ftUg) ^f«koxZ* dgk tkrk g\$ rFkk ckn ea e{ k Òh t" M+fn; k x; k] ftl s feYkkdj ^prpòkZ* dgk tkrk gA dN Yk'x'a dk er gSfd ^f«koxZ* vius vki ea i#"kkFk± dk iwkl fp«k ÁLrø djrk g\$ rFkk e{ k d" i#"kkFkZ ekuuk vuko'; d gA i#"kkFk± ds Jskh&foòktu d" Y'dj Òh erÒn g" l drk gA Ák; % vFkZ vG dke d" ^Ás ** rFkk /keZ vG e{ k d" ^J\$ ** dh Jskh eaj [kus dh ijEijk gA ; g r" Bhd gSfd vFkZ vG dke ^Ás ** g\$ rFkk /keZ ^J\$ ** g\$ fdUrq e{ k ds fo" k; ea erÒn ds rG ij ; g Á'u fd; k tk l drk gSfd e{ k dWYk J\$ gS ; k ml ea Ás dk Òh l ello; gS Lo; a e{ k dh vo/kkj.kk d" Y'dj Òh eYkd erÒn gA Ák; % ; g ekuus dh ijEijk pYkrh jgh gSfd e{ k Òf rd] thou , oa t xr~ d" R; kx djus okY" udkj kRed thou&n' kZ d" ekuus okYk i#"kkFkZ gA ; gk; ; g xEòhj Á'u mBrk gSfd D; k e{ k uke dk i#"kkFkZ okLro ea udkj kRed thou&n' kZ ij vk/kkj r gS l kFk gh] ; g Òh Á'u gSfd D; k gekjs nùinu 0; kogkfjd thou l s e{ k dk d' bZ l Eclw/k gS& D; k 0; kol kf; d] l kekftd , oajktuhfrd thou ea e{ k dk d' bZ LFkku gS

ÁLrø fuclw/k dk mls; i#"kkFk&fl)kùr dk foj.k ÁLrø djuk ugè g\$ oju~ml dk fo'Y" k.k , oa foopu dj ml dk jpukRed fp«k ÁLrø djuk gA bl ÁfØ; k ea i#"kkFkZ dk ¼fo' "kr% e{ k dk½ t" fp«k mÒj dj l keus vkrk g\$ ml dh mikn\$ rk , oa thou ds l Òh vuòkx'a ea Òh ml dh Ákl Ìxdrk vius vki Li"V g" tkrh gA bl fuclw/k ea fuEufYkf[kr ckra l keus vkbZ g&

¼d½ ^f«koxZ* vius vki ea iwkl ugè g\$ 0; kogkfjd thou ea dke vG /keZ ea t" foj" /k nh[krk g\$ og , d s i#"kkFkZ dh [k' t dh Áj.kk nrk g\$ ftl ea ; g foj" /k feV tk; A

¼k½ e{ k dWYk J\$ ugè g\$ t\$ k dh l e>us dh ijEijk g\$ oju~J\$ vG Ás n'u' adk l ello; gA

¼x½ l cl segROI iwkl ckr ; g gSfd e{ k oLrø% dke vG /keZ ds l ed{k , d rhl jk vYkx i#"kkFkZ ugè g\$ oju~mu n'u' a ea vuq; r mudk vk/kkj Òr rÙo g\$ e{ k ds fcuk dke vG /keZ vius vki ea futfo g\$ muea Ák.k&Áfr" Bk e{ k l sgh g' rh gA

1/4k1/2 e{ k ejus ds ckn feYkus okYkk vFkok@v9 vI ka kfjd i# "kkFKZ ugE
 gS oju~ bl h thou dk bgYk9dd i# "kkFKZ gS ftI dh Akfir thou
 ds I Oh vax'a 0; faxr] I kekftd] 0; kol kf; d] jktuhfrd] dYkkRed]
 /kkfeZ& d' vuAkf.kr djrh gS e{ k I cl scMk I dkjkRed i# "kkFKZ
 gA

1/31/2 e{ k dh I dkjkRed vo/kkj.kk Okjrh; I hNfr dh e[; /kkjk dk
 vax gS t' on] mifu"kn~ v9 xhrk ea ifjYkf{kr g'rh gS rFkk
 rUkk&ijEijk eaftI dh fo'kn~ 0; k[; k ALr9 dh xbz gS v9 ftI s
 thou ds {k9ere vax'a l s Oh t'Mk x; k gA

1/p1/2 fu"/kkRed i# "kkFK&fpUru Okjrh; I hNfr dh ik'o&/kkjk 1/4 kbM
 dj1/2 gS fdUrq bl dk Oh egRo bl vFkZ ea l e>k tk I drk gSfd
 , d r' ; g vfr O'xokn d' I r9Ykr djusea l gk; d g'rk gS rFkk
 n1 js fu"/k ds bl egRo d' I e>krk gSfd I o&g.k 1/4 fl feY"ku1/2
 ds i gY' {k9e I hekv'a dk R; kx dj mul s Aj mBuk vko' ; d gA

4- i# "WFK±d oxfdj.k

vFkZ ckdh I Oh i# "kkFK±1/4o'"kr% dke1/2 dh Akfir ds fYk, I k/ku ekk
 gS fdUrq; g bruk I 'ka v9 egRoiwkZ gS fd bl s LorUkk : i l s 1/4vius
 vki e& , d i# "kkFKZ eku fYk; k x; kA oS } ; fn LFKvk 'kkjhjd vko' ; drkv'a
 dh i firZ d' , d i# "kkFKZ eku rFkk I 9e ekufI d bPNkv'a dh i firZ d' n1 jk
 i# "kkFKZ eku r c vFkZ v9 dke d' n' LorUkk i# "kkFKZ ekuk tk I drk gS
 D; "id ^vFkZ* LFKvk 'kkjhjd vko' ; drkv'a dh i firZ dk Arhd g'xk rFkk
 ^dke** I eLr I 9e ekufI d dkekv'a dh i firZ dk okpd g'xkA tgl rd
 dke] /keZ , oa e{ k dk I EclU/k gS ; s 'k9 : i l s l k/ ; & i# "kkFKZ gS
 I k/ku&i# "kkFKZ ugEA vFkZ d' d9Yk I k/ku&i# "kkFKZ ekuk tk; v9 bl h
 dkj.k vFkZ ds fYk, vFkZ dh Akfir d' thou dk Akir0; u ekuk tk;] rFkfi
 vFkZ dh vko' ; drk , oaml ds vfr egRoiwkZ LFKku d' ns[krs gq ml s LorUkk
 i# "kkFKZ ekuuk rd1 x r gA ; g Oh ekuuk rd1 x r gS fd O'tu] diMk
 vkokl vkfn vko' ; drkv'a dh i firZ ds Arhd ds : i ea vFkZ d' , d LorUkk
 i# "kkFKZ ekuk tk I drk gS t' ekufI d bPNkv'a 1/2dkekv'a ; k okl ukv'a dh
 i firZ ds okpd ^dke** I s fOe gA

i#“kkFK”±d” l e>us ea fuEufYkf [kr rkykd k l gk; d g`xh&

- 1- vFKZ } Ö¶rd i#“kkFKZ %eVsj; Yk oY; % Ás
- 2- dke }
- 3- /keZ usrd i#“kkFKZ %e`jYk oY; % Js
- 4- e`{k vk/; kfred i#“kkFKZ %Li fjpYk oY; % Ás ,oaJs dk l ello;

eV; `a %i#“kkFK”% dk foopu djus ij ;g Li“V g`rk gS fd n`
i#“kkFKZ vflre v¶ fuji{ k BgjrsgA ,d gS `ykeZ` ftl s usrdrk] v¶pR;]
l R;] fu%Js l } Js] i q;] `kQ] l nkpkj] l n×qk %oP; % l pfj«k vkfn uke`a
l s i¶kj k tk l drk gA n¶ jk gS l ¶k] ftl s bPNkrflr] vkulln] dke]
vH; ¶;] Ás vkfn `kCn`a l s dgk tk l drk gS %vFKZ dke dk l k/ku gS vr-%
og dke ea gh l ekfgr gSA ; s n`u`a i#“kkFKZ oxÉdj.k dh n`V l s Øe`k%
`Js`* ,oa `Ás`* dgs tkrs gA ; s n`u`a vflre v¶ fuji{ k bl fyk, gSfd ; s
Lo; a ea l k/; gS fdl h vU; Áklr0; ds l k/ku ugÉA mnkgj.k ds fyk,] l ¶k
ge bl fyk, ugÉ pkgrs fd ml l s d¶N v¶ feYkrk gS oju-bl fyk, pkgrs gA
fd l ¶k Lo; a ea vPNh oLrq gS %ml dh vPNkbZ fdl h n¶ jh oLrq ij fu0j
ugÉ gS vr%Lo; a ea l k/; gA /keZ ds fo`k; ea vo` ; , d er , d k Oh gSfd
/keZ %usrdrk% l k/; ugÉ oju-l k/ku gS og l ¶k dk] LoLFk ,oa l ¶kh l ekt
dk l k/ku gA d¶N l ekt`kkóh , d h gh ekurs gA `jSYktu`* ; k `etgc`* ds
vFKZ ea t` /keZ gS %bZ kbZ bLYkke] fglnw vkfn %muea Oh dgÉ&dgÉ ; g ekl; rk
feYkrh gSfd /keZ djus l s bZoj Ál é g`rk gS %vFkok deZ fu; e dh ifji¶rZ
g`rh gS v¶ QYkr-% tho d` l ¶k Áklr g`rk gA bl dk vFKZ ; g fudYkk fd
/keZ vLrr`xRok l ¶k dk l k/ku gh gYkA fdUrq vf/kd ÁcYk v¶ rd¶ ar
er ; g gSfd ; |fi /keZ l ¶k dk l k/ku Oh gS ; g r` /keZ dh vfrfjä
vPNkbZ gS rFkk gekjs fyk, ije l ¶k; dh ckr gS rFkfi /keZ dōYk bl fyk,
ekl; ugÉ gSfd og l ¶k nrk gS oju-; g bl fyk, ekl; gSfd og vius vki
ea vPNh oLrq gS ; fn /keZ %usrdrk% ds iYku ea n¶k Oh l guk i Mrc Oh
og xk`a gA /keZ D; k gS v¶ v/keZ D; k gS ; g , d vYkx fo`k; gS /kekZkeZ
%q; & i ki % dk fu.kZ djus ds fyk, uhfr`kkó ea vusd eki n.M fn, x, gS
ftluga Y`dj er0n gA l S k¶urd Lrj ij /kekZkeZ ds fu.kZ dh l eL; k ÖY`
gh g`] 0; kogkfjd thou ds Lrj ij bl dh d`bZ cgr cMh l eL; k ugÉ gS
D; `id e`Vs r¶ ij ge tkurs gSfd /keZ D; k gS l eL; k vf/kdrj bl ckr

dh g'rh gSfd ge /keZ iKYku dja ; k u dja vFkok fdruk d"V l grs gg
fdruh nij rd /keZ dk iKYku dja

5- dke v9 /keZ ds l kfk e'k elusdh vto' ; drk

l qk ; k dke 1/5 1/2 rFkk mfpr ; k /keZ 1/5 1/2 ; s t" n" vflure
fuji {k i#kkfkZ gS muds fo"k; ea ; g vko' ; d ugE gSfd l c txg buea
l ello; gh g" A 0; kogkfjd thou ea ge vf/kdkak ; g i krs gSfd /keZ v9
dke ea 1/5 FkkZ~J\$, oa As eZ foj" k gA usrd 0; fa d" Ak; % dke ; k l qk
dk R; kx dj /keZ dk iKYku djuk iMfk gA l kfk gh l S kurd Lrj ij ; g
Oh l R; gSfd ge /keZ dk iKYku djus eaftruk gh vf/kd d"kv mBk; x\$
ge mruk gh vf/kd J\$; k iq; ds Okxh g"AA jktl w ; K ds le;
; f/kf" Bj , oa l qgY" JakkYk dh dFkk bl h l R; d" crkus ds fYk, dgh xbz
gS ftl ea ; g crk; k x; k gSfd , d xjhc ifjokj d" l kr fnu Ohkk jgus
ds ckn , d vU; Oh" 0; fa d" l Okw f[kYkkus l s t" iq; Aktr gqk ; g
; f/kf" Bj d" bruk cMk Okjh ; K djus ds ckn Oh ugE Aktr gqk D; fid
bl ea ; f/kf" Bj d" jktk g'us ds dkj . k d"bz fo" k d"V ugE mBkuk i Mka

0; kogkfjd thou ea /keZ v9 dke ds chp t" foj" k gS og ; g
l "pus rFkk [k'tus d" ck/; djrk gSfd D; k d"bz , d h voLFkk gS t gk; bu
n"u" a dk foj" k feV tk, v9 t gk; LokOkfod : i l s bu n"u" a ea l ello;
g" \ ; g A" u mBuk LokOkfod gSfd D; k vkRek dh 1/5 FkkZ~gekjh 1/2 d"bz , d h
fLFkr ; k voLFkk gS t" , d l kfk gh J\$ v9 As g" rFkk ml l s mRFkr
f0; k, j "f' koe" Oh g" a rFkk 'l qnje" Oh g" t gk; viuk fgr rFkk n" j s dk
fgr feYk tkrk g" A Okjh; euh" kh bl l eL; k ij fopkj djus jgs v9 mUga
bl l eL; k dk l ek/kku feYk e'k ds fl) kur ea t" vius okLrfod Lo: i
dh Akflr ; k vkReku q"r 1/4 1/2 fj; Ykkbt s ku 1/2 dk fl) kur gA

on" i fu"kn~ xhrk , oa rUk'kkó ea of.kZ e'k ds Lo: i dk fopu
dja" ; g Li"V g" xk fd e'k ea dke , oa /keZ n"u" a dh ekp" a dh i" rZ g'rh
gA e'k tkxfrd vH; q; dk Oh vk/kkj gA e'k oLr" % vius okLrfod ; k
mPprj Lo: i & ije vkRek 1/2 Higher Self 1/2 dh Akflr gA² gekjk l kjs ; g
mPp vkRek 1/2 gk; j l 1/2 Kku l kjh f0; k' kfä l kjs vkuln , oa l kjh
dYkkRed l tZuk dk l ir gA t\$ s fctYkh ds ikoj & gkml l s vkus okYkh
fo | r~ AtZ gh i qk pYkku\$ cYo tYkku\$ e'khu pYkku\$ m"ek nsus vkfn dk

dke djrh gð ml h Ádkj thou d" pYkkusokYkh I kjh ÁtkZ dk I ır LokRek ¼ ¼Q½ gh gð LokRek I s gekjk I Ecl/k bl I e; Òh tMk gþk gð fdUrq eYkkoj"/k ds dkj.k ijh rjg I sugÉ tMk gð bl hfYk, ml dh ijh 'kfä gea ugÉ Ákr g" jgh gð vkRe'kñ) dh I k/kuk }kjk tS &tS s eYkkoj"/k gVrk tkrk gð oS &oS s ge vf/kdkf/kd ije vkRek I s tMfs tkrsgð vG gekjs Òhrj ml ije vkRek dh ÁtkZ dk Áokg c<fk tkrk gð nıjs 'kñäe) ge ftruk vf/kd vkReÁkflr djrs tkrsgð mruk gh vf/kd 'kfä&I EcfYkr gırs tkrsgð bl vkReÁkflr d" gh r" eñä ; k e" {k dgrsgð

6- dke dsvk/kj ds: i eae" {k

LokRek dk t" LokÖkfod 'kfä&Áokg gS ml s gh "ÁfrÖk" dgrsgð ; g ÁfrÖk'kfä gh thou ds ÁR; d 0; kogkfjd { "« ea I QYkrk dk dkj.k curh gð mngkj.k ds fYk, vPNk v/; ki d] M,DVj] blt hfuf; j] eSstj] 0; ol k; h vkfn g"us ds fYk, ftI ÁfrÖk'kfä dh vko'; drk gð og LokRek I s gh vkrh gð vr% 0; fä ftruk gh vf/kd vkReÁkflr g" xk mruk gh og mÙke v/; ki d] mÙke M,DVj] mÙke blt hfuf; j] mÙke eSstj] mÙke jkturk] mÙke 0; ol k; h] mÙke dYkkdkj] mÙke jpukdkj] vkfn g" xkA bl hfYk, thou dh prfnZd I QYkrk dk vk/kkj vkReÁkflr ; k e" {kÁkflr gh gð bl hfYk, xhrk ea dgk gSfd I d kj ea Ákf.k; "aea tgk&tgk Òh foÖfir] Jh , oa ÁtkZ fn [kkbz nrsh gSog I c ije vkRek ds rst I s gh I EDo g"rh gð³ rkRi ; Z ; g gSfd vkReÁkflr ; k eñä nfjærk dh fLFkr ugÉ gS oju- vkReifjiwkZrk ¼ ¼Q QYkfQYkes V½ dh voLFkk gð Lej.kh; gSfd ; g fui s k kRed vkReifjiwkZrk ugÉ gð tS kfd dbz c© , oa v}S&onkUrh nk'kñud ekurs gð oju- ; g I dkjRed ¼ kstfVo½ vkReifjiwkZrk gð ftI ea tkxfrd 'kfä&foYkkI Òh I ekfgr gð bl hfYk, mifu"kn-us cM s I kQ rG ij , oa , dkFkd Ök"kk ea dg fn; k gSfd "t" vkReÁkflr ; k vkRevuÖo dj Y"rk gð ml s I Òh Yk'd"arFkk I Òh dke" a v dkeukv"½ dh Ákflr g" tkrh gð⁴

Ökjr; 'kkö" a ea ; g Li"V dgk x; k gSfd txr- ea t" dke dk I f k gð og Òh vkRerRo dk gh mYYkkI gð og Òh Öxon: i gð rUk t" okeekxÉ dgYkkrsgð muea r" bl dh ijh I k/kuk gh crkbz xbz gð nf{k.kekxÉ mifu"kn-vG xhrk ea Òh dke ds Áfr vknj dk Öko n'kkz k x; k gS rFkk ; g crk; k x; k gSfd dke Òh Öxor'kfä ; k vkRe'kfä I s gh vk; k gþk gð

rSUKjh; mifu"kn-ea tgk; ; g dgk x; k gSfd cã gkFk'a ea deZ i ea gS rFkk
 iS" a ea xfr: i ea gS] ogh vkxs ; g Òh dgk x; k gS fd ^tuuSlae; ea
 Átuu] ver v9 vkuln ds: i eã cã gh Áfr"Br gA xhrk ea Òxoku us
 dgk gS ^Átuu djus okYkk dkeno eã gh gP7 v9 ^Ákf.k; "a ea t" /keZ dk
 vfoj"/kh dke gS og Òh eã gh gA**8 tXr- ea ftruk Òh vkuln , oajl
 vFkok l 9n; ZPfir ¼ LF'vd blTok; esV½ og l c ije rÙo ½pS;U;
 vkrerÙo½ l s gh vk; k gP k gA on"ifu"kr- ea ijerÙo d" jl : i dgk x; k
 gS ½j l " oS l %A tXr- ds jl "a ea Òh ogh ÁdfVr gA bl hfYk, i MRjkt
 txékFk vkfn usjl dh 0; k[; k ds l UnÒZ ea pS;U; ij l svkoj.k gV tkus
 d" gh jl fl f) dk dkj.k ekuk gS ½Óékoj.kk fpno jl %A jl pS;U; ea
 LokÓfod : i l s jgrk gS fdUrq pS;U; ¼/kRek½ ij i M% vkoj.k ds dkj.k
 ml dh fu"i flk ugé g"rhA l 9n; ZPfir ds {k.k ea og vkoj.k gV tkrk gS
 ft l l svkRek dk jl Áokfgr g" mBrk gA

pS;U; ¼/kRek½ dk vkoj.k ¼CU/ku½ l s ^eã** g" tkuk v9 QYkr%
 vkRek dk Ádkf'kr g"uk ; k vkRekuPfir g"uk gh r" ^eã** ; k ^e{k**
 dgYkkrk gA e{k ds bl vFkZ d" /; ku ea j[krs gq mi; Pã t" rF;
 fn[kYkk, x, gS mul s ; g Li"V g" tkrk gSfd dke i#"kkFkZ ea t" Ák.k gS
 og e{k l s gh vkrk gA e{k dh Ákflr ea dke dh Ákflr LokÓfod : i l s
 g" tkrh gA dke d" e{k&fLFkfr dk mYYkkl dgk tk l drk gS dke vkRek
 dk ikk gA bl Ádkj ge n[krs gS fd dke i#"kkFkZ e{k ea l eflor ; k
 l ekfgr gA

7- dke dh LohÑfr dsfo"K; earhu vo/kj.kk,i

Ál xo'k mYY"[kuh; gSfd 0; kogkfjd thou ea l okk dke dk /keZ
 ea foj"/k ugé g"rkA /kekZupWk dke Òh gkrk gA /ke&ÁfrdWk dke R; kT; gS
 v9 /kekZupWk dke xkã gA Li"V gSfd tc dke d" i#"kkFkZ ekuk x; k gS
 r" ml dk vFkZ /kekZupWk dke gh gA /keZ gh dke v9 vFkZ dk fu; eu djrk
 gA /keZ v9 dke eafu; ked v9 fu; kE; dk l ECU/k gA l keU; tu d" Òh
 ; g l eðkus ea d"bz dfBukbz ugé gS fd vFk'ã ktZ , oa bPNkv" a dh rflr
 /kekZupWk g"uh pfg, A Òkjr; l ÌÑfr u doYk /kekZupWk dke dh vuæfr
 ¼jeh'ku½ nrh gS oju-ml dk l dkjkrEd fo/kku ½Ál fØl'ku½ Òh djrh gS
 rkfd 0; fãRo dk fodkl v/kjk u jg tk; A fdUrq Òkjr; l ÌÑfr ea gh

, d , d h Òh fui\$koknh , oa riL; koknh ¼ l fvd½ /kkjk gS t" u dØYk /keÁfrdWk dke d" R; kT; dgrh gSoju-dke ekk d" ¼pkgs og /kekZupWk gh D; "a u g"½ R; kxus dh l Ykkg nrsh gA bl ds vuq kj bPNkv"a ; k okl ukv"a d" vLohdkj ¼M&fjd,Xukbt½ dj rFkk mudk neu dj muij fot; ikuk vÒh"V gA Ò"x&foYkkI ea fYklr g"uk oftZ fd;k x;k gA bl otZk ds ihNs ; g rdZ gSfd Ò"x&foYkkI ea fYklr thou thus l sge viusLo: i l s nj g"rs gA vG Lo: i dh Ákflr ds fYk, dkeukv"a ij fot; ikuk vko'; d gA

; g r" l R; gh gS fd Ò"x&foYkkI ea fYklr jguk vFkok vfrÒ"xoknh thou thuk vfrgkfudkj d gS D; "id ; g eut; d" i'kq l s Òh uhpsfxjk nrsk gS ¼ i'kq ea r" ÁkÑfrd fu; eu g"rk gS fdUr qeut; ea ml dk vÒko g"us l s Ò"xoknh l Fkfr ea og i'kq l s Òh uhps pYkk tkrk gSA Ò"xoknh l ÁÑfr ea mPprj ekuoh; eW; "a dk gkl g" tkrk gA bl ea u dØYk mPprj J\$ l - dh Ákflr ckf/kr g"rh gSoju- mPprj Á\$ l - dh Ákflr Òh ckf/kr g"rh gS vFkkZ- bl dk l qk LFkK 'kkjhfd ijf/k rd gh l hfer jg tkrk gS mPprj rflrnk; d l qkkoLFkkv"a dh vuqfir ugE g" ikrh& t\$ s l Qn; Zuqfir dk l qk] Áe dk l qk] vkfnA

Ökjr; euhf"K; "a us n\$kk fd Ò"xoknh thoun'kZu xYkr gS Y'fdu mlG"aus ; g Òh n\$kk fd R; kxoknh thoun'kZu Òh xYkr gA vr% dÑ fopkj d"aus n"u" a ds chp l UrYku LFkfr dj chp ds jkLrs dk l qko fn; kA bl s dÑ Yk"x" a use/; eekxZ dgkA bl ds vuq kj u r" vfr Ò"x vG u vfr R; kx Y"uk gS ; k ; "a dfg, fd Fk" Mk Ò"x vG Fk" Mk R; kx n"u" a Y"uk gA okLrfodrK ; g gSfd Ò"x vG R; kx ds n"uka vfrokn" a l scpuk gA l kekl; xgLFk ds fYk, ; gh l okZ/kd mi ; jã ekxZ ekuk x; kA c) , oa t\$ i jEi jk v" a ea l okPp vkn'kZ l Fkfr r" R; kx dh gh ekuh xb] ftl dk fo/kku Je.k vFkok fO{kkv" a ds fYk, fd;k x;k kj fdUr q l kekl; xgLFk ds fYk, e/; e ekxZ gh vuqkkfl r fd;k x;k kA t\$ i jEi jk ea i wkZ R; kx okY" vkn'kZ d" "egkor** dgrs gA vG xgLFk ds fYk, ml ea <hYk nus dh l Fkfr d" "v.kpr** dgrs gA

tgk rd bPNkv"a ds vLohdkj ; k neu djus dh ckr gS ; g u r" rdZ xr gS vG u gh Ökjr; l ÁÑfr ds eWk 'kkó" a }kjk vuqfir gA ; g

eu"oKkfud I R; gS fd bPNkv" a ; k okl ukv" a dh I ekflr mud" vLohdkj
 ; k neu djus I s I EDo ugE gB mudh I ekflr : i kurj.k %/RUI QkE% ku½ ; k
 mnkUkhdj.k % CYkhes ku½ I s gh I EDo gA O"x I s Oh bPNkv" a dh I ekflr
 vFkok muds os dk de g"uk nqkk x ; k gA fdUrq neu I s r" d"bz YkkO
 ugE g"rk oju-mYKVs gkfu gh g"rh gA bPNkv" a %okl ukv" % dk neu djus I s
 osejrh ugE oju-vpru eu ea Áfo"V g" tkrh gA rFkk 0; fáRo ds foOk tu
 %MLbUvHx% ku½ , oa QYkr% ekufI d j"x dk dkj.k curh gA %bl dk ; g vFkZ
 gSfd mudk ; Fkkor-Ádk'ku I eL; k dk I ek/kku g& ; g fo" k; vkxs Li"V
 g"xk/A bPNkv" a d" tku&w>dj cYki wZ neu djus I s I kFRodr k dk
 v&gdj r" vo' ; i h k g"rk gSY" fdu bPNkv" a dk neu i kxYki u dh ÁFke ea
 I h<h gA

mi ; fA I R; d" gekjs 'kkó" a ea vPNh rjg I e>k x ; k gA bl hfYk,
 bzkkokL ; "i fu"kn- ea fo | k ds I kFk&I kFk vfo | k d" Oh Y" pYkus dh ckr dgh
 xbz gA ogki vfo | k I s ÁofUk % ka kfjd fØ ; k , oa O"x½ dk vFkZ gA rFkk fo | k
 I s fuofUk % ka kfjd okl ukv" a dk R; kx , oa I h ; kI % dk vFkZ gA bz k i fu"kr-
 dk __f" k dgrk gS ^t" Yk"x vfo | k dh mikl uk djrs gA os r" vU/kdkj
 %vFkkZ-vKku½ ea i M% gh gB mul s vf/kd vU/kdkj ea os Yk"x i M% gA t" fo | k
 ea jr gA**9 ; g cgr gh egROI wZ dFku gSfd fo | k ea jr jgus okY" Yk"x
 v&g vf/kd vkKku ea gA okl ukv" a ds fo" k; ea eu"oKkfud I R; d" I e>us
 ij bl dFku dk I R; v&g Oh mtkxj g"rk gA I keU; tu r" okl ukv" a ea
 jr gS v&g og viuh deh d" tkrk gB og vius d" /k' [kk ugE nrkA fdUrq
 okl ukv" a dk neu djus okYkk 0; fá r" vUreU ea okl ukv" a I s xfl r jgrk
 gS v&g >Bs I e>rk gSfd okl ukv" a ij fot; ik Ykh gB og vkReÁopuk
 djrk gA bl hfYk, og I keU; tu dh rYkuk ea vf/kd vU/kdkj ea gA
 ukjn&e" g dh dgkuh ea I Oh tkurs gA fd ukjn us dke d" thrk r" ugE
 gh Fkk] Áij I s os dket ; h g"us dk nE O Oh i kY" gq F] bl hfYk, os ml
 I e; I keU; tu dh rYkuk ea vf/kd vKku ea F" A xhrk ea dgk gSfd t"
 Yk"x bflæ ; "a d" j" ds j [krs gA fdUrq eu I s fo" k; "a dk Lej.k djrs jgrs gA os
 feF ; kpkjh gA¹⁰ %Lej.kh; gSfd bflæ ; neu dh voLFkk ea pru eu I s
 fo" k; "a dk Lej.k OY" gh u g] vpru eu I s r" Lej.k g"rk gh jgrk g&
 bl fyk, mik ; ; g gSfd fuofUk ea gh jr u g"dj ÁofUk d" Oh I kFk Y" dj
 pYkk tk, A bl hfYk, bz k i fu"kn- dk __f" k vkxs dgrk g& ^t" fo | k v&g

vfo|k n'u'ad" l kfk l e>rk gS%ml dsfyk, n'u'agh efa dk ekxzcu tkrsg
og vfo|k }kjk eR; qd" ikj dj fo|k ds }kjk veRro dh Ákflr djrk
gA**11

dke&i#kkfkZ dsfo"k; ea, d vflre ckr ; g gSfd Ökjrh; l lÑfr
ea, d , d h Òh /kkj gS%rUkk dh /kkj½ t" dke d" ml h : i ea i wZ djus
vFkok Ò'xus dh i{k/kj ugÉ gS oju- og dke d" mnkÜk cukdj vf/kd
vkullnk; d , oa dY; k.kdkjh : i "aea xg.k djus dh fo|k nrh gA /kekZupWk
dke d" xg.k djuS Ò'x vG R; kx ds chip l rYku cukdj dke d" rlr
djuS vkfn eafQj Òh ; g ckr gSfd dke d" l h" rlr fd; k tk; ; k Ò'xk
tk; A ml ea ; g ugÉ gSfd dke d" mnkÜk ¼ fCYkeSku½ cuk fn; k tk; A
dke d" Ò'x dsgh Lrj ij l hfer j[kusea dQ n" k gA , d r" Ò'x vG
R; kx ds chip dk vlrføj"/k gS og bl voLFkk ea cuk jgrk gA nll jS ge
mu mPprj l Q'k'als ofpr jg tkrsg t" dke ds mnkÜk g'us ij l EÖo gA
vr% rUkk us, d s ekxz vG miekxz fn, gS ftu ij pYkus l s dke mnkÜk
g'rk gA¹² dke gh mnkÜk g'dj Áe ds : i eþ Òfä ds : i eþ dYkkRed
l tU ds : i eþ l Qn; Zupfir ds : i ea ÁxfVr g'rk gS vG ; gk rd fd
i wZ v}S'Öko , oa fo'oÁe ds : i ea ÁxfVr g'dj e{k dk l h/kk l k/ku
curk gA l e g" tkus l s dke ds vkulln ea ekkkRed ¼DokVVfVo½ rFkk
xqkkRed ¼DokfYkVfVo½ n'u'a Ádkj dh of) g'rh gA dke ds mnkÜkhdj.k dk
nll jk YkkÖ ; g gSfd ; gk Ò'x , oa R; kx ds chip dkj Ás , oa Js ds chip
dkj vlrføj"/k feV tkrk gS vG n'u'a, d g" tkrsg gA ; gk t" Ás ; k
vkullnk; d ¼Y l nje**½ gS og Js ; k 'kQ ¼f' koe**½ Òh gA vr% ; g dg
l drsgSfd dke ds Áfr rUkk us t" n"Vd".k fn; k gS og l cl sLoLFk , oa
i wZ n"Vd".k gA , d v'j Ò'xokn , oa nll jh v'j R; kxokn& bu n'u'a dh
dfe; "a d" ; g ijk djrk gA dkefo"k; d l ekYk'puk ds l UnÖZ ea fu"d"lz
: i ea ; g dgk tk l drk gSfd dke d" vLohdkj vFkok nfer djus dh
vi\$kk dke d" /kekZupWk Ò'x ds : i ea Lohdkj djuk vf/kd vPNk gS vG
dke d" Ò'x ds : i ea Lohdkj djus dh rYkuk ea dke d" ml ds mnkÜk
: i "aea xg.k djuk l cl s vPNk gA ; gk ; g Òh mYY" [kuh; gSfd dke dk
mnkÜk : i "aea ÁdfVr g'uk mPp vkRek ¼gk; j l YQ½ dk LokÖkfod /keZ gA
vr% e{k ¼vkrReÁkflr½ dh fLFkr ea dke vi us vki mnkÜk g" tkrk gA

8- /keZ dk l oZu; kedRo

vc rd dke&i#“kkFkZ dh foopuk ÁLrŕ dh xb] ftl ea geus vl;
ckr“a ds l kFk&l kFk Á/kku : i l s ; g n'kkZus dk Á; kl fd; k fd dke dk
e“{k ds l kFk i wkZ l ello; gA vc ge /keZ dk foopu dj&ks rFkk ; gk; Òh ; g
fn[kYkkus dk Á; Ru dj&ks fd /keZ Òh e“{k ds l kFk l eflor rFkk ml ea
l ekfgr gA

ÁkjEÒ ea ; g Li“V g“ tkuk vko' ; d gSfd /keZ 'kCn ÁpfYkr vud
vFk±ea l s fdl vFkZ d“ i#“kkFkZ&fpŀuru ds l UnÒZ ea xg.k fd; k x; k gA
Òkjrŀ; ijEijk ea /keZ 'kCn fuEufYkf[kr vud vFkka ea Á; ã gŀk g& d-
uŀrdrk] [k- vLkFk; ŀr intk&i) fr ¼^etgo** ; k ^jstytu**¼ x- U; k; ds
fu; e ; k dkuu ¼k,¼ ?k- l keftd 0; oLFkk] 3- fo'o dks pykus okyk
ikdŀrd uŀrd&vk/; kFRed fu; e ftl s ^_r** dgrsgŀ vk] p- fdl h oLrq
dk LoHkko ; k xqk&/keZ ¼Á, i VÉ¼A bu l Hkh vFkka ea eŀ; vFkZ uŀrdrk gh gA
/keZ ds vl; vFkka ea Hkh uŀrdrk dk fdl h u fdl h : i ea i dsk gŀ l EHkor-%
bl hfY, /keZ 'kCn dk iz kx mu vFkka ea Hkh fd; k x; kA i#“kkFkZ&fpŀuru ds
{ks= ea /keZ 'kCn dk tks iz kx gŀ ml dk vFkZ uŀrdrk gh gA bl hfY, /keZ
dk vFkZ uŀrd i#“kkFkZ ¼e:jYk oŀ; w½ gA

/keZ ds fo“k; ea ,d egroi wkZ ckr ; g gSfd /keZ l oZu; ked
i#“kkFkZ gŀ vFkZ~d“bz , d k {“k ugÈ gŀ tgk; ; g dgk tk; fd ; gk; /keZ
¼uŀrdrk½ dk u g“uk Òh pYk tk, xkA rkRi ; Z ; g fd dgÈ Òh vuŀrd
¼v/kkfeZ½ g“us d“ eku; rk ugÈ nh tk l drh& ; g ekuk tk, xk fd l Òh
nš k , oa l Òh dkYk ea /kekZuŀ kj gh dke g“us pkfg, A vr%/keZ ¼Morality½ dh
fLFkfr l koŀs'kd , oa l koZkfykd gA bl hfYk, uŀrd txr~ea dgkor ds
: i ea ÁpfYkr gSfd uŀrdrk ea vodk'k ugÈ g“rkA tc ; g dgk tkrk gS
fd vki fŀk ¼bej tŀl h½ ea /keZ ds l keku; eki n.M d“ ugÈ Ykkxwfd; k tkrk
vŀ l keku; r; k v/kkfeZ l e>s tkus okY“ dke dh vuŀfr ns nh tkrh gŀ
r“ bl dk vFkZ ; g ugÈ gSfd vki fŀk dh fLFkfr ea v/kkfeZ g“us dh NW gŀ
cfYd bl dk vFkZ bruk gh gSfd t“ dke l keku; fLFkfr ea v/kkfeZ ekuk
tkrk gŀ dgh vki fŀk&dkYk ea /keZ g“ tkrk gŀ vki) eZ l keku; /keZ l s fÒé
gA mnkgj.k ds fyk,] l keku; rk l R; c“Ykuk /keZ gS rFkk vl R; c“Ykuk v/keZ
gŀ fdUrq fdl h ; ŀrh d“ ckYkkRdkjh l s cpkus ds fyk, vl R; c“Yk nšuk gh

/keZ gS ; gk; l R; c`Ykuk gh v/keZ g` tk, xk %bl s mnkgj.k d` egkÖkjr ea n` ckj fn; k x; k gS t` bl h ckr ij cYk nus ds fYk, gSA rkr; l ; g gSfd , d k ugE gSfd vki rdkYk ea /keZ dk iKYku ugE djuk gS oju-, d k gSfd ml l e; nI jk dke %rFkkdfkr v/kkfeZl dke½ gh /keZ cu tkrk gA bl hfYk, ; g Òh dgk x; k gSfd& ^l R; c`Ykuk Js %keZ gS fdUrq ^l R; ** c`Ykus l s ^fgr** dh ckr c`Ykuk vf/kd JSB gS bl fYk, t` l cds vkr; fird fgr ¼ Cl `Y; W xM½ ds fYk, g` ogh l R; gA** tc ; g dgk tkrk gSfd uSrdrk %keZ dk d`bz l koD`e eki n.M gS nSk vG dYk ds vuq kj uSrd ekU; rk, j cnYkrh jgrh gS r` bl dk ; g vFkZ ugE gSfd Lo; a uSrdrk d` ekuk gh ugE tk jgk gS bl dk vFkZ bruk gh gSfd , d nSk&dkYk ea , d ckr d` uSrd ekuk tk jgk gS vG nI js nSk&dkYk ea nI jh ckr d` uSrd ekuk tk jgk gA uSrd ekU; rkv`a ea ifjorZu g` tkus ij Òh Lo; a uSrdrk d` r` ekuk gh tkrk gS vUrj bruk gh gSfd uSrdrk dk mnkgj.k %dk; % cnYk tkrk gS D; id uSrd eki n.M cnYk tkrk gA

i#`kkFkZ %eW; ½ `kCn dk vFkZ 0; k[; kf; r djrs l e; ge igY` Òh l dr dj pps gSfd i#`kkFkZ %oY; % ea vkn`kkRed ; k fu; ked %u, jesVo½ g`us dk vFkZ gS fd l h Ákr0; oLrq d` d`Yk brus l s gh i#`kkFkZ %oY; % ugE dgk tk, xk fd og fd l h ds %kj okNur %Mtk; M½ gS ml s i#`kkFkZ g`us ds fYk, okNuh; %Mtk; jCYk½ Òh g`uk g`xA okNuh; rk gh i#`kkFkZ d` i#`kkFkZ cukrh gA vc ; gk; ; g l e>us dh ckr gSfd i#`kkFkZ ea okNuh; rk dgk; l s vkrh gA fopkj djus ij Li`V g`xk fd ; g okNuh; rk uSrdrk l s gh r` vkrh gA ge fd l h Ákr0; oLrq d` okNuh; rÒh r` dgrs gS tc og uSrd nF`V l s Bhd g] og iq; ÒY` gh u g` Y`fdu de l s de iki u g] vFkZ~og vuSrd u g`A ; k bl Òk`kk ea dgk tk; fd dl h Ákr0; oLrq d` i#`kkFkZ %oY; % g`us ds fYk, uSrdrk %keZ dh v`j l s ^vuki fUk Áek.ki «k` Y`uk vko` ; d gA

mi; % foopu l s ; g Li`V gSfd uSrdrk %keZ gh i#`kkFkZ d` i#`kkFkZ %oY; % cukrh gS uSrdrk %e`jSYkVh½ i#`kkFkZ dh ifjÖk`kk dk vk/kkj Örr rRo gA bl hfYk, /keZ ; k uSrd i#`kkFkZ %e`jYk oY; % d` vk/kkj i#`kkFkZ %h* oY; % dgk tk l drk gA vFkZ vG dke d` bl fYk, iq `kkFkZ eku fYk; k x; k fd mlGa /keZ %uSrdrk½ dh v`j ea ^vuki fUk Áek.ki «k` feYk

tkrk gš fcuk fdl h d" gkfu igpk, vFKZ vġ dke dh Ákflr djuk vušrd uġe gš nŭ js 'kCn'a eġ vFKZ vġ dke Lo; a eš vušrd uġe gš os vušrd rc curs gš tc mudh i firz eš ge nŭ j'a dk 'k" k. k djrs gš ; k nŭ j'a d" d"V nrs gš fdlurq rc bl Ádkj ds vFKZ vġ dke i# "kkFKZ gh uġe g" ašA tġk rd e" {k dk Á' u gš ml eš r" /keZ LokOkfod : i l s l ekfgr gh gš ¼ g ge vkxs nš " aš ½ bl Ádkj ge nš [krs gš fd /keZ gh vFKZ dke vġ e" {k d" i# "kkFKZ : i eš i f j Ò k f" kr djus dk vk/kkj curk gš

geus igY" e" {k dh l Òh i# "kkFKZ dk vk/kkj dgk gš vġ vc /keZ d" l Òh i# "kkFKZ dk vk/kkj dg jgs gš bu n" u" a dFku" a eš vlurfoġ" /k nh [k l drk gš vr% ; ġk; Li "V dj nš uk vko' ; d gš fd ; sn" u" ackra fÓe vFKZ ± eš dgh xbz gš tc ge dgrs gš fd /keZ l Òh i# "kkFKZ dk vk/kkj gš r" bl dk ; g vFKZ gš fd tc ge i# "kkFKZ dh i f j Ò k" k djrs gš vFKZ ~ ; g l e>us dk Á; kl djrs gš fd dš h oLrq d" i# "kkFKZ uke fn; k tk; r" ; ġk; ; g Li "V gš fd t" oLrq /keZ luplwk g" ml s gh i# "kkFKZ dg l drs gš rkri ; l ; g fd i# "kkFKZ dh i f j Ò k" k dk vk/kkj /keZ gh gš bl h vFKZ eš ge dg l drs gš fd /keZ gh i# "kkFKZ d" i# "kkFKZ cukrh gš fdlurq tc ge ; g dgrs gš fd e" {k l Òh i# "kkFKZ ± dk vk/kkj gš r" ml dk vFKZ ; g gš fd i# "kkFKZ ± dh fl f) ; k Ákflr e" {k ¼ kReÁkflr ½ l s ġ" rh gš D; "id vkRek dh 'kfä vġ 0; oLFk gh i# "kkFKZ dh Ákflr djrh gš ge ; ġk; ; g uġe dg jgs gš fd vFKZ dke vġ /keZ dh vkReÁkflr ¼ e" {k ½ ds fcuk uġe g" l drh ¼ ġkYkkid ; g Òh fooknkLin gh gš D; "id ; g dgk tk l drk gš fd vFKZ dke vkfn dh Ákflr eš Òh ge dŃ gn rd r" vkReLFk jgrs gh gš¹³ fdlurq ; ġk; ge ; g dg jgs gš fd vkReÁkflr ġus ij r" ckdh i# "kkFKZ gh vius vki Ákflr ġrs gš ; fn l Mel ÒÈxh gš r" ; g vko' ; d : i l s uġe dgk tk l drk fd o"kkZ ġpZ gh gš ¼ ġkYkkid ftl tYk l s l Mel fÓa" bZ xbz gš og eYkr% o"kkZ l s gh vk; k ġpk gš fdlurq ; fn o"kkZ ġ" rh gš r" l Mel vo' ; ÒÈxšhA ml h Ádkj ; fn ; g eku Òh fYk; k tk; fd vFKZ dke vkfn dh Ákflr vkReÁkflr ds fcuk Òh ġ" rh gš rFkfi ; fn vkReÁkflr ġ" rh gš rc r" vFKZ dke vġ /keZ vo' ; EÒkoh gš bl n" V l s e" {k l Òh i# "kkFKZ ± dk vk/kkj gš

"ykeZ i# "kkFKZ ± dk vk/kkj gš vġ "e" {k i# "kkFKZ ± dk vk/kkj gš bu dFku" a ds vFKZ ds vlurj d" , d n" vKur dh l ġk; rk l s l e>k tk l drk gš

I þnj 'kjhj ds fo" k; ea n" Á'u fd, tk I drs g& , d r" ; g fd I þnj g"us dk vFKZ D; k gð v& nþ jk Á'u ; g fd I þnjrk dh Ákflr dS sgrh gS vFKkz~ 'kjhj I þnj curk dS s g& t&k rd I þnjrk dh ifj Òk"kk %vFKkz~ I þnj g"us dk vFKz dk I Ecl/k gð ; g dgk tk, xk fd 'kjhj dh I þnjrk dk vFKz vkd"kd vkÑfr&fo'"k ; k I jþuk&fo'"k %k j&x&fo'"k Òh½ g& fdUrq I þnj g"us ds dkj.k ds fo" k; ea ge dg I drs g& fd mÙke LokLF; I þnjrk dk dkj.k ; k vk/kkj gð vFKkz~mÙke LokLF; g"us ij 'kjhj vius vki I þnj g" tk, xkA ml h Ádkj /kekLupvk %usrd½ g"uk i#kkFKZ g"us dk vFKz ; k ifj Òk"kk gð v& vkReÁkflr %e{k½ i#kkFK±dh fl f) ; k Ákflr dk dkj.k ; k vk/kkj g&

/kekZkeZ ds fu.kz grq ekin.M nus %vFKkz~; g tkuus fd d"u I k deZ /keZ v& d"u I k deZ v/keZ g& ds fYk, , d ijk 'kkó gh gð ftI s uhfr'kkó %bZFKD I ½ dgrs g& /kekZkeZ ds fu.k; Z ds I UnÒZ ea uhfr'kkó ea vuud fooknkLin er , oaekin.M fn, x, g& I ð kflurd : i I s /kekZkeZ dk fu.kz djuk ; fn vl EÒo ugÈ r" vR; Ur dfBu vo'; g& bl hfYk, brus fnu"ads ufrd fplru ds ckn vkt Òh ; g fu'p; i ðd ugÈ dgk tk I drk fd /kekZkeZ dk vflre fu.kz dj fYk; k x; k g& fdUrq tS k fd ge igY" I dr dj pps gð bl I ð kflurd dfBukbZ ds cktm 0; kogkfjd thou ea /kekZkeZ d" tkuus ds fo" k; ea d"bZ cgq cMh dfBukbZ ugÈ g& e"Vs r& ij I keU; /keZ dk Kku I cd" g& mnkgj.k ds fYk, I Òh ; g fufobkn : i I s tkurs g& fd I R; c"Ykuk] p'jh] cb&kuh u djuk] fdI h d" vuko'; d d"V u igpkuk] cYkkRdkj] 0; fÒpkj u djuk] vkfn /keZ g& e"Vs r& ij I keU; /keZ ds nI Yk{k.k crk, x, g& /kfr] {ke] ne] vLr]] 'k'p] bflæ; fuxg] /kh] fo | k] I R; v& vØ"/kA¹⁵ ; g r" ugÈ dgk tk I drk fd /ke±dh ; g I ph iwz ; k fuji{k gð fdUrq e"Vs r& ij /keZ dk; ± d" I e>us ea bl I s I gk; rk vo'; feYk I drh g&

9- I keU; /keZ , oafo'"k /keZ

/keZ fo" k; d Ákphu Ökjr; fplru&ijEijk ea I keU; /keZ , oafo'"k /keZ dk Òn fd; k x; k g& I keU; /keZ os gð t" I cds fYk, I keU : i I s xkã gð tS k fd mi ; ð mnkgj.k'a ea Li"V g& fo'"k /keZ os gð t" vYkx&vYkx o.k±ds fYk, vYkx&vYkx fu/kkzjr fd, x, gð ; Fkk ckã.k ds

fyk, i<uk&i<kuk] {kf<k; ds fyk, I j {kk dk; } oš; ds fyk, Ñf"k , oa okf.kT;
vç 'kæ ds fyk, I økd; A

pfid o.kD; oLFkk vkt vuq; "xh g" xbz gš¹⁶ vr% o.kZ ds vuq kj
fo'"k /keZ ij fopkj djuk vuko'; d gš vkt fo'"k /keZ dk {<k cnYk x; k
gš vkt og fofÓé ofÚk] i škk ; k 0; ol k; dk {<k gš tš & MkDVj]
bltifu; j] odhYk] v/; ki d] 0; ki kjh] vfÓursk] jktursk] vkfnA bu fofÓé
ofÚk; "a d" vi ukus okY" Yk"x" a ds fyk, D; k fo'"k /keZ g" uk pkfg, bl ij
fopkj vko'; d gš vç ; g fopkj g" Òh jgk gš ftl s 0; ol k; {<kh;
uhfrn'kú] ¼Á"QškuYk bfFkDI ½ dh I Kk nh tk jgh gš¹⁷ LFkkukÓko ds dkj .k
rFkk Y" [k dk Áeçk fo" k; u g" us ds dkj .k fo'"k /keZ ds fo" k; ea d" bz fo'"k
ppkZ; gk; ugé dh tk jgh gš ; gk; bruk vç dguk i ; k"r g" xk fd i škk {<k
I s brj Òh 0; fä }kj k i fjfLFkr fo'"k ea fd; k x; k dk; Z Òh fo'"k /keZ ds
Òhrj vk, xkA bl hfYk, vki) eZ fo'"k &/keZ ds Òhrj gh vk, xkA I kekk; &/keZ
dh nf"V I s t" dk; Z v/keZ gš fdUrq og 0; ol k; & fo'"k ea vko'; d gš rFkk
ml sušrd vuçfr feYkh gš gš r" og Òh fo'"k &/keZ ea vk, xkA mnkgj .k ds
fyk, & gR; k djuk I kekk; /keZ dh nf"V I s v/keZ gš fdUrq I šud ds fyk,
vFkok U; k; i kfykd k ea dk; j r of/kd ¼tYYkn½ ds fyk, gR; k fo'"k &/keZ gš
gk] I šud vFkok cf/kd ; fn vi us {<k ds ckgj gR; k djrk gš r" ml dk; Z
d" gR; k gh dgæš vFkk"r-og v/keZ dgk tk, xkA

10- e" {k I s /keZ dh fl f)

/keZ ds bl ijfp; kRed foopu ds ckn vc i wZ ÁfrKkuq kj ge ; g
nš"æ s fd fdl Ádkj ¼dke dh gh rjg½ /keZ Òh e" {k ea I ekfgr gš vFkok
bl Á'u d" bl Ádkj i Naf d e" {k I s /keZ dh fl f) ; k Ákflr dš sg"rh gš
e" {k I s /keZ dh fl f) n" Ádkj I sg"rh gš , d r"] vkRerRo] ftl dh e" {k
ea Ákflr g"rh gš LokÓkfod : i I s 'kØ ; k ÒYkk gš bl hfYk, ml s "f'ko"
¼eæYke; ½ dgrs gš , š k I "puk rdfo:) g" xk fd i je eæYke; "f'ko"
rRo I s v'kØ fØ; k, i fu% r g" I drh gš tš k fd jkeÑ" .k ijega dgk
djrs F] tš s e/kq ds NÜ" I s e/kq gh Vid I drk gš ml I s fo" k ugé pu
I drk] ml h Ádkj eæYke; f'kokoLFkk I s 'kØ fØ; k, i gh mör g" I drh gš
; g Òh ugé fd ml ea 'kØ fØ; k, i djus dh dæYk {kerk gš oju-; g Òh gš
fd ml fLFkr I s 'kØ fØ; k, i vi us vki olrç% mör g"rh jgrh gš tš s

plæek l s 'khrYk fdj. "a LokÖkfod : i l s Áokfgr g'rh jgrh gß oß s gh
f'kokRed vkrerRo l s eakYe; fØ;k LokÖkfod : i l s Liánr g'rh jgrh
gð

e{ k ea /keZ dh LokÖkfod fLFkr g'us dk nltjk dkj.k ; g gß vq
t" cgq egRo i wkl gß fd e{ k ea l okReÖko dh Ákflr g' tkrh gs
¼Yl oDwrkReÖwrkRek*---xhrk] 5-7¼ vFkkz~ml fLFkr ea ; g Kku g' tkrk gs
fd og gekjs gh gð ; k l c : i "a ea eß gh gð , d k 0; fä LokÖkfod : i l s
nltj "a dk ÖYkk gh djsxk ¼Yl oDwrfgrsjrk% xhrk] 5-25¼ D; "id ml ds fyk,
nltj s Öh r" vius gh g' x, A vkrk ij t" cl/ku gs vq e{ k ¼vkrReÁkflr ½ ea
ft l l s vkrk eß g' tkrk gß ml s ^ek; k** ; k ^vKku** dgk x; k gð l kfk
gh ek; k ; k vKku dh ifjÖk"kk ea dgk x; k gs fd ; g ^}§ÁFkk**18 ; k
^Öncf) **19 gß vFkkz~vKku dk vFkZ gs ; g Öko fd l d kj ejk ijk; k gð
x"Lokeh rYkl hnl us Öh cM s l jYk <æ l s ek; k dh ; g ifjÖk"kk nh gð
mlg"us dgk gs fd & ^eß vq ejk** rFkk ^rwvq rjk** ds chip dh Öncf) gh
ek; k gs ¼eß , d e"j] r"j rß ek; k/A Li"V gs fd ; g Öncf) ; k }§Öko
feVdj vÖncf) ; k v}§Öko vk tkuk gh vkrReÁkflr ; k e{ k gð

; g Öh Li"V gs fd l kjh vußrdk ; k iki dk vk/kkj Öncf) gh
gð nltj s dk fgr djuk vFkok nltj s dk vfgr djuk bl h ea r" i q; & iki gs
¼j"i dk % i q; k; ikik; ijihMue/A ge nltj s dk fgr vFkok 'k" k.k rÖh
djrs gß tc ml s ijk; k l e>rs gß gekjk l [k l k/; g'rk gs vq ijk; s d"
ge vius l [k dk l k/ku cukrs gð fdUrqft l d" ge viuk gh l e>rs gß
vFkok ; "a dfg, fd t" gekjk viuk gh gs ¼t s gekjk i qk] vkfn ¼ ml dk
ge D; "a vfgr djuk pkgs vFkok ge ml dk D; "a 'k" k.k djæð. ÁR; q
ml dk fgr Öh gekjk l k/; cu tk, xk] D; "id ml dk fgr r" gekjk gh fgr
gß vq QYkr% ge ml dk dY; k.k gh djæð bl h dk uke ^Áe** gs t" olr q%
vk/; kRed i#Wf&fl)kr fo'ofol[; kr nk'kZud dk.V us ußrdk d" eki us ds
fyk, , d l wk fn; k gs fd ge fd l h d" Öh l k/ku u l e>] l cd" l k/;
l e>ð dk.V dh dB"j cf) oknh nk'kZud fof/k ml dh ußrdk l Ecl/kh
foopuk d" ußrd&c q) d Lrj rd gh l hfer j [krh gß ml s v/; kRe ea
tkus l softz djrh gß vr% dk.V ds vuq kj l cd" l k/; l e>us ds fyk,
l dYicf) d" fujlurj Á; kl jr jguk i <æ kA fdUrq Ökjrh; n"V l s l e>us

ij ;g Li"V g" tkrk gSfd l cd" viuk le>us ij ¼vFKk~l cd" Åe
djus ij½ ge LokOkfod : i l s vius vki l cd" gh l k/; le>æ} gea
l cd" l k/; ekuus ds fYk, viuh l adYi cñ) l s Á;kl ugÉ djuk i MæxA

mä foopu l s Li"V g& e" {k ;k vkReÁkfr] t" v}SÖko ;k
fo'oÁe ¼ fuol 7k Yko½ dh fLFkfr g} ea v/keZ ds fYk, d"bZ LFkku gh ugÉ
gA ÁR; r e" {k l s U;k; l ær ¼k,ftdYk½ fu"d"KZ ds : i ea uSrdrk ¼keZ
fudYkrh gA tc ge l cd" viuk le>æsr" bl dk ;g U;k; l ær fu"d"KZ
gSfd ge fdl h dk vfgr ugÉ pkgæxs oju-l cdk fgr pkgæA v9 djæA
;gh r" /keZ ¼uSrdrk½ dk l kj gA vr% ;g Li"V gSfd fo'o&ÁeYk{k.kk
efjä l s /keZ LokOkfod ¼upjYk½ ,oa Lor% LQwZ ¼LiKUVfu; l ½ : i l s
ÁLQñVr g"rk gA

e" {k ¼efjä½ l s /keZ dh fl f) dk ,d rhl jk dkj.k Oh gA og ;g
fd uSrd cñ) ¼ejYk d,ful ; l ud ½ vkRek dk gh Ádk'ku ¼euhQ&LV\$ku½ gA
vkRek ij eYkkoj"/k jgus ds dkj.k i 'k&fLFkfr ea uSrd cñ) LQñVr g"rh
tkrh gA e" {k dh voLFk ea eYkkoj"/k iwkZ : i l s gV tkus l s vkRek iwkZ
: i l s 'kq) g" tkrh g} QYkr% pruk vius iwkZ fodfl r voLFk ea igp
tkrh gA e" {k dh fLFkfr ea uSrdrk ¼ejYkVh½ iwkZ : i l s LokOkfod ,oa
Lor%QwZ g" tkrh gA if'peh fodkl oknh nk'kZud gcZ Li d j us uSrd
cñ) ds fodkl dh rh voLFk,; ekuh gA 1- i uSrd voLFk ¼Á e" jYk
LVst¼ 2- uSrd voLFk ¼ejYk LVst¼ rFk 3- uSrd"Ükj voLFk ¼LV e" jYk
LVst¼A i uSrd fLFkfr ¼t" i 'kq dh voLFk gS vFkok if'peh fodkl oknh
nf"V l s vlfne ekuo dh voLFk g} ea vOh uSrd cñ) dk tkxj.k gh ugÉ
gYk jgrkA fodkl Øe ea bl l e; euq; uSrd voLFk ea gS v9 og
uSrd dke djus ds fYk, viuh l adYi 'kfä ¼foYk½ d" vk; kf; r ¼DI V½
djrk gA Li d j ds vuq kj Öfo"; ea vkus okYkh uSrd"Ükj voLFk ea
uSrdrk iwkZ : i l s LokOkfod ,oa Lor%QwZ g" tk,xhA Okjrh; nf"Vd".k
l spruk ds fodkl dh pje voLFk e" {k g} t" uSrdrk dh nf"V l s l r%
vfrusrd ¼uSrd"Ükj½ vk/; kfRed voLFk g} t gk; uSrdrk Lor%QwZ
¼Li,UVfu; l ½ g" tkrh gS¼tc ge vxs uSrdrk ,oa vk/; kfRedrk ds vlrj
dk foopu djæsr" vfrusrd ¼Ake"jYk½ g"us dk vFkZ ,oa egRo Li"V
g"xk¼A

bl Ádkj ge n[krsgsd fd e{k %vkrÁkflr½ ea dke v[/kel %Ás
 v[Jš ½ dk l ello; gð ml ea viuk fgr rFkk n[j'á dk fgr , d g' tkrk
 gð bl l UnÖZ ea ; g Öh mYY' [kuh; gsfð thou ds 0; kogkfjd vuðo ea Öh
 , d , d h fLFkfr feYkrh gð ftl ea Ás v[Jš dk] vius fgr , oa n[js ds
 fgr dk l ello; gð og fLFkfr gS ^Áe**A Áe ea Áeh v[fÁ; n'ü'á dk fgr
 , d g' tkrk gð mngj.k ds fyk, ekrk cPps ds l kFk viuk rknkRE; n[krh
 gð bl fyk, cPps dk l [k ekrk dk viuk l [k g' tkrk gð Áe gea vius
 fÁ; dh ÖYkkbz djus dh gh Áj.kk nrk gð l kFk gh Áe ftl ân; ea Áokfgr
 g'rk gS %vFKZ-Áeh e½ ml s ije rflr nrk gð Áe ds vuðo eafdruk l [k
 gð fdruh rflr gð Áeh gh tkurk gð bl Ádkj Áe] Áeh v[fÁ; n'ü'á dk
 ÖYkk djrk gð 'DI fi ; j dh 'kCnkoYkh e] ^; g nrk v[xghrk n'ü'á d'
 NrkfKZ djrk gð^{20**} bl hfYk, Áe , d l kFk gh ije ifokk , oa ije
 vkullnk; d gð Áe l sc<elj pruk dk 'k[) dkjd , oa mék; d rRo n[jk
 ugè gð l EÖor% thou ds fd l h v[vuðo ea ml l sc<elj f'koe- , oa
 l ðnje-dk l ello; ugè gð

; g dgus dh vko'; drk ugè gS fd Áe vkRek %gk; j l %Q½ dk
 LoÖko ; k Lo: i gh gð bl hfYk, dgk x; k gsfð ^Áe gh ije'oj gS %Áeð
 ije'oj%A LokÖkfod gS fd vkrÁkflr ; k ijeÁkflr %e{k½ okYkk 0; fä
 l Ppk Áeh g'xkA bl h dkj.k Áe l Ur&egkRek v' t' vkrEi Fk ds iffkd g'rs
 gð dk e[k Yk{k.k g'rk gð t' ftruk gh vf/kd vkrÁkflr dh v'j c<fk gð
 ml eamruk gh vf/kd Áe LQVr g'rk tkrk gð

11- e{k ea l elb; dk vFKZ

; g ekuus ij fd e{k Ás %vFKZ v[dke½ rFkk Jš %ke½ dk
 l ello; gS vFkok e{k Ákflr l s dke v[/kel dh Ákflr Öh LokÖkfod : i l s
 g' tkrh gð d[Á'u mB l drs gð , d r' ; g fd tc Ás v[Jš dk
 l ello; gh e{k gS r' fQj e{k d' dke %vFKZ l fgr½ v[/kel l s f0é
 Lorlkk i#kkfKZ D; "a ekuk tk;] og r' n'ü'á dk feJ.k ekk gð n[jk Á'u
 mB l drk gS fd tc e{k Ákflr l s dke v[/kel dh Ákflr LokÖkfod : i
 l s g'rh gS r' fQj dsYk e{k dh gh l k/kuk dh tk;] vYkx l s dke v[
 vFKZ dh Ákflr ds fyk, pSVk D; "adh tk; \

0;ki d gS og 0;klr ea vuþ; r %besuSV½ Òh g'rk gS vG ml l s ijs
%RUI %M%V½ Òh g'rk gA²¹

mi ; ða foopu d' /; ku ea j [krs gq ; g l e>us ea dfBukbz ugÉ
g'uh pkfg, fd e'k ea dke vG /keZ dk l ello; g'us dk ; g vFkZ ugÉ gS
fd og mu n'ua dk feJ.k gþ e'k oLr% dke²² vG /keZ ea vuþ; r Òh gS
vG Lo; a ea mul sfÓé , oa Lorlkk oLrq Òh gS %e'k dke vG /keZ ea vuþ; r
gS vFkZ~ dke vG /keZ e'k ea l eflor ; k l ekfgr gþ ; g ge igY' gh
fn [kYkk ppa gA

e'k d' t' ije i#kkfZ dgk x; k gS vG ml dh l oZSBrk ekuh
x; h gþ ml dk dkj.k ; g ugÉ gS fd e'k ds fYk; s vU; l Òh iq "kkf±d"
udkj tk l drk gS D; ðd e'k ea oLr% vU; iq "kkf±dk udkj ugÉ gþ
oju-mu l c'adh Ákflr dk vk/kkj gA e'k dh l oZSBrk bl dkj.k gS fd
e'k l Òh i#kkf±d" vkRel kr~fd, gq gA Ökjr; fpLru dh ; g cgr
cM# fo'"krk gS fd og l oktgh , oa l exkRed gA ; g fo'"krk
i#kkf&fl)kr ea Òh ifjYkf{kr g'rh gA i#kkf&Ákflr dh n"V l s
ekuo&thou ds l Òh v& Òrd] usrd , oa vk/; kRed& d' l exkRed
n"V l s n[kk x; k gA l exrk Ánku djus okYk rUo vk/; kRed gþ ft l ea
Òrdrk , oa usrdrk n'ua gh LokÖkfod : i l s fofj"/k : i ea l ekfgr gA
e'k dk fd l h i#kkfZ l s fofj"/k ugÉ gA ge ; g Òh n[kk pps gS fd e'k
l exkgh g'us ds dkj.k vius Öhrj xgh l Òh i#kkf±ds Áij gA Li "V
gS fd i#kkf±ea mÜkj Ükj mPprk dk rkjrE; gA vFkZ l cl sigYk vFok
l cl suhps dk i#kkfZ gA dke ml l scM# gS D; ðd dke l k/; gS vG vFkZ
ml dk l k/ku gþ bl vFkZ ea vFkZ dke ea l ekfgr gA dke l s cM# /keZ gþ
D; ðd /keZ ds fYk, dke d' vinLFk fd; k tk l drk gþ tgh dke , oa /keZ
ea fofj"/k g' ogk /keZ d' gh viukus dh ckr ekuh xbz gA ge n[kk gh pps gS
fd e'k bu l Òh i#kkfZ l s mPp gS D; ðd ; g l cd' vius ea vkRel kr-
dj Y'rk gA

12- i#Wf&Ákflr ea Á; Ru , oa Ník dk Á'u

t' n'jk Á'u gS fd ; fn e'k Ákflr l s dke vG /keZ dh Ákflr
LokÖkfod : i l s g'xh r" dke vG /keZ dh Ákflr ds fYk, vYkx l s Á; Ru
D; ðfd; k tk;] bl ds mÜkj ea n" ckræ dgh tk, xhA igYkh ckr ; g fd ; g

r" Bhd gS fd vkReÁkflr ; k vkRe Ník Ákflr l s ¼/Fkok bZoj Ákflr ; k bZojNík Ákflr l ½ '""k i#""kkFk±dh Ákflr g"xh] fdUrq ÁÑfr dk ; k bZoj dk dN , d k fu; e gSfd vkRe'kfä ; k bZoj'kfä euq; ds Á; Ru ds ek/; e l s gh QfYkr g"rh gS D; "äd vkRe'kfä ds QYku ds jkLrs dk voj"/k Á; Ru }kjk gV tkrk gA bl ckr d" ge , d n"Vkur l s l e> l drs gA f[kMdh [k'Ykus ij l wZ dk Ádk'k dejs ds vlnj vk tkrk gS r" bl dk vFkZ ; g ugÈ gSfd [k'Ykh f[kMdh Ádk'k d" idMdh vlnj Ykkrh gS oju-Ádk'k r" Lo; a vkrk gS f[kMdh dk [k'Ykuk voj"/k d" gVkrk gA ; fn l wZ mi fLFkr u g" ¼cknYk Ykxs g'a ; k jkfk g"½ r" f[kMdh [k'Ykus ij Oh Ádk'k ugÈ tk, xk] D; "äd Ádk'k vkus dk dkj.k f[kMdh ugÈ oju-Lo; a l wZ gA Ádk'k Ykus ds fyk, ; s n"u" a ckr a , d l kFk l R; gA fd Ádk'k l wZ l s gh vkrk gS fdUrq ml ds fyk, f[kMdh Oh [k'Ykh pfg, A ml h Ádkj vkRk ¼je vkRk ; k bZoj½ l s l Ecl/k tM; jgus ij gh vFkZkekfn dh Ákflr g"rh gS D; "äd bu l cdk l zr ; k 'kfä dk mRi fÜkLFkYk ¼koj&gkml ½ vkRk gh gS fdUrq tS s ikoj gkml dh fctYkh d" dk; z i ea QYkhOr djus ds fyk, i f[kk] cYc] e"Vj , oarkj vkfn mi dj.k" a dh vko'; drk gS ml h Ádkj vkRk dh 'kfä d" i#""kkFkZ Ákflr ds : i ea QYkhOr djus ds fyk, Á; Ru dh Oh vko'; drk gA

mä ckr d" Ník vq Á; Ru ds l Ecl/k dh Ök"kk ea Oh iNk tk l drk gS vFkZr~i wZä Á'u d" bl Ök"kk ea Oh iN l drs gS fd ; fn Ník ¼vkReNík ; k bZojNík½ l s i#""kkFkZ l f) g"rh gS r" fQj vFkZkekfn dh Ákflr ds fyk, Á; Ru D; "afd; k tk; \ bl dk mlkj 'kkó" a ea Li"V gA ; | fi vkRk ¼je vkRk ; k bZoj½ dh Ník l s gh vFkZkekfn dh Ákflr g"rh gS fdUrq ÁÑfr dk ; k bZoj dk , d k fu; e gSfd Á; Ru djus ij gh og Ník QfYkr g"rh gS D; "äd Á; Ru djuk l f"VfØ; k ; k l f"VYkhYk dk vax gA n" js 'kOn" a e] fdl h nfjæ 0; fä d" bZoj viuh Ník l s /kuh cukrk gS r" , d k ugÈ gSfd og ml nfjæ ds vkxu ea vkdk'k l s l "uk cjl k nrk gS oju-ml nfjæ ds }kjk 0; ol k;] 0; ki kj ; k vU; d"bZ Á; Ru djok dj ml Á; Ru ds ek/; e l s nrk gA ¼Á; Ru djus ds fyk, Oh bZoj dYk Áj .kk gh ns l drk gS tcnLrh ugÈ dj l drk] vr% Á; Ru djuk gekjs Áj fuOj gS vFkZr~gekjh ftEenkjh gA rkr i ; z ; g fd bZoj viuh Ník Oh Á; Ru djok dj gh nrk gS D; "äd Á; Ru ml dh l f"VYkhYk dk vax gA bl hfYk, xhrk ea

Öxoku- us dgk gS fd& ^t" 0; fä ejs }kjk pYkk, x, bl l f"VpØ dk vuþrZu ugÉ djrk] og ikik; qbfLæ; jkxh 0; fä 0; FkZ gh thrk gA**23 Á; Ru djds ; "X; rk Áklr dj Y"us ds ckn gh Ñik ikuk rd] ær Òh nh[krk gA

; gk; ; g Á'u mB l drk gS fd ; fn Á; Ru djus l s gh Ñik Áklr g"rh gS r" fQj ml s Ñik D; "a dgk tk;] ml s gekjs Á; Ru dk QYk ; k gekjk vf/kdkj dguk pkfg, A bl dk mÚkj , d mngj.k l s Li"V g"xA eku Ykft, fd d"bz nkuh 0; fä fdl h fo|kYk; ea , d vPNh Nk«kofÚk nku djrk gS vG fu; e cuk nrk gS fd t" fo|kFÉ ijh{kk ea l o"RÑ"V vød Áklr djs ml s ; g Nk«kofÚk nh tk, A vc Nk«kofÚk thrus okYkk Nk«k ; fn ; g dgrk gS fd eus Nk«kofÚk dh 'kr± d" ijk djds Nk«kofÚk ikbz gS vr% ; g gekjs Á; Ru dk QYk gSu fd Ñik dk] r" D; k ml dk dguk l gh g"xA og Nk«k Ykk[k ; "X; rk gkfl Yk dj Y] fdUrq; fn nkuh 0; fä us Nk«kofÚk nku u dh g" r" ml s tcnLrh ugÉ ik; k tk l drkA Nk«kofÚk nku djuk nkuh ds Lokrl«; ij fuØj gS vFkk~ ml dh Ñik gA ml h Ádkj Öxoku dh Ñik ½ ml dk Lokrl«; gS ; fn og Ñik u nsuk pkg s r" d"bz Ykk[k Á; Ru djds Òh tcnLrh ugÉ Y" l drkA bl Ádkj ge n[kr s gA fd Ñik ½ ml rFkk Á; Ru ¼ YQ , QV½ n"u" a , d l kFk gh l R; gA l c dN Ñik l s gh fl) g"rk gS fdUrq Ñik Áklr ds ; "X; ¼MTfoæ½ g"us ds fYk, Á; Ru dh vko' ; drk gA vr% ; s n"u"ackraf cuk fdl h vUrføj" /k ds , d l kFk dgh tk l drh gA fd l c dN Ñik l s g"rk gS vG l c dN Á; Ru l s g"rk gS vFkk~ n[js 'kCn" a e] l c dN Ñik ij fuØj gS vG l c dN gekjs Á; Ru ij Òh fuØj gA bl hfYk; s 'kkL«k" a ¼LØlpj l ½ ea ; g Òh dgk x; k gS fd l c dN Ñik l s g"rk gS vG l kFk gh Á; Ru ¼ k/kuk½ djus d" Òh dgk x; k gS rFkk ; g Li"V dj fn; k x; k gS fd Á; Ru djus ij l c feY" xk vG Á; Ru djuk gekjs Á ij fuØj gS ¼vFkk~ gekjk Lokrl«; gSA²⁴

bl Ádkj ge n[kr s gA fd mi ; þa foopu ea bl fooknkLin Á'u dk Òh l ek/kku g" tkrk gS fd i# "kkFk± dh Áklr Ñik ½ l s g"rh gS ; k Á; Ru ¼ QV½ l A bl h rkjRE; ea ; g Òh mYY" [k dj nsuk l ehphu g" xk fd Á; Ru dh l QYkrk d" Y" dj 0; fä ; "a ds thou ea t" fofÓerk fn [kkbz nrsh gS ml dh 0; k [; k Òh mi ; þa foopu ea LohÑr fl) klr ea fufgr gA thou ea ; g n[kk tkrk gS fd fdl h 0; fä d" vFk&dkekfn dh Áklr ds fYk, cgr

Á; Ru djus ds ckn Òh Ákflr ugè g`rh ; k vYi&Ákflr g`rh g\$ v9 fdI h
d` vYi Á; Ru djus ij ; k Á; Ru ugè djus ij Òh I OrYkk feYk tkrh g\$
bl dh 0; k[; k ea ; g dgk tk I drk g\$fd ftI d` ftruh Ñik Ákflr g\$
mruh gh I QYkrk ml s feY`xhA t` ÑikÁkflr ugè g\$og Á; Ru ds ckn Òh
I QYkrk ugè ikrk] D; `id I QYkrk dk dkj.k Á; Ru ugè oju-Ñik g\$ vc
; gk; ; g Á'u mBrk g\$fd Á; Ru djus ds ckn Òh Ñik dh ; `X; rk u Ákflr
dj I dus dk D; k dkj.k g\$; gk; Ñik dk voj`/kd rRo D; k g\$ mÙk g\$
fd ; gk; n` voj`/kd rRo g` I drs g\$, d r`] bl I e; dk ¼vFkkz~bl h
tIle dk½ pruk ds Áij iMk gqk eYkkoj.k ¼vFkkz~ân; 'kq) dk vÒko½
v9 nu jk] ¼deI I) kUr ds vuq kj½ iwtIle dk ÁkjC/k&; `xA de&fI) kUr
ds vuq kj iwtIle dk __.k&Y`[kk ¼MfcV , dkmlV½ v9 /ku&Y`[kk ¼ØSMV
, dkm.V½ bl tIle ea Òh dke dj I drk g\$ bl hfYk, nqkk tkrk g\$fd bl
tIle ea d`bZ 'kq) ân; dk 0; fä Òh vÒkoxLr g\$YD; `id ml dk iwtIle dk
__.k&Y`[kk dke dj jgk g\$½ v9 ml I s cgr de 'kq) ân; dk 0; fä
vkl kuh I s vFkZ dkefn dh Ákflr dj Y`rk g\$YD; `id ml dk iwtIle dk
/ku&Y`[kk dke dj jgk g\$A²⁵ iwtIle LohÑr fl) kUr] fd Á; Ru I s ÑikÁkflr
g`rh g\$ v9 fcuk Á; Ru ds Ñik QfYkr ugè g`rh] dk ; gk; [k.Mu Òh ugè
g`rk] D; `id tgl; Á; Ru ds cktm I QYkrk ugè feYk jgh g\$ ogk; Ñik ds
vU; voj`/kd rÙo`a dh fo|ekur ekuh tk I drh g\$ ¼t\$ s ân; 'kq) dk
vÒko vFkok@v9 iwtIle dk ÁkjC/k&Ò`x½ rFkk tgl; fcuk Á; Ru ds
I QYkrk feYkrh fn[kkbZ nsjgh g\$ ogk; iwtIle dk Á; Ru ekuk tk I drk g\$
ekuk tkrk g\$fd iwtIle dh dekbZ dh ¼ki v9 iq; dh½ xBjh Y`dj ge
bl tIle ea vkrs g\$ dgk x; k g\$fd `iwtIle dk dek; k Kku] iwtIle dk
dek; k /ku v9 iwtIle dh dekbZ oh] vFkkz~oh&i#`k I Ecl/k dk I [k] bl
tIle ea vx&vxsnMfs pYkrs g\$²⁶

; gk; mYY`[kuh; g\$fd i#`kkFkz Ákflr dk fl) kUr] deI I) kUr , oa
iwtIle ds fl) kUr I s tMk gqk g\$ fcuk iwtIle , oa de&fI) kUr d` ekus
i#`kkFkz Ákflr ds fl) kUr dh I eqpr , oa iwkZ 0; k[; k ugè dh tk I drhA
deZ , oa iwtIle n`u`a , d I kfk tMgq g\$ bl dk foopu djuk ; gk; gekjk
fo`k; ugè g\$; gk; ge bl fl) kUr dh fo`ol uh; rk ds fo`k; ea bruk gh
dgx\$fd iwtIle , oa deZ ds fl) kUr d` ; fn fl) ugè fd; k tk I drk r`
vfl) Òh ugè fd; k tk I drk] vFkkz~} ml dh rkfdZ I EÒkouk ¼k,ftdYk

i,fl fcfYkVh½ cuh jgrh gð Ákphu __f"k; "aus bl dh ekU; rk bflæ; krhr mPp
 vuðo ds vk/kkj ij nh gS t" ¼mPp vuðo½ vius vki ea ,d fooknLin
 fdUrqiwkZ l EÖkO; l R; gð ns k ea rFkk fo""kr%fonSk'a ea ijkeu"foKku ¼j k
 l k; d,Ykth½ rFkk vkfRed vuq ðkku ¼ k; fddYk fj l p½ ds {"«k ea t"
 'k'/kdk; Zgq gð mul siqtDe oSkkfud : i ea fl) r" ugÉ gYk gð fdUrq
 ml dh l EÖkouk ds ÁcYk l ðr vo'; feY" gð i mZ ds ns k'a ea r" iqtDe ea
 fo'okl fd; k gh tkrk gð if'peh ns k'a ea ðh vkt ; g ppkZ , oa cgl dk
 fo" k; cu x; k gS rFkk ogk; cgq&l s Yk"x vius nsud c"YkpkYk ea "deZ"
 'kCn dk Á; x ¼de&fl)kür ds vFkZ e½ djus Ykxs gð iqtDe , oa
 deFl)kür d" oSkkfud ðk"kk ea dYk feYkkdj de l s de "oSk ÁdYiuk**
 ¼ftfvev/ gk; ikfFkl l ½ dgk tk l drk gS t" , d LoLFk i#kkFk&fl)kür
 ¼Fk; jh v,Q oY; ½ dh vk/kkj'kYkk cu l drh gð

e{k l s vU; i#kkFk±dh Ákflr LokÖkfod : i l s g'rh gS r" mu
 i#kkFk±dh Ákflr ds fYk, vYkx l s Á; Ru D; "afd; k tk;] bl Á'u ds mÜkj
 ea n¼ jh ckr ; g gS ¼t" igY" mÜkj l s feYkrh&tYkrh gð fd ; |fi vaxh
 ¼g"Yk½ l s gh vax" a ¼kV½ ½ d" 'kfä feYkrh gð rFkfi vaxh dh 'kfä vax" a
 rd igpus ds fYk, ; g ðh vko'; d gSfd vax ðh l fØ; jgð mnkgj.k ds
 fYk,] gkFk&ij vkn vax" a d" 'kjhj& t" vaxh ¼g"Yk½ gð l s gh 'kfä feYkrh
 gð fdUrq bl ds fYk, gkFk&ij dk fgYkuk&Mqkuk ; k 0; k; ke vko'; d gð
 ml h Ádkj e{k ¼vkrReÁkflr½ vaxh ¼g"Yk½ gS rFkk /ke&dke ml ds vax ¼kV½
 gð vaxh ¼e{k l s gh vax ¼kekFkðke½ dh fl f) g'rh gð fdUrqe{k dh 'kfä
 /kekFkðke ds {"«k ea QYkhÖir g" bl ds fYk, /kekFkðke ds fYk, vYkx l s
 Á; Ru djuk ðh vko'; dr gð

13- uðrdk l svk; kRedrk dh JSBrk

i#kkFk&fpUru dh ijEijk ea vFkZ vq dke ¼Öqrd i#kkFk½ l s /keZ
 ¼uðrd i#kkFk½ d" JSB ekuk x; k gð rFkk /keZ l s ðh e{k ¼vkr/; kRed
 i#kkFk½ d" JSB ekuk x; k gð bl hfYk, e{k d" ije i#kkFkZ dgk x; k gð
 n¼ js 'kCn"aej Ökjrh; fpUru ea uðrdk ¼keZ d" vfUre ; k l o'Pp i#kkFkZ
 ugÉ ekuk x; k gð oju-vk/; kRedrk ¼e{k½ d" l oJSB ekuk x; k gð tcfð
 i k'pkr; fpUru ea uðrdk d" gh l oJSB i#kkFkZ ekuk x; k gð ; gk; , d
 egROIwkZ Á'u mB l drk gSfd D; k /keZ l s ðh cMk d"bz i#kkFkZ g" l drk

gS Á'udrkz ; g dg l drk gS fd /keZ ½e,jfYkVh½ r" l cdk fu; ked gS
 fl)kUrr%ge dgÉ Òh /keZ dh vogYkuk ugÉ eku l drA /keZ r" Lo: ir%
 l o'Pp i#''kkFkZ gS D; 'íd ; g l cdk 'kkl d i#''kkFkZ gS ; g Lo; afdl h vU;
 i#''kkFkZ l s 'kkl r ugÉ g" l drkA l kFk gh /keZ vius vki ea vPNh oLrq
 ¼vr% l k/; ½ g"us ds l kFk&l kFk vFkZ vG dke dh Ákflr ea l gk; d curk gS
 ¼Y'kekZFKZ p dke'p---''A /keZupWk thou thus l s defu; e dh i'fz g'dj
 vFkZ vG dke dh ¼vFkok vFkZ ,oa dke l s Ákflr g"us okY" l qk dh½ Ákflr
 g"rh gA níl js 'kCn'a eþ /keZ 0; fäxr ,oa l kekftd ; 'x&{e dk vk/kkj gA
 bl hfYk, dgk x; k gS fd /keZ dh j{k k djus ij /keZ gekjh j{k k djrk gS
 ¼Y'keZ jf{k r jf{k r%½ l oZu; ked g"us ds dkj.k /keZ vius vki ea l o'Pp
 i#''kkFkZ r" gS gh] ; 'x&{e dk vk/kkj g"us ds dkj.k ml dh mikns rk vG
 Òh c<+ tkrh gA fQj /keZ l s cMk d"bZ i#''kkFkZ ekuuk l S) kFurd : i l s
 vUrfoj' /k g" l drk gA²⁷

mä Á'u dk mükj l h/kk gA ; fn uSrdrk ¼keZ ea dN dfe; k; g'a
 rFkk ; fn d"bZ , d k i#''kkFkZ g" ftl ea uSrdrk ¼keZ dh l kjh vPNkb; k;
 orëku g'þ fdUrq ml dh dfe; k; nj g" xbZ g'þ r" fuf'pr : i l s ml
 i#''kkFkZ d" /keZ l s cMk ekuuA e'k , d k gh i#''kkFkZ gA

/keZ ¼uSrdrk½ ea D; k deh gS vG e'k ea ds sml dk fujkdj.k g"
 tkrk gS ; g foopu djus ds igY" ; g crkuk mfpr g"xk fd uSrdrk
 ½e,jfYkVh½ rFkk vk/; kFRed ¼Li fj pYkVh½ ea D; k vUrz gA uSrd pruk
 ½e,jYk dkl d us ½ ds nks izkku y{k.k g& ¼l½ ge d"bZ dk; l /kekZkeZ
 ¼q; &iki ½ ds fopkj l s djrs gS vFkkZ~fdl h dke d" bl fYk, djrs gS fd
 ge l e>rs gS fd oS k djuk /keZ gS rFkk fdl h dke l s ge bl fYk, cprs gS
 fd ge l e>rs gS fd og v/keZ gA ¼½½ níl jk Yk{k.k ; g gS fd ml ea ge
 viuh l dYi 'kfä l s vk; kl ¼ DI V½ djrs gS vFkkZ~ uSrd deZ , sPNd
 ¼okY'UVjh½ vG l k; kl ¼ QVDqk½ gkrk gS og vius vki ugta gks tkrkA
 níl js 'kCnka eþ uSrd deZ ea dr'ohkko gkrk gS fcuk dr'ohkko ds ge ml
 deZ ds fy, mükjnk; h ugÉ g"r} vG fcuk mükjnkf; Ro ds og deZ iq; &iki
 ¼kekZkeZ ugÉ curkA vk/; kFRed pruk ¼Li fj pYkVh½ ds Òh n" ¼dUrq fÖé½
 Yk{k.k g& ¼d½ ge fdl h dke d" /kekZkeZ ds fopkj l s Áfjr g'dj ugÉ
 djrs oju-Áe ; k d#.kk l s Áfjr g'dj djrs gA mnkgj.k ds fYk,] tc ge

iq; l e>dj fdl h xjhc d" i s k nrs gð r" og nku ½p½ dgYkkrk gð
 t" usrd deZ gð fdllrq ogh dk;Z tc ge vius fÁ; 0;fä d" viuk
 l e>dj djrs gð ½t s sek&cki vius cPpads fYk, djrs gð r" og nku ugÉ
 dgYkkrkA Áe ea dh xbl ÖYkkbz dh fØ; k vk/; kRed deZ gð ½Áe vk/; kRed
 pruk dk l cl s cMk mngkj.k gð vk/; kRedrk dh l cl s cMk fo""krk
 ½t l s ml dh ifjÖk"kk dk vx l e> l drs gð ; g gSfd ml ea viuk fgr
 , oañ j"ä dk fgr , d g" tkrk gð vFkkz~nñ js dk fgr ðh viuk gh fgr
 cu tkrk gð ½k½ vk/; kRedrk dh nñ jh fo""krk ½k{k.k½ ; g gSfd bl ea
 l dYi 'kÄ ½oYk½ d" vk; kl ¼ DI V½ ugÉ djuk iMfkl oju~; gk; fØ; k
 l gt ; k Lor%QmZ ½Li,UVu; l ½ : i ea g"rh gð pfid fd; k l gt ; k
 LokÖkofod g"rh gð bl fYk, ml ea dröc"/k ugÉ g"ra drökföeku u g"us
 ds dkj.k vk/; kRed fØ; k fujgðkj ½x"Y"l ½ g"rh gð bu n"u"ä Yk{k.k"ä d"
 feYkkdj vk/; kRedrk dh dk; Zlkjh ifjÖk"kk nh tk l drh gSfd l gt ; k
 fujgðkj ½x"Y"l ½ Öko l snñ j"ä d" viuk l e>dj fd; k x; k mudh ÖYkkbz
 dk dke vk/; kRed gð pfid , s h fØ; k vkRek ½Li fjV½ dk LoÖko gð
 bl fYk, bl s vkRed ; k vk/; kRed ½vfk\$vkRed½ dgrs gð vk/; kRed ds
 ; sn"u"ä Yk{k.k& fujgðkfjrk , oáe& oLr% , d nñ js ds ijd gð tc rd
 ge vius vga dh l hekv"ä ea vkc) jgrs gð rc rd nñ j"ä ds fYk, ugÉ
 l "prs gð fdllrq tc ge nñ j"ä d" Áe djrs gð vFkkz~mlga viuk l e>rs gð
 vø mudk fgr pkgrs gð r" bl dk vFkZ gSfd ge vius vga dh nhokj"ä d"
 r"Mej ckj vk x, rFkk vius d" nñ j"ä ea ÖYkk fn; kA bl h dkj.k Áe
 vø vgðkj ea foijhr l Ecu/k gð bl h xEÖhj l R; d" dchj us l jYk Ök"kk ea
 dgk g& ^Áe&jl ðh ihuk pkgvø vföeku ðh j[kuk pkgvø ; g ml h
 Ádkj vl EÖo gS t s , d E; ku ea n" rYkokj"ä dk jgukA**28

tgk rd usrdrk dh viwkrk dk Á'u gð usrdrk ½e"jYkVh½ ds
 {«k ea fuEufYk[kr dfe; kj jg tkrh g& ½½ t s k fd ge igY" ðh nqk pps
 gð usrdrk ds {«k ea Js vø Ás ea foj"/k g"rk gS rFkk Ás d" nckdj
 Js dh LFkki uk djuh g"rh gð ½½ usrd deZ ea l dYi ½oYk½ l s Á; kl
 djuk g"rk gð og vius vki LokÖkofod : i l s ugÉ g" tkrkA ½½ usrd
 deZ ea drökföeku g"us ds dkj.k usrd drkZ ea vgðkj dh iwk l EÖkouk
 jgrh gð bl hfYk, nqkk tkrk gSfd cgq l s Yk"x iwk usrd vkpj.k djrs
 gð fdllrq l kFk gh usrdrk ds vföeku l s xfl r jgrs gð usrd g"uk vPNk

gš fdllrq ušrdrk dk vf0eku mruk gh cjk gš t" vius rFkk l ekt n"u"ä ds fYk, ?kkrd gA

e" {k} t" vk/; kFRedrk dh fLFkfr gš ds foopu ea ge nš[k pps gš fd e" {k ea %vFkkZ~ vk/; kFRedrk eš ušrdrk ds n" "k"ä dk ifjgkj g" tkrk gA ge ; g foLrkj iwdl nš[k pps gš fd e" {k ea Jš } Áš dk] vius fgr ,oa nll js ds fgr dk l ello; g" tkrk gš vr%ml dk ; gk; i q% mYY" [k djus dh vko'; drk ugš gA ge ; g 0h nš[k pps gš fd e" {k %v/; kFRedrk½ ea ušrdrk ds fYk, vk; kl ugš djuk iMfk oju- ušrd f0; k vius vki Lok0kfod %upjYk½ rFkk Lor%QwZ %i,UVfu; l ½ : i ea g"rh gš e" {k d" l gt ušrdrk dh voLFkk dg l drs gA Á; kl iwdl dh xbz f0; k dh rYkuk ea l gt 0ko l s g0z f0; k fuf'pr gh vPNh g"rh gA t gk; rd ušrdrk ds vf0eku dk Á'u gš e" {k %v/; kFRedrk½ i wZ fujg0kjrk dh voLFkk gA ogk; dr0ok0 u jgus ds dkj .k] vFkkZ~ f0; k ds l gt : i l s g"us ds dkj .k dr0okf0eku ugš g"rkA l kfk gh] vk/; kFRed voLFkk ea ge t" nll j"ä dk fgr djrs gš mlga ge ijk; k l e>dj ugš oju-Áeo'k viuk l e>dj djrs gA vf0eku r" rc g"rk gš tc ge ijk; "ä dk fgr djra gš %vFkkZ~ ijk; k l e> djrs gš fdllrq tc ge vi u"ä dk gh fgr djrs gš %vFkok ; "ä dfg, fd viuk gh fgr djrs gš r" ml ea vf0eku dš k\ l kf0eku ušrdrk dh rYkuk ea fufj0eku ušrdrk fuf'pr gh Áph gA , d n"Vkur Yš l 0njrk vkd"kd g"rh gš % 0nj g"us dk vFkZ gš l 0nj Ykxuk ; k vkd"kd g"uk½ fdllrq vf0eku; 0ä l 0njrk mruh vkd"kd ugš g"rkA bl h dkj .k ^: ixfoz k** ukf; dk dh l 0njrk dh viškk viuh l 0njrk ds c" /k l s jfgr fujg0kj ukf; dk dk l 0n; Z vf/kd vkd"kd g"rk gA ušrdrk 0h l 0njrk dh rjg gh gš v0 fufj0eku g"us ij %v/; kFRedrk dh voLFkk eš l "us ea l %v/; k dh 0kfr l 0k'f0r g"rh gA

bl Ádkj ge nš[krs gš fd ušrdrk ea t" dfe; k; gš mudk vk/; kFRedrk ea i wZ ifjgkj g" tkrk gA t gk; rd ušrdrk dh vPNkbz dk Á'u gš vk/; kFRedrk ea ml ds g"us ds fo" k; ea D; k dguk] ge igY" gh ; g fn[kYkk pps gš fd vk/; kFRedrk %e" {k½ Lo: ir%fo | eku Lok0kfod ušrdrk dh voLFkk gA ; gk; bruk v0 dgk tk l drk gš fd vk/; kFRedrk ea ušrdrk dh fLFkfr v0 0h vPNh g" tkrh gš ml ea ušrdrk dh xqkkRed

½DokfYkVfVo½ vq ekkkRed ½DokfVfVo½ n"u"ä Ádkj dh vf0of) g"rh gA
 xqkkRed vf0of) bl dkj.k fd ogk; ufrdrk ds {"«k okY" n"«k vuq fLFkr
 jgrs g# ekkkRed vf0of) bl fyk, fd ijfgr djus ds fyk, l cYk Ájd ds
 : i ea Áe ; k d#.kk dh fo|ekurk jgrh gA ufrd pruk ½e"jYk
 dkUl d ud ½ ea l hfer jgus okYk 0; fä ufrd deZ ½ijfgr½ vf/kdrj
 udkjRed : i ea gh djrk g# vFkkZ-; g n" j"ä dk vfgr ugE djrk| fdUrq
 n" j"ä dk fgr djus ds fyk, ml ea d"bz fo"«k mRÁjd ½bUl fUVo½ rRo ugE
 g"rkA vk/; kRed pruk ½Li fjppqYk dkUl d ud ½ okY" 0; fä ea Áe ds : i ea
 ; g mRÁjd rRo Ápj : i ea orZeku jgrk gA Yk'dl ok dh f0; k, j d0Yk
 ufrd c#) l s mör ugE g"rh g# os Áe ; k d#.kk l s Ápj ekkk ea mör
 g"rh gA c#) d" ^egkdk#f.kd** dgk tkrk g# mlg"us txr~ds dY; k.k dk
 dk; Z Áe vFkok d#.kk ½dEi d u½ l s Ásjr g'dj fd; k| u fd ufrd c#) l s
 Ásjr g'djA ØkblV ds fo"«k; ea 0h ; gh l R; gA muds fo"«k; ea dgk tkrk
 gSfd os eku"ä Áe ds gh cus gq F" vq muds l kjs Yk'd&l ok ds dk; Z Áe
 l s gh Ásjr F"Á ; gh ckr N".k ds fo"«k; ea 0h l gh g# mudh l kjh
 txnq dkjd f0; k, j Áe l s gh mör FkEA ; gh ckr l 0h l Ur&egkRekv"ä ds
 fo"«k; ea 0h l gh g# os Yk"x 0h ufrd c#) l s Ásjr g'dj ugE oju-Áe l s
 Ásjr g'dj l ekt&dY; k.k dk dk; Z djrs gA

bl ds l kFk , d vq ckr 0h gA ; g r" l gh gh gSfd ge fd l h dh
 0Ykkbz djus ea Áe ds dkj.k vf/kd ÁoUk g"rs g# vi{kkN"r ufrd fopkj.kk
 ds bl h ds l kFk ; g 0h l gh gSfd mi N"r 0; fä 0h vi us Áfr Áe ea fd; s
 mi dkj d" vf/kd i l Un djsxk vi{kkN"r d0Yk ufrd c#) l s fd, mi dkj
 dA mnkgj.k ds fyk,] nku ea nh xbZ oLrq dh rYkuk ea Áe ea nh xbZ oLrq
 d" xghrk vf/kd i l Un djsxkA ; gh ugE fd mi N"r 0; fä ; k xghrk Áe ea
 Ákr l gk; rk d" i l Un djsxk| oju- ; g 0h gS fd ml h ea ml dk
 vf/kd&dY; k.k 0h g"xA nku ikus l sokLrfod dY; k.k ugE g"rkA nku ; k
 [qkr ikus okY" 0; fä dk ekuf l d , oa pkjf«kd fodkl ugE g"rk| oju-gkl
 gh g"rk gA bl hfYk, vxst h ea dgkor gSfd& nku ikus okY" ckYkd dk
 fodkl ugE g"rkA²⁹

Ökjr; l ekt ds bfrgkl d" n[kus ij ; g Li"V g"Xk fd nku ij
 thus okYkh tkr; k| gkl d" gh Ákr g#Z gA xjhc"ä d" nku nclj ; k f0{kk

ndj ;k [9kr ckVdj ge mudk dY;k.k ugE dj l dr3 mudk okLrfod
dY;k.k r" rc g'rk g3 tc ge mlga l;kj djrs g&v9 QYkr% mudsfodkl
dsfYk, dk;Z djrs g&

bl Adkj ge n[krs g&fd ufrdrk 1/keZ l s vk/; kfredrk 1/e{ k ;k
efj&1/2 vf/kd vPNh g3 vFkok n'js 'kcn'a e3 ^ufrd** ufrdrk l s
^vk/; kfred** ufrdrk vPNh g& bl l R; d" Okjrh; euhf" k; "a us cgr
vPNh rjg l e>k gS v9 bl hfYk, vk/; kfredrk ij mudk vf/kd vkxg g&
thou ds vfure Yk{; & e{k ;k vk/; kfredrk& t" ije LokrUk; 1/4hMe1/2
dh voLFkk g3 dh n"V l s ufrdrk 1/keZ Oh vUrr"xRok cu/ku gh g&
bl hfYk, dgk x;k gS fd iki v9 iq; n"u'agh cu/ku g3 vkRek d" ck/kus
okYkh cMh g3 vUrj bruk gh gS fd iki Yk'gs dh cMh gS v9 iq; l "us dh
cMh g& e3 0; fa iki v9 iq; n"u'als Aj mB tkrk g& bl hfYk,
Ykk{kf.kd Ok"kk ea dgk x;k gS fd egkRek v'a ds iq; d" muds A'ka d Y'
Y'rs g& rFkk muds iki d" fullnd Y' Y'rs g& v9 os Lo;a iki & iq; l s ijs
mBdj e3 g" tkrsg& ufrdrk ije mi; "xh g'rs gq Oh vfure Yk{; ugE
g& bl ckr d" l e>kus ds fYk, , d n"vklr fn;k x;k g& unh ikj djus
ds fYk, uko vko'; d g3 fdUrq unh ikj djuk gh Yk{; ugE g3 oju-vfure
Yk{; r" unh ds ikj okY" xpo ea tkuk g& unh ikj djus ds ckn d" bZ l "ps
fd uko vR; l r mi; "xh g3 vr% ml s i hB ij Ykndj Y' pYk tk; 1/4Fkok
uko d" N"Mt u tk; 1/2 r" ; g fuf'pr gh xpo igpus ea ck/kd g'xkA ml h
Adkj ufrdrk vR; l r mi; "xh oLrq g3 fdUrq , d voLFkk ds ckn ml l s
Aj mBuk gh g'xkA bl hfYk, Li"V dgk x;k g& ^ykeZ d" N"Mt v9 v/keZ
d" N"Mt l R; v9 >B n"u'a d" N"Mt l R; v9 >B n"u'a d" N"Mus ds
ckn ft l s mlga N"Ms g" 1/4FkkZ~vg&1/2 ml 1/4g&1/2 d" N"Mt³⁰ bl h
ckr d" rYkl hkl us bl Adkj dgk gS fd& ^xqk v9 n" k 1/4FkkZ~/keZ v9
v/keZ dk Oko ek; kN'r g3 vPNkbZ ; gh gS fd mu n"u'a d" u n[kk tk; }
mlga n[kk vKku g&³¹

iki 1/4/keZ d" N"Mus gS ; g ckr r" vkl kuh l s l e> ea vkrh g3
fdUrq iq; d" Oh N"Mrk gS ; g ckr r" vkl kuh l s l e> ea ugE vkrhA
bl d" l e>us ds fYk, igY" Li"V : i l s ; g r" l e> gh Y'uk pkfg, fd
ufrdrk 1/4/keZ d" N"Mus dk ; gk; vFkZ vufrd g'uk ugE g3 oju-ufrdrk l s

Áij mBdj pruk dh vk/;kRed fLFkr ea igpuk gš tgk; LokÒkfod
 ušrdk gš ;gk; Á'u g" l drk gšfd LokÒkfod : i l sgh l gh] tc ogk;
 ušrdk gšgh r" ml s ušrd fLFkr D; "a ugè dgk tk jgk gš mlkj gšfd
 ml ij iki &iq; dh d'fV ¼dVxjh½ Ykkxw ugè g"rhA mnkgj.k ds fYk,] Áe
 eafd;k x;k fÁ; 0; fä dk midkj iki &iq; dh d'fV ea ugè vkrk] D; "id
 ml siq; dh n"V l s ugè fd;k tkrA ml s u ge iki dg l drs gš u
 iq;] vq fQj Òh og cgr vPNk dk; Z gš D; "id ml ea n" js dh ÒYkkbz g"
 jgh gš l Eòor% iq; Òko l s fd, x, dk; Z dh rYkuk ea vf/kd ÒYkkbz g"
 jgh gš ½ge igY" dg pps gšfd Áe vk/; kRedrk dk l cl s vPNk mnkgj.k
 gšA tš sj l ušæ; l s xg.k dh tkus okYkh oLrq "Lokn" ij [kÍk] ehVv vkfn
 Lokn dh gh d'fV; k; Ykkxw g"axh] ml ij p{kj flæ; l s xg.k dh tkus okYkh
 oLrq ^: i &jæ" dh d'fV; k; YkkYk] i hYkk vkfn ugè Ykkxw g"axh] ml h Ádkj
 ušrdk dh /kekZkeZ ¼iq; &iki ½ dh d'fV; k; vk/; kRedrk ij ugè Ykkxw
 g"axhA vk/; kRedrk dh ; g [kch gšfd ml ij ušrd d'fV; k; u Ykkxw g"us
 ij Òh ušrdk dh l kjh vPNkbz ¼vq Òh vPNs : i eš ml ea fo|eku gš
 ¼tš k fd ge igY" Òh nš k pps gšA

ušrdk dh l kjh vPNkb; k; vk/; kRedrk ea fo|eku gš vq
 ušrdk dh l kjh dfe; k; vk/; kRedrk ea vfo|eku gš ; g ckr nš krs gq
 bl s l e>us ea dfBukbz ugè g"uh pfg, fd vk/; kRedrk ušrdk l s Áij
 dh fLFkr gš vk/; kRedrk ušrd d'fV ea u vkrs gq Òh LokÒkfod
 ušrdk ; k LokÒkfod vPNkbz ¼upjYk xh/ud ½ dh fLFkr gš bl ckr dks
 ge bl Òk"kk ea Òh dg l drs gš fd vk/; kRedrk ea ušrdk r" gš gh
 ¼vFkkZ-ÒYkkbz dk Òko gšgh¼ fdUrq ml ea ušrdk dk vfòeku ugè gš ; g
 vko' ; d ugè gšfd os l kjs deZ ftlga ge ušrd drò; l e>dj djrs gš
 okLro ea vPNs gh g" eut; dh vgaekj; fä ušrd cq) fujs {k : i l s
 fo'ol uh; ugè gš ij k.k ,oa bfrgk l , s rFkkdfkr ušrd drò; ds
 mnkgj.k a l s Òjs i Ms gš ftudh vPNkbz ij vkt Òh Á'u&fplg Ykxk gYk
 gš pkgs og jke ds }kjk l hrk dk R; kx vq 'kEcd 'kæe dk o/k g" pkgs
 Òh"e dh ÁfrKk g" pkgs ; f/kf" Bj }kjk i Ruh d" l Ei fUk l e>dj tYk ea
 gkjus ij fotr k d" l q nsuk g"& ; s l kjs dk; Z ušrd l e> dj gh fd,
 x,] fdUrq mudh vPNkbz l inX/k gš vk/; kRedrk ea ; g [krjk ugè jgrk]
 D; "id Lo: ir%f'ko: i ¼æYk: i ½ pšU; rRo ij l s vgaekj ; k voj"/k ogk

gV x;k jgrk gA ije rRo f'ko ;k cã ea t" f'kork 1/2x/1ud 1/2 gS og vk/; kfred d'fV dh gh f'kork gS usrd d'fV dh ugEA xhrk dk deZ "x ;k vukl ä deZ vk/; kfred deZ gSu fd usrd deA bl hfYk, og dk.V ds ^Nrd; ds fYk, drD; ** 1/2Duty for Duty's sake1/2 ds fl)klr l snqkus ea , d g'rs gq Oh eYkd : i l s f0é gS dk.V ds ^drD; deZ* 'kq) : i l s usrd deZ gA

; gk; crkuk Ákl fxd g'xk fd jke vq N".k d" vorkj ekuus dh Okjrh; ijEijk ea ;g ekuk tkrk gS fd N".k ijh l "Ykg dYkkv" a ds iwZ vorkj gS fdUrj jke mul s de ckjg dYkkv" a ds gh vákkorkj gA bl ekl; rk ds vk/kkj ea Ápj food gA Oxoku- jke e; khki # "kÜke gS muds fYk, usrd vkn'kz l o'p p gS t" 0; faxr , oa l kelftd thou ds fYk, ijeko'; d gA fdUrj jke ds thou ea Js , oa Ás ds chip l k'kz gS jke Ás dk neu dj Js dh Áfr" Bk djrs gS vq bl hfYk, mlga thou Öj d" V mBkuk i M'k gA fdUrj N".k YkhYki # "kÜke gS ftudk thou Js , oa Ás ds iwZ l ello; dk mnkgj.k gA os l kjs dk; Z YkhYkk: i 1/4" Yk : i 1/2 ea djrs gS vq l kfk gh os l kjs dk; Z txnq dkjd g'rs gA Oxoku-D; "a vorkj Y'rk gS bl ds mÜkj ea n" ckra dgh xbz g& , d r" ; g fd l d kj ds mi dkj ds fYk, 1/4 k/ky" a dh j {kk ds fYk,] nqV" a ds fouk'k ds fYk, vq /kel dh j {kk ds fYk, 1/2 vorkj Y'rk gS n" jk ; g dh YkhYkk ds fYk, vorkj Y'rk gA ; s n" u" a ckra oLrq% , d gh g" tkrh gA Oxoku-vius fYk, t" YkhYkk dk; Z djrk gS og txr- ds fYk, mi dkjd g" tkrk gA epä i # "k ds l kfk Oh ; gh ckr l R; gA tS } o{k LokOkfod : i l s c<fk gS 'kk [kk&i «ki qi kfn ds : i ea fodfl r g" uk ml dh LokOkfod f0; k gA fdUrq ; gh f0; k n" j" a ds fYk, mi dkjd g" tkrh g& fdl h d" o{k l s Nk; k feYkrh gS fdl h d" QYk feYkrk gS fdl h d" YkdMk feYkrh gS vkfnA ml h Ádkj epä i # "k dh f0; k 1/4t" vk/; kfred g'rh g& LokOkfod : i l s vius fYk, vkulni wkZ YkhYkk: i g'rh gS vq n" j" a ds fYk, mi dkjd g'rh gA

14- ek{k l c ylx plgrsgä

, d Á'u mB l drk gSfd e{k tc n" j" a ds fYk, bruk mi dkjd] vius fYk, bruk vkulnnk; d vq bruk l o&tgh gS 1/4tS k fd geus igY" nqkk1/2 r" l c Yk'x ml s plgrs D; "a ugE\ D; k e{k l cds fYk, mi kns ugE

gS bl ds mÜkj ea ge rhu ckræ dg&& 1- igYkh ckr ; g fd fdl h oLrq dk i#kkFkZ g"uk bl ij fu0j ugÉ djrk fd ml s Yk'x pkgrs g&vFkok ugÉ ; k fdrus Yk'x pkgrs g& oju-bl ij fu0j djrk gSfd og pkgus ; "X; gS ; k ugÉA i#kkFkZ dk vFkZ gS t" ges pkguk pkfg, u fd t" ge pkgrs g& 2-nljh ckr ; g fd ; fn l c Yk'x tku tk, j fd e" {k ; k vkReÁkflr l c Ádkj l s 109rd] usrd , oa vk/ ; kRed½ ifjiwkZ-k dh fLFkr gS v9 ; g l kjs tkxfrd vH; q; , oa l d[k dk dkj.k gS r" fuf'pr : i l s l c Yk'x e" {k d" cMh pkguk ds l kfk pkg&A fdUrqn0kZ; r" ; g gSfd vf/kdrj Yk'x e" {k d" txr~, oa tkxfrd oLrq'a ds R; kx dh fLFkr l e>rs g& fdUrq bl ea n" k bu Yk'x'a dk ugÉ gSoju-mu Yk'x'a dk gS ftUg'us e" {k dh , d h v/kjh v9 fu"/kkRed 0; k[; k ÁLr r dh g& 3- rhl jh ckr ; g fd e" {k dk t" okLrfod l keld; vFkZ gS ml vFkZ ea l 0h Yk'x e" {k pkgrs g& d0Yk bruk gh gS fd os bl s ^e" {k** uke l s ugÉ tkur& ge bl ckr dh fuEufYkf [kr 0; k[; k dj&A

; g Li"V gSfd ge l 0h Yk'x l d[k pkgrs gS v9 n0[k d" gVkuK pkgrs g& ge pkgus d" r" l Ei wkZ l d[k , oa vfufPNr oLrq'a l s l Ei wkZ eqä pkgrs g& fdUrq vi us d" ge fofpk n0[kn fLFkr ea ikrs g& og ; g fd ge vi wkZ g& ge l hek v'a ea c) g& gekjh bPNk, j gekjs vkulln] vullr Áfrcl/kd'a l s vo#) g& ge pru ; k vopru : i l s pkgrs g& fd ge l hek v'0 voj"/k'a l s eqä g" tk, j D; id ge tkurs g& fd l Ei wkZ l d[k dk vFkZ gS l hek v'a l s l Ei wkZ eqäA bl hfYk, mi fu"kn-e" {k dh ppkZ djrs l e; c& l s ppkZ ugÉ ÁkjE0 djrh gSoju-vullr l hek v'a l s c/'a gq euq; dh n0LFkr dh foopuk l s ckr ÁkjE0 g'rh g& mi fu"kn- ds _f" k d" ; g vR; Ur rd] ær ckr l i"V gSfd l d[kh g"us dk vFkZ gS l hek v'a ; k voj"/k'a l s eqä g"ukA ge t" pkgrs g& ml dk ugÉ g"uk gh r" gekjh l hek ; k voj"/k g& v9 ml l hek l s eqä ikuk] vl he g" tkuk] gh r" l d[k g& bl hfYk, mi fu"kn-dk dFku g& ^t" 0æk* 1/v l he ; k vullr½ gS ml h ea l d[k g& v9 t" ^Yi* 1Fk'Mk vFkok l l he ; k l kUr½ gS ml ea l d[k ugÉ g& **32 rkRi ; l ; g gSfd ge plj"avj l s c&ku"al s t dM&gq s g& v9 i wkZ LorlUk g"us ds fYk, NViVl jgs g& gea t" vYi LokrlUk; Áktr g& og 0h ge n0krs g&fd vullr vi fjgk; Zkv'a l s f?kjk gqk g& bl hfYk, bl LokrlUk; d" vflRooknh ¼ fd t l V&U l ; sYkTe½ nk'kZud ^0; fFkr LokrlUk; ** ¼ Ux; qM YhMe½ dgrs g&

I eLr I hekva ,oa voj'k'a l s epa g'dj iwKZ Lokrlk; ik Y'uk gh r' e{k
 g³³ v9 ;gh r' I qk gA Li"V gSfd e{k uke l s u tkurs gq s Oh l c
 Yk'x e{k gh r' pkg jgs g³ bl dk vFkZ ;g Oh gvk fd e{k vKkr ,oa
 vufOYkr i#kkFKZ uge g³ ;g r' i#kkFK± dk i#kkFKZ gS t' okANr v9
 okANuh; nksu'aga ;g vYkx A'u gSfd e{k dh Akflr l pep ea l EDo gS
 fd ugeA e{k dh Akflr l EDo g' ;k u g' bruk r' Li"V gSfd ge l c
 Yk'x e{k 1/2 Me/2 pkgrs gA vkxs ge ;g Oh nq'aks fd e{k fcYkdYk l EDo
 g³ D; id e{k ea Akflr g'us okYk iwKZ Lokrlk; ; ep fpnkRe rRo , d ; FkkFKZ
 l R; g³ ft l s reke l k/d'a us Akflr fd; k gS v9 l Oh ea ft l d' Akflr djus
 dh ; X; rk ,oa {kerk gA

15- e{k dh l exrk dh vo/kkj.kk dk 'kkóh; vk/kkj

e{k dh t' l exxkgh vo/kkj.kk ; gk ALr dh xbz g³ og l keU;
 tu ea ApfYkr e{k dh vo/kkj.kk l s fOé gA l kFk gh] dN c⁹) nk'kZud'a
 ,oa 'kkóh; 1/2 d,fYkFLVd 1/2 v }& onkflur; a dh e{k dh vo/kkj.kk l s Oh fOé
 gA mu n'kZu'a ea e{k dk fu"/kkRed Lo: i fpfkr fd; k x; k g³ t' eWkr%
 R; kxoknh ,oa l B; kl oknh gA ogk; l ka kfjd thou ,oa tkxfrd Akflr0; a d'
 e{k gsrq vLrr% vLohdkj dj fn; k x; k gA tul k/kkj.k ea Oh Ak; % , d s gh
 e{k dh vo/kkj.kk ApfYkr g³ fdUrq; g vo/kkj.kk l gh uge gA ;g u r'
 rdA xr gS v9 u gh Okjrh; l lNfr ds eWk 'kkó'a }jk vuefnrA
 Okjrh; l lNfr ds eWk 'kkó on 1/2uxe 1/2 rFkk rUkk 1/2kxe 1/2 gA on ds gh
 ^vflre** dgs tkus okY' Okx d' ^onkUr** ; k ^mifu"kn** dgrsgA mifu"kn-
 on ds nk'kZud vak gA xhrk d' mifu"kn'a dk l kj ekuk tkrk g³ vr%
 xhrk Oh ml h d'fV ea gA on&mifu"kn-ds thou&n'kZu d' ije 0; kogkfjd
 : i ea N".k ds ; xuk; dRo ea d9o&ik.Mo'a vkfn dh dFkk ds ek/; e l s
 egkOkjr 1/2 t l dk xhrk ,d vak g³ ea AdfVr fd; k x; k gA bl hfYk,
 egkOkjr d' l kpkq on dgrs g³ Okjr i de'a on%--1/2A on] mifu"kn} ,oa
 xhrk ea thou ,oa txr-ds Afr vR; Ur l dkj kRed n'Vd'.k gA dgé Oh
 thou ,oa txr-d' rFkk O9rd i#kkFK± d' udkjk uge x; k gA osnd
 __pk; j r' O9rd l ef) ,oa l ka kfjd vfOof) ds fYk, AkfKZukv'a l s Ojh
 i Mh gA dgh Oh ;g uge dgk x; k gS fd l d kj cu/ku gS v9 bl fYk,
 ml dk R; kx djuk pkfg, A on'ifu"kn- ,oa xhrk ea e{k dh t' vo/kkj.kk

ÁLrþ dh xbl gS ; g fu"/kkRed u g'dj l exxkgh gð rúkk on dk ijd gð

on"i fu"kn- ea dñ vR; Ur egRoi wKz fo"k; "a d" Òh l wk: i ea vFkok l i ea ÁLrþ fd; k x; k gð rúkk ea mu fo"k; "a dh foLrkj i wðl 0; k[; k dh xbl gð vr% rúkk ea og l c r" gS gh t" on ea gð l kFk gh] rúkk ea ml l s vf/kd ; g Òh gS fd on ea ftu dñ egRoi wKz fo"k; "a dh v'j l d's ekk fn; k x; k Fkk mudh l eþpr 0; k[; k rak ea dh xbl gð bl n"V l s rúkk on dh vi\$kk vf/kd i wKz gð bl hfYk, rkflúkd n'kú ea ofnd dh l kjh vPNkb; "a ds l kFk&l kFk dñ , d h vfregRoi wKz ckra Òh gð t" ofnd n'kú ea ugé gð rúkk ijEijk dk l o'Pp , oa l exxkgh n'kú "f«kd" n'kú gS t" "AR; fOKk" n'kú v'g "dk'ehj 'Ø" n'kú Òh dgYkkrk gð mi ; þä Øe d" n[krsgq ; g dguk l R; g'xk fd rakijEijk dk l kjØr dk'ehj 'Ø n'kú Òkjro"Kz dk i wKz Árfuf/k n'kú gð³⁴ ; gk; ½bl fucl/k eð i#kkFk± dh ½o"kr%e{k dh½ t" vo/kkj.kk ÁLrþ dh xbl gS og mi fu"kn-, oa xhrk }kjk l effkz rFkk rkflúkd n'kú ½dk'ehj 'Ø n'kú½ }kjk 0; k[; kf; r gð

e{k dk Lo: i D; k gð bl dk fu.kz djuk v/; kRe'kkó , oa n'kú'kkó dk gh dke gð tgi rd e{k ds l keku; , oa rkfdZl Wk,ftdYk½ vFkZ dk l Ecu/k gð bl fo"k; ea l Òh n'kú , der gð vkRek dk cl/ku l s eþä g" tkuk ½eþä ; k e{k½ v'g QYkr% vius okLrfod Lo: i dh Ákflr ½vkReÁkflr ; k Lo: i Ákflr½ g" tkuk gh r" e{k dk l keku; vFkZ gS t" l Òh n'kú'a d" eku; gð fdUrq vkRek dk okLrfod Lo: i D; k gð ft l s og e{k ea Ákflr djrk gð bl ckr d" Y'dj erØn gð oS"fk d n'kú ds vuq kj vkRek dk vius"Lo: i** ea dþYk vflRroekkk gð ogk; n[k] l [k] Kku] fØ; k v'g vkuln ugé gð D; "id ; s l c vkRek ds vkxUrpl /keZ gð vr% oS"fk d ds e{k d" dþYk "l r" dh Ákflr dgk tk l drk gð "l k[a ds vuq kj vkRek ds okLrfod Lo: i ea Kku Òh gð vr% ogk; e{k d" "l r" v'g "fpr" dh Ákflr dgk tk l drk gS ½fdUrq ogk; Òh Lo: i ea fØ; k , oa vkuln ugé gð D; "id ; s ÁÑfr ds /keZ gð i#"k ds ugé"l onkUr ds vuq kj vkuln Òh vkRek ds Lo: i ea gð vr% ogk; e{k "fpr" , oa "vkuln" dh Ákflr gS ½fdUrq ogk; Òh fØ; k ugé gð D; "id fØ; k ek; k ea gð cā ; k vkRek r" fuf'Ø; gð rkflúkd n'kú ½dk'ehj 'kð n'kú½ ds vuq kj LokØkfoth fØ; k

Oh vkRrek 1/2psU; ; k f'ko1/2 dk Lo: i g\$ vr%ogk; e{k l s l r&fpr&vkuln , oa ^f0; k** Oh gA gkj ; g f0; k viwkzk ds |rd vk; kl ; þä ^deZ* l s f0é gA ; g vkuln l smör LokOkfod , oa Lor%QwZ 1/2LiKUVfu; l 1/2 f0; k gS ft l s i kfjOkfkd 'kCnkoYkh ea^LiUn** 1/2i ,UVfuVh1/2 dgrsgA

ije rUo psU; ft l s cā ; k f'ko dgrsgA v9 t" vkRrek dk okLrfod Lo: i gS 1/2t l dh Ákflr e{k ea g'rh g\$ ml dh n" fo'"krk; i g& Kku v9 f0; k] ftUga 0e'k% f'ko v9 'kfä dgrsgA mi fu"kn-ea vkRerUo 1/2psU; 1/2 dh f0; k: irk 1/2 kfä: irk1/2 dh vj l d r dj ml s Lohdkj r" fd; k gh x; k g\$ fdUrq ml dk foLrkj ugÉ fd; k x; k g\$ ogk; psU; dh Kku: irk d" fo'"k mtkxj fd; k x; k gA rUkn'kU us psU; dh f0; k 1/2 kfä 1/2& : irk d" i wkz : i l s i Ykfor fd; k gA rUek ea vkRerRo psU; 1/2 1/2Q ; k dkd d us 1/2 d" 'kfä: i ekuk x; k gS v9 bl hfYk, ml s 'kfä ; k ^fpr'kfä** dgk x; k gA thou ds fdl h Oh {«k ea ikbz tkus okYkh fdl h Oh Ádkj dh Átk ml h 'kfä dk Ádk'ku gA bl hfYk, e{kÁkflr okYk 0; fä ije Átk l s ; þä jgrk gS t" 0; fäxr] l kekftd] jktuhfrd vkfn {«k'a ea LokOkfod : i l s Ádk'kr g'rh gA l tUkRed f0; k 1/20; fVo , fDVfoVh1/2 Oh vkRrek dk gh Lor%QwZ LiUn g\$ bl hfYk, e{k dh vj pYkus okY" 0; fä dh dYkRed l tUk'kfä c<+ tkrh gA rUek ea l f"Vf0; k d" Árhd : i l s uVjkt 1/2 ko1/2 dk vkuln&urU ekuk x; k g\$ eþä i#k ds fYk, Oh l kjh l kd kfjd f0; k; i YkhYk: i g" tkrh g\$ ftuea og LokOkfod : i l s cM+pko l s Okx Yrk gA ge igY" Oh n\$ k pps g\$ fd e{k fLFkr 1/2vkReÁkflr dh fLFkr 1/2 iwkz l dkjRed gS rFkk ; g thou ds ÁR; d vak , oa ÁR; d {«k ea vk/kkj 0w rRo ds: i ea vut; w g\$ bl hfYk, og l exkRed gS rFkk l kjh , slæd l QYkrkv" a dk Oh vk/kkj gA ; gk; ml ckr d" ngjkus dh vko'; drk ugÉ g\$; gk; ge d0Yk bruk gh dguk pkrsg\$fd e{k dh ; g vo/kkj .kk 0kjr; l l Ñfr ds eYk'kkó" a l svuþ"fnr gA

16- fu"/kRed /kjk

geus n\$ k fd 0kjr; l l Ñfr dh eq; /kjk ; k eYk/kkj l exkRed , oa l oLohdkjRed g\$ fu"/kRed ugÉA fdUrq 0kjr; l l Ñfr ds bfrgkl ea ge , d fu"/kRed /kjk Oh n\$ krs g\$ t" 0kjr; thou ea dñ 'krkfCn; "a rd dkQh ÁcYk Oh jgh gA 'kU; oknh c) nk'kud , oa 'kadj erkoEch

v}ŝ&onklrh Áed[k : i l s bl /kkjk ds ÁorZl gA l kq̄; d] t̄ Ökjr o"KZ
 dk vfrÁkphu n'kú gŝ bl fu"/kkRed /kkjk ds ÁorZl dk l̄r dgk tk
 l drk gA l kq̄; ds vuq kj i#k ¼pŝU; ½ rFkk ÁÑfr ¼tMfRo½ Lo: ir%
 ijLij Lorlkk , oafÓé rRo gA i#k dk Lo; a dk Lo: i nq̄k'ia l seġ gŝ
 fdUrqnŌk; o'k i#k ÁÑfr ds cl/ku ea iMk gŝk gŝ ÁÑfr gh ml dh l kjh
 viwkZkv'a, oanq̄k'ia dk dkj.k gA vr% vius okLrfod Lo: i dh Ákflr grq
 i#k ds fyk, ; g vko'; d gŝfd og ÁÑfr l s vius d̄ iwkZ : i l s iFkd-
 dj Y'A ÁÑfr gh l kjk t̄xr- gŝ vr% ÁÑfr l s iFkd- g'us dk vFkZ gŝk
 l á kj , oa l eLr l ká kfjd bPNkv'a l s iwkZ fuoŪkA LokŌkfod gŝ fd
 l kq̄; n'kú ds vk/kkj ij t̄ ekxZ ¼ "Xk½ ÁofrZ gŝk og eq̄; : i l s R; kx
 ; k fojġä ; k l Ū; kl dk ekxZ gA v}ŝ&onklr rFkk Je.k ijEijkv'a ¼tŝ
 , oa cŉ ½ us Ōh bl h fu"/kkRed ; "x d̄ Lohdkj fd; kA ¼os ŝ cŉ ijEijk
 earfkUkd cŉ n'kú] ftl s otz ku dgrs gŝ us fu"/kokn dk ijgkj fd; k'A

v}ŝ onklr] t̄ l kq̄; n'kú l s gh fudYkk gŝ us l kq̄; dh
 fu"/koknh ÁofŪk d̄ u dŝYk dk; e jD[kk] cfYd ml s vġ Ōh vkxs c<k
 fn; kA v}ŝ&onklr ds vuq kj vkRek dk okLrfod Lo: i ¼cā½ fu"Ø; , oa
 rVLFk gŝ l kjk l á kj ek; kÑr Ōe gŝ t̄ feF; k l iZ dh Ōkfr cā : ih jTtq
 ij v/; kj fir gA pŝd ek; ktfur l á kj vkReLo: i ¼cā½ ds Áij vkoj.k
 ; k voj"/k ds : i ea iMk gŝk gŝ vr% Lo: i d̄ ikus ds fyk, bl vkoj.k
 d̄ gVkus gh g'xkA 'kadjkpk; Z us vius "kkjhjd Ōk"; " ds mi") kr eġ ftl s
 v/; kl Ōk"; dgrs gŝ ; g igY" gh Li"V dj fn; k gŝfd cā d̄ ikuk ugĒ
 gŝ D; "id cā r" iŵÁklr gh gŝ dŝYk ml ij t̄ vfo|k ; k ek; k dk
 vkoj.k iMk gŝk gŝ ml s gVkus gŝ vfo|k dk vkoj.k gV tkus ij cā r"
 vius vki Ádkf'kr g" tk, xkA pŝd l kjk l á kj vfo|ktfur gŝ vr%
 vfo|k ds R; kx dk vFkZ l á kj dk Ōh R; kx l e>k x; kA vr% v}ŝ onklr
 us t̄ ekxZ fn; k vġ t̄ i#k'kFk&fl)klr fn; k og eq̄; r% R; kxoknh ; k
 oŝk; oknh ; k l Ū; kl oknh gA , ŝrgkfl d : i ea Ōh v}ŝ&onklr l Ū; kfl ; "a
 dh gh ijEijk gŝ Lo; a'kadjkpk; Z Ōh l Ū; kl h F'A

v}ŝ&onklr ; |fi l cl s cMk vġ fu"kn-n'kú g'us dk nkok djrk
 gŝ fdUrqml ds fl)klr "a ds fo'Y" k.k ds ckn ; g l UngkLin g" tkrk gŝfd
 , d s fl)klr mi fu"kn- l s fudY" gA mi fu"kn- dk cāokn v}ŝ onklr ea

ek; kokn cu x; k] mi fu"kn- dk l okReokn ; gk; l oZu"/kokn cu x; kA
 'kkl; okn , oa ek; kokn ds l oZu"/kokn dk , srgkfl d l kekftd nqij .kke ; g
 gq/k fd Okjr dh mér ÁfrOk, j e{kÁkflr gsrq l d kj dk R; kx djus dh v'j
 mlled[k g'rh xba l kekftd , oa jktuhfrd {«k ea l qkijjd , oa l okij d
 dk; ±d" Oh l ka kfjd dk; Zg'us ds ukrs e{kÁkflr ea ck/kd gh l e>k x; k]
 vr%bu dk; ±ea Oh mu e{qk/a dh : fp ugÉ jghA ifj.kke ; g gq/k fd
 Okjrh; Vfglml l ekt dk usRo LokfÉ , oa e/; ecq) VesMv,dj½ Yk'x'a ds
 gkFk'a ea jgkA QYkr%Okjrh; l ekt dk iru gh g'rk x; k v9 og vf/kd l s
 vf/kd fodkjxlR g'rk x; kA t" Yk'x l ekt d" l gh usRo ns l drsF" os
 Yk'x r" e{k Ákflr ds fYk, l d kj dk R; kx djuk gh Js Ldj l e>rs F'A
 vk/kqud dkYk ea Lokeh foosdkulln] Jh vjfoln] johæukFk Bkdj] egkRek
 xk/kh] M,0 jk/kkN".ku- vkfn fpUrda us i# "kkFk&fl) klR ¼o' "kr% e{k½ dh
 ubZ 0; k[; k ÁLr dh v9 ml s thou ds l kFk t" Mæus dk LrÉ; Á; kl fd; k
 rFkk vius Á; kl ea os Yk'x dkQh nij rd l QYk Oh jgA fdUrq vkt Oh
 v} s&onklR , oa 'kkl; okn dk e{f k p«k ¼Á" Qkbyk½ fu"/koknh gh cuk gq/k gA

; gk; ; g Oh mYY" [k djuk l ehphu g'xk fd ek; kokn , oa 'kkl; okn
 dh ubZ 0; k[; k nh tk l drh gS v9 nh tkuh pkfg, FkA ; g l QYkrki wZd
 fn[kk; k tk l drk gS fd ek; kokn , oa 'kkl; okn oLr% fu"/koknh n'kij ugÉ
 gS ÁR; r os l exxtgh n'kij ds fYk, rkfdZd i" BÓie ; k i wÓie ÁLr djrs
 gA³⁵ ; g fn[kYk; k tk l drk gS fd 'kkl; okn v9 ek; kokn d" xYkr l e>k
 x; k ¼fdUrq; g Oh l gh gS fd ek; kokn d" xYkr l e>us ea ml s l e>kus
 okY" v} s&onklR i Mra , oa vkpk; ±dk Oh mruk gh gkFk gSA

vkf[kj Okjrh; l lNfr dh l exxtgh /kkjk ea fu"/koknh /kkjk D; "a
 vk xba ml ds vLrRo ds dkj .k'a ds fo" k; ea D; k 0; k[; k nh tk l drh gS
 mlkj gS fd ; | fi fu"/koknh /kkjk Okjrh; l lNfr dh e{; /kkjk ; k eYk/kkj
 ugÉ gS og i k'ozkkjk ¼ kbM dj½ v½ gS fQj Hkh ml ds vLrRo dk rkfdZd
 egúo gA i# "kkFk±dh n"V l sn[kus ij og egúo l kQ l e> ea vk l drk
 gA bl ds n" egúo g& , d r" vfrÓ"xoknh thou&n'kij l rYkr djus ds
 fYk, bl dh vko' ; drk gA , d vfrökn n' js vfrökn d" l rYkr djrk gA
 Okjr ea dOh&dOh , d v'j vfrÓ"xokn , oa n' jh v'j fujFkZd
 vfrdeZk.Mokn ¼j p q sYkTe½ dh ÁYkrk jgh gA cð v9 egkohj ds tekus

ea Ö`xoknh thou&Á.kkYkh Öh Fkh vG i'kv'a dh cYkh Is ;ä ; K&; kxkfnfo"K; d ofnd deZk.M dh Öh Á/kkurk FkA cD) usbu n"u"ads foj"/k ea vkokt mBkbA 'kcdjpk; Z ds l kFk Öh ; g l eL; k FkA mlg"us Öh ehelk k ds deZk.M dk foj"/k fd;k rFkk uSdE; ðknh KkuekxZ d" Áfr"Bkfi r fd;kA

fu"/kokn dk t" n"jk eglo gS vG t" bl dk okLrfod eglo gS og ; g fd fu"/k dk fl)kr bl U;k; l ær Wk,ftdYk½ l R; d" mtkxj djrk gS fd l exxg.k %ofUVxðku½ ds igY" viuh {kæ l hekv'a dk fu"/k vko'; d gA l cd" vKRel kr~dj l dus dh ; "X; rk Ákr djus ds fyk, vko'; d gSfd ge vius rknkRE; dh N"Vh l hekv'a d" r"Mej mul s Áij mBA geus vius d" ^dN** l srnkRE dj ml h l hek ea vius d" ck/k jD[kk gS tc ml l sge vius d" eä djæ\$ rÖh "l c** d" viuk l dus ea l {ke g"æA³⁶ n"js 'kCn"ä e) l cd" nS[k ikus ds fyk, gea vius d" Áps /kkrYk %gkbMLVYk½ ij [kMk djuk i Mæck] vFkk~uhps/kkrYk dk fu"/k djuk g"xA

fdlurq; g fu"/k vk/kk l R; gq/kA ijk l R; ; g gSfd viuh l hekv'a dk fu"/k djds Áij mBus ds ckn ge l cd" vKRel kr~ %l feY"V½ dj) fu"/k r" l exxg.k dh i"ðDiedk ek«k gA fu"/koknh nk'kZud"ä dk n"K ; g jgk gSfd ; sfu"/k ds vk/" l R; ij gh : d x, vG ml h d" iwkZ l R; eku fyk; k] l exxg.k ds l R; d" os nS[k gh ugÈ ik, A mudh nf"V ; g ugÈ nS[k l dh fd uSdE; Z r" l gt fØ; k okYkh vk/; kRed voLFkk dk i"ð i gS fufodYi l ekf/k vflre ugÈ gS og r" l gt l ekf/k dh i"ðbLFkk gA

17- e" {k ds l R; dk Áek.k

e" {k&i#kkFKZ ds fo"K; ea , d vflre Á'u] ; g r" l R; gSfd ge l Öh viuh l hekv'a l s eä g"dj iwkZ Lokr"U«; WYhMe½ pkgrs gS rKfd ge iwkZ l fkh g" l dS n"js 'kCn"ä e) ge l Öh e" {k pkgrs gA fdlurq Á'u ; g gS fd D; k e" {k l pep ea g"rk gS D; k e" {k dh vo/kkj.kk ekuo eu dh dYiukek«k ugÈ gS e" {k ds l R; dk Áek.k D; k gS bl Á'u dk mùkj ; g gSfd e" {k dh vo/kkj.kk dYiuk ; k d'js fo'okl ij vk/kkfjr ugÈ gS oju-okLrfod vuðo ij vk/kkfjr gA fdlurq bl mùkj d" l e>us ds igY" ; g vPNh rjg l e> Y"uk vko'; d gSfd e" {k fd l h vKkr fpfM+k dk uke ugÈ gS oju-e" {k gekjs fnu&Áfr&fnu ds thou dh olrqgA ge l Öh d"

e" {k Fk'Mh cgq ekkk ea Akir gš rFkk gekjh ekufi d , oa vk/; kFRed voLFkk ds vuq kj e" {k dh voLFkk ; k ekkk ?kVrh c<fh jgrh gA ; g r" Li"V gh gSfd gekjs Öhrj pšU; rRo ; k fpfr'kfä ½dkä š us ½ dke dj jgh gA ; gh fpfr'kfä viuh 'kq voLFkk ea ije vkRek] cā ; k f'ko dgYkkrh gA fdllrq viuh oržeku v'kq voLFkk ea Öh ; g rüor% ogh pšU;] ogē cā ; k f'ko gš tš s inž l s xqj us okYkk Ádk'k Öh ogh Ádk'k gS t" inž ds ihNs pedus okYkk 'kq Ádk'k gA vlrj bruk gh gSfd inž l s g"dj Ádkf'kr g"us ds dkj.k ; g /kñeYk g" x; k gSvq QYkr% bl l sog dke ugē fyk; k tk l drk t" 'kq ped okY" ¼ nkžogh ½ Ádk'k l s fyk; k tk l drk gA fdllrq tš & tš s inž > huk ; k l kQ g"rk tk, xk oš & oš s ; g Ádk'k Öh rst g"rk tk, xk vq ml h vuqkr ea bl dh {kerk Öh c<fh tk, xh] vq inž dk iwz fujkdj.k g" tkus ij ; g Ádkk'k ml egkÁdk'k ; k ije Ádk'k l s iwz , dkdj g" tk, xkA , dkdj r" og inžkYkh fLFkr ea Öh gš D; "id röh r" /kñeYk Ádk'k Öh vk jgk gš vlrj bruk gh gSfd inž ds voj"/k ds dkj.k Ádk'k iwz : i l s ugē vk jgk gS voj"/k dh ekkk ds vuq kj ?kV c<+dj vk jgk gš tš sfctYkh ds rkj ea voj"/k g"us ; k "vfflx" Bhd l s u feYkus dkj.k ml h fgl kc l s fo | q dk Áokg U; wkf/kd g"rk jgrk gA

Ádk'k dk ; g l kn' ; & n"Vkur ¼ ukYk, th½ pšU; ½dkä š us ½ ij iwz-% ?kVr gkrk gA ¼ Öh r" pšU; ; k KkurRo d" Ádk'k Öh dgk tkrk gA vkRek dh v'kq koLFkk ; k c) koLFkk ea Öh pšU; dk t" Ádk'k vk jgk gš og cā dk gh Ádk'k gš ge cā ds gh Ádk'k l s l "pr&fopkjrš nš[kr&l pšrvkn gA mifu"kn-eaLi"V dgk x; k gSfd pšU; ; k cā gekjs Kku dk fo"k; ; k Kš ¼, CtDV½ ugē cu l drk] D; "id og Kkrk rRo ¼ CtDV½ gš fdllrq ml h l s ge Kku djrš l "pr&fopkjrš nš[kr&l pšrvkn gA³⁷ cā ; k pšU; ; k ije vkRek dk ; g Ádk'k gekjs Öhrj igY" l s gh dke dj jgk gš fdllrq eYkkoj.k ds dkj.k ij k rjg Ádkf'kr ugē g" jgk gA eYkkoj.k l s epä gkdj vkRek dk Ádkf'kr g"uk gh r" e" {k dgYkkrk gA vr% Fk'Mh ekkk ea r" epä ge gš gh] vU; Fkk l "puš nš[ku&l pšrvkn dh fØ; k ds s g"rh\ iwz c) koLFkk r" l kqir vFkok eNkz dh Ökfr g" xh tgk pšU; fcYkdYk dke ugē djrkA eYkkoj.k ftruk gVuk tkrk gš ml h vuqkr ea pšruk vf/kdkf/kd Ádkf'kr g"rh tkrh gš ftl dk vFkz gSfd ge ml h vuqkr ea vf/kdkf/kd epä g"rs tkrš gA c) koLFkk , oa epä koLFkk ds

chp vkdfLed vlrjkYk ; k [kkbz¼ Mu xS½ ugÈ gS tS kfd thou vG eR; q
 ds chp gA thou ,oa eR; q ds fo"k; ea r" ,d k gSfd ge ; k r" thfor gA
 ; k fQj , d NYkkak ea eR; q voLFkk ea igpp x,] thou vG eR; q , d nI js
 l s ijh rG ij dVs gq gA fdUrqc) koLFkk vG eja koLFkk , d nI js l s dVs
 gq ugÈ gA ; gk r" ; g gSfd ge dN c) Òh gS dN eja Òh g& ftrus
 vák ea gekjh pruk l s eYkkoj.k gvK gvk gSmrus vák ea ge eja gS vG
 ftrus vák ea eYkkoj.k fo|eku gS mrus vák ea ge c) gA ; g oLrq%j"x
 dh voLFkk l s LokLF; YkkÒ dh voLFkk ea tkus dh rjg gA tS &tS sj"x
 gVrk tkrk gS os &os s ge LoLFk g'rs tkrs gS ,d k ugÈ gSfd ; k r" ge
 ijh rG ij j"xh gA ; k ijh rG ij LoLFk gA bl Ádkj 0; fä; "a ea e{k ds
 vák d" Y'dj rkjrE; eja Òn g& fdl h dh pruk de l kQ gS fdl h dh
 vf/kd l kQ gS fdl h dh vG vf/kd l kQ gS vFkkz~d"bz de eja gS d"bz
 vf/kd eja gS d"bz vG vf/kd eja gA

tgk rd Fk'Ms vák ea eja g'us dh ckr gS ml ds fyk, Áek.k dh
 vko' ; drk ugÈ gS D; "id og r" ge vius l kekl; vu@o ea nq'krs gh gA
 Á'u d@Yk bruk gh gSfd D; k ; g l Eòo gSfd gekjh pruk ijs vák ea
 l kQ g' tk,] vFkkz~ge ijh rG ij eja g' tk,] mUkj ea dgk tk, xk fd
 tc ge vu@o ea nq'krs gS fd 0; fä; "a ea pruk ds Ádk'k dh l Qkbz ; k
 nhflr d" Y'dj rkjrE; ; eja Òn gS vFkkz~dgÈ pruk de nhlr] dgÈ vf/kd
 nhlr] dgÈ vG vf/kd nhlr gS r" bl ckr dh rkfdz l Eòkouk curh gS
 fd pruk ¼Ádk'k½ dh , d ,d h Òh voLFkk g' l drh gS t" ijh rjg l kQ
 g' vG QYkr% ijh rjg nhlr g'A Ákf.k; "a ds fo"k; ea fodkl oknh v/ ; ; u l s
 Òh bl l Eòkouk ds l d's feYkrs gS fd ekuo pruk dk vG Òh vf/kd
 fodkl g' l drk gA fdUrq; g l R; gSfd l Eòkouk ekk l s fdl h oLrq ds
 vflrRo dh fl f) ugÈ g' tkrh] fl f) r" ml oLrq ds vu@o l s gh g'rh
 gA ; gk ; g mYY" [kuh; gSfd e{k Yk'x"aus Áklr fd; k gS vG djs jgs gS
 vFkkz~e{k d@Yk nk'kud dYiuk ¼Li dY"ku½ dh oLrq ugÈ gS oju~ml dk
 okLrfod vu@o g'rk gA Òkjro"z ea ; g ekuus dh ijEijk ; k vEuk; ; k
 l EÁnk; ¼Mh'ku½ gS fd e{k dk vu@o g'rk gA pfid ; g vu@o ij
 vk/kfjr gS vr% e{k ; k vkReÁflr ds l EÁnk; d" vf@uoxkr
 ^vu@o l EÁnk; ** dgrs gA e{k dk vu@o ge Òh dj l d's gS vFkkz~e{k
 ds l R; dk l R; ki u ¼ojhfQds ku½ l Eòo gA gk] bruk vo' ; gSfd tS s

Á; "x'kkYkk ea oKkfud I R; "a dk I R; ki u djus ds fYk, fo'"k oKkfud ; "X; rk vFkok oKkfud Áf'k{k.k dh vko'; drk g'rh gß d'bz Òh vÁf'kf{kr 0; fä oKkfud I R; "a dk vuÐo ugÉ dj I drk] ml h Ádkj e'k ds vuÐo ds fYk, vk/; kfRed I k/kuk dh vko'; drk g'rh gA e'k dk vuÐo dj ds gh e'k ds I R; dk I R; ki u g' I drk gA

e'k ds I R; ds Áek.k ,oa I R; ki u ds fo"k; ea ge fuEufYkf[kr ckra dj& 1- ,d s cgf I s Yk'x gq gß/mnkgj.k ds fYk,] mi fu"kn~, oa vxxe ds æ"Vk __f"½ ftuds fo"k; ea ; g ekuk tkrk gS fd mlg'aus vkRek dh i wkZ eqä dk vuÐo fd; k gA 2- ,d k Òh ugÉ gSfd vkRekuÐo ; k e'k ij mlgÉ æ"Vk __f" ; "a dk , dkf/kdkj g] mlg'aus crk; k fd bl s I Òh ik I drs gß I cea bl dh Ákflr dh {kerk gA 3- bl s ikus ds fYk, mlg'aus mik; ; k I k/kuk&i) fr Òh nh gß ftI ij I Òh pYk I drs gA 4- ; g Òh ugÉ gSfd ml ij vq Yk'x u pY" gß ; & ; & I s Yk'x ml ekxz ij pYkrs jgs gß vq vkRekÁkflr ½ {kÁkflr½ djrs jgs gA I r&egkRekv' ; "fx; 'ß fl) "a dh YkEch i ää gß ftlg'aus ml ekxz ij pYkdj ml I R; dh i"V dh gA 5- vkt Òh ,d s Yk'x "a dh deh ugÉ gß ftlg'aus bl I R; dk I k{kRdkj fd; k gA Jh jkeÑ".k ijegd] je.k egf"q fot; Ñ".k x"Lokeh] Ykfgjh egk'k;] f'kjMh I kbz ckck] Òxoku-fuR; kuln] Jh vjfoln] vkfn Áfl) ,oa Kkr rFkk bl h Ádkj ds vuð vKkr Yk'x "a dsuke mnkgj.k ds fYk, isk fd, tk I drs gA 6- ogh Yk'x bl I R; d" udkjrs gß t" u r" dÒh bl ij xEÒhjrk I s fopkj djrs gß vq u r" bl dk I R; ki u djus dh pSVk djrs gA os Yk'x fcuk fopkj fd, rFkk fcuk tkp fd, c) d vfÐekuo'k xßftEenkjuk ,oa cpdkus <x I s ?k"kr dj nrs gß fd ; g I c >B gß mudk ; g dFku udkjRed : f<ekfnrk ½uxsVo MkwesVTe½ gA t" bl ij pY" gß mlg'aus bl dh i"V dh gß ftlg'aus bl s >B dgk gS os bl ij dÒh pY" gh ugÉA ,d k d'bz ugÉ gß t" bl ij békunkjh I s pYkk g" vq dgsfd ; g I c >B gA 7- vflre ckr ; g fd ge Òh ml ekxz ij pYkdj ml dk Lo; a vuÐo ,oa I R; ki u dj I drs gA ; g fu% lns dgk tk I drk gSfd bl ekxz ij pYkus ea d'bz t" f[ke ½jLd½ ugÉ gA ; g r" eq; ; r% vkRe'kq) dk ekxz gS t" vU; Fkk Òh mikns gA

18- i#Wf&fl)kR ij vk/kud fopkj"adh I eh{k ,oami I gj

Òkjr; i#"kkFk&fl)kR dh I eh{k djrs gq dN vk/kud fo)ku-
 fopkjda us vius Loruk ,oa eYkd fopkj ÁLr fd, gS rFk dN ckr" a
 d" Y"dj Ákphu i#"kkFk&fl)kR dh vkYk"pu dh gA ge mu fo)ku" a ds
 fopkj"adh vfr I eh{k djrs gq bl fucl/k d" fojke nA ge ; gk
 n" Áedk Árfuf/k fopkjda ij fopkj djA os gA ÁQd j jktAe ÁI kn rFk
 ÁQd j n; kN".kA ÁQd j jktAe ÁI kn us vius I kxfoR Y" [The
 Theory of Purusarthas : Revaluation and Reconstruction] ea
 i#"kkFk&fl)kR" a dk rkfdZ fo"Y" k.k djrs gq ; g er 0; ä fd; k gS fd
 i#"kkFk±dh I jf.k ea e{k dh d"bz rkfdZ Òfedk Wk,ftdYk j Yk½ ugE gS
 "Y«koxZ" Wf&fl dke ,oa /ke½ ea i#"kkFk±dh I [; k iwZ g" tkrh gS e{k d"
 vYkx I s ekuuk vuko' ; d gS ; fn e{k d" ekuuk gh gS r" ml s dke ds
 Òhrj I ekfgr fd; k tk I drk gA fdUr geus bl fucl/k ea ; g fn [kYkkus
 dk Á; Ru fd; k gS fd dke vE /keZ d" ekuus ij rkfdZ Wk,ftdYk½ : i I s
 ; g vko' ; drk fudYkrh gS fd e{k d" ekuk tk;] dke vE /keZ ea t"
 foj"/k gS og , s i#"kkFkZ dh [k"t djus ds fyk, ck/ ; djrk gS ftI ea Js
 rFk Ás n"u" a I eflor g] ftI ea dke vE /keZ dk foj"/k feV tk;] vE
 bl dk mUk e{k gh gA geus ; g folrkj i dZ fn [kYkk; k gS fd bruk gh ugE
 fd dke vE /keZ dk foj"/k e{k ea feV tkrk gS oju-egUoiwZ ckr ; g gS
 fd e{k gh dke vE /keZ n"u" a dk vk/kj Òr rRo gS e{k gh mlga Ák.k nrk
 gS fcuk e{k ds dke vE /keZ dh fl f) ugE g" I drh] e{k I kjs i#"kkFk±
 dk vk/kj Òr i#"kkFkZ Wn oY; W gA ÁQ jktAe ÁI kn ds eu ea e{k dh t"
 vo/kkj.kk gS og I EÒor% ogh fu" /kkRed vo/kkj.kk gS ftI ds fo" k; ea geus
 fn [kYkk; k gS fd og Òkjr; I ÌNfr dh e{k fo" k; d eWk vo/kkj.kk ugE gA
 geus e{k dh t" vo/kkj.kk ÁLr dh gS og iwZ I dkjRed ,oa I exxkgh
 gS thou ds ÁR; d 0; kogkj d vA ,oa {«k ea vuq; r gA geus ; g Òh
 fn [kYkk; k gS fd ; gh vo/kkj.kk Òkjr; I ÌNfr dh eq; ; k eWk /kkj ds
 vuq kj gS rFk Òkjr; I ÌNfr ds eWk xBFk& on] mi fu"kn} xhrk rFk rUk
 Wkxe½ I s I effk"r gS Wk" a ea r" bl dk ijk folrkj gSA ÁQd j jktAe
 ÁI kn dk ; g Òh ellr0; gS fd vxj e{k d" ekuuk gh gS r" ml s dke ds
 Òhrj I ekfgr fd; k tk I drk gA fdUr] tS s fd geus fn [kYkk; k gS e{k

dke l s Lorak ,oa f0é i#kkfkZ gA e{k fdl h bPNk ;k okl uk dh i firZ
½dke½ ugÉ gS oju-e{k vkRek ds LokOkfod vkuln dk mYYkkl gA

ÁQd j n; kN".k use{k dh vYk'puk ea t" dgk gS ml l s Ykxrk gS
fd mudh Oh e{k dh vo/kkj .kk Ykx0x ogh gS t" ÁQd j jktBæ ÁI kn dh
gA ÁQd j n; kN".k us vius rhoz vYk'pukRed fucl/k ¼The Myth of
PuruAarthas½ ea i#kkfk&fl) kUr dk rkfdZ fo'Y".k djrs gq ;g vki fÜk
dh gSfd , d r] Ákphu i#kkfk&fl) kUr ea rkfdZ vUrfoj" /k gS mnkgj .k
ds fYk, i#kkfkZ dk t" vFKZ gS og e{k ij ?kfvR ugÉ g'rkA nW j} i#kkfk±
dh l ph viwKZ gS D; "id gekjs thou ds , d s dbz i#kkfkZ gS t" vFKZ dke]
e{k ea l sfdl h ea Oh ugÉ vkrA igYkh vki fÜk ds vUrxZ ÁO n; kN".k us
crk; k gSfd i#kkfkZ ml s dgæsf t l s Á; Ru ds }kj k ik; k tk, A t" Á; Ru l s
Ákl; ugÉ gS og i#kkfkZ gh ugÉ gS D; "id euq; d" vius Á; Ru l s Áklr
g'uk& ;g i#kkfkZ ds vFKZ ¼ fj 0k"kk½ ea gh fufgr gA e{k d" fdl h deZ dk
QYk ugÉ ekuk x; k gS ÁR; r deZ d" r" cl/kudkj h vG e{k dh Áklr ea
ck/kd ekuk x; k gS e{k d" uSdE; Z dh fLFkr ekuk x; k gA vr%e{k d"
r" i#kkfkZ gh ugÉ ekuk tk l drkA bl vki fÜk dk mÜkj gSfd ;g t" dgk
x; k gSfd deZ l se{k ugÉ feYkrk ml dk vFKZ ;g gSfd e{k fdl h deZ ds
QYk ds : i ea u; k i shk ugÉ g" tkrkA dF"kd eZ ds QYk ds : i ea vé u; k
i shk g" tkrk gS ml h Ádkj 0; ol k; deZ ds QYk ds : i ea /ku u; k Áklr
g'rk gS ¼t" igY" ugÉ FkkYA fdUrq e{k ea , d h ckr ugÉ gA e{k r" vius
okLrfod Lo: i dh Áklr gS ft l su; k i shk ugÉ g'uk gS og r" igY" l s gh
gS d0Yk ml ij vkoj .k gS ft l sgV tkuk gA fi at M s ds cl/ku ea c/kk fl g
tc cl/ku l seþà g" tkrk gS r" og u; k i shk ugÉ g" tkrk] ;g Oh ugÉ gS
fd igY" ;g cdjh Fkk vG vc fi at M s l seþà g'us ij fl g cu x; k] oju-
og igY" l s ¼cl/ku dh voLFkk ea Oh½ fl g gh FkkA gk] cl/ku ds dkj .k
ml dk fl gRo vo#) Fkk t" vc cl/ku ds gVus ij vius okLrfod Lo: i
ea vk x; kA ml h Ádkj vkRek Oh cl/ku ds gVus ij vius okLrfod Lo: i
ea vk tkrh gA bl h vFKZ ea dgk x; k gSfd vkRek dh Áklr fdl h deZ ds
QYk ds : i ea ugÉ g'rh gA fdUrq ;g r" l e>k vG dgk gh x; k gSfd
vkRek ij i M s vkoj .k gVkus ds fYk, r" Á; Ru djuk gh g'xkA vkRek dk
cl/ku r" Á; Rui wZ dh gVxkA bl hfYk, r" reke l k/kuk crkbZ xbZ gA vr%
e{k Oh Á; Ru l s gh feYkrk gA bruk gh gSfd bl Á; Ru dh fn'kk f0é gA

bl ea Á; Ru djds d'bz ubz oLrq QYk ds : i ea iðk ugÈ dh tkrh oju-
vkoj.k gVkdj ijkuh oLrq d' gh ik fYk; k tkrk gð fdlurq Á; Ru r' djuk
gh iMfk gð bl hfYk, tð vq c) n'kú e' {kÁkflr ds fYk, Á; Ru ij cgr
cYk nrs gð ½ e' {k d' tð n'kú ea ^dðY; ** , oa c) n'kú ea ^fuokz k** dgrs
gð tð , oa c) ijEijk d' Je.k&ijEijk dgus dk Òh ; gh dkj.k gð
l k/kd vius ^Je* ; k ^Á; Ru* l e' {k Ákflr djrk gð bl fYk, og ^Je.k** gð

nú jh vki fluk ds vlurx' Á'0 n; kÑ".k , d s Ákflr0; "a dk mnkgj.k iðk
djrs gð t' muds vuq kj fdl h Òh LohÑr i#kkfkZ ds Òhrj ugÈ vkrð Kku
Òh r' Lo; a ea mikns oLrq gð og fdl i#kkfkZ ea vkrk gð os i Nrs gð fdl
tc ge fdl h x" Bh ea fdl h fl) kür dk foopu] fo'Y" k.k vq ij kku
djds t' l qk ikrs gð og fdl ea vk, xk\ l keftd , oa jktuhfrd { "«k ea
l qkkj , oa l okdk;] vU; k; , oa 'k" k.k dh l ekflr dk Ákflr0; fdl ea vk, xk\
dYkkRed l tzu fdl i#kkfkZ ds Òhrj vk, xk\ múkj ea ge dgæsd fd geus
t' vkrÁkflr ; k e' {k dh vo/kkj.kk ÁLrq dh gð ml s l e>us ij Li"V g'
tk, xk fd mi; ð ea l s vf/kdkák e' {k ds Òhrj vk, xkA Kku] vkulln , oa
Lor%QwZ ½ i, UVsu; l ½ fØ; k r' vkrk ds Lo: i /keZ gð vr% tgk; Òh ; s gð
og vkrÁkflr ; k e' {k dh gh fLFkr gð KkuÁkflr vFkok Kku ea vkullnÁkflr
e' {k dk gh vak gð ml h Ádkj dYkkRed l tzu] vkulln ea ukpuj xkuj
["Ykuk vkfn vkrk dh Lor%QwZ fØ; k ; k LiUn gð vr% ; s l c e' {k ds
Òhrj gð ge vxsc<dj ; g Òh dgæsd fd Òqrd l qk ½ dke½ Òh ; fn
vkulln: i vkrk ds Lokðkfod vkrÁdk'ku ¼ YQ , DI Ád u½ ds : i ea gð
r' og Òh e' {k ds gh Òhrj gð bPNkv" a dh Á; kl i ðd rflr dke gð fdlurq
dke ds : i ea vkrk dk egt vkulln"Ykk l e' {k gð

; gh ckr /keZ ds fo" k; ea Òh ; gh gð t' dk; l ge usrd drð;
l e>dj , oa usrd cñ) ½ e' jYk dka d us ½ l s Ásjr g'dj djrs gð og /keZ
gð fdlurq tc ogh dk; l ge Áe ; k d#.kko'k ; k ijekrek dk fufelk
½ l l Vtes V½ cudj Lokðkfod ; k Lor%QwZ : i ea djrs gð r' og e' {k gð
l keftd vU; k;] 'k" k.k , oa mRi hMeu ds fo#) ; ð dj mlga l ektr djus
dk dk; l ; fn usrd drð; l e>dj , oa usrd cñ) l s Ásjr g'dj fd; k
tkrk gð r' og /keZ ds Òhrj vk, xkA ogÈ dk; l ; fn ijekrek dk fufelk
cudj l gt Lokðkfod Òko l s fd; k tkrk gð r' og vkrÁkflr ; k e' {k ds

Øhrj vk, xkA xhrk ea t" vU; k; dsfo#) ; Ø djus dk dke gSmI sUsrd
 cf) I s ugÉ djuk gß oju-vk/; kfred cf) I s djuk gß vFkkz-ijekRek ea
 I eizk dj vius d" ijeRek dk fufelk ekudj fujgækj Øko I s djuk gß
 ; k nI js 'kCn'a eþ Lo; a fufelk g'dj ijeRek ds dk; Z d" vius }kjk I gt
 LokØkfod : i ea g"us nsuk gA xhrk dk ^drD; deZ* vFkok ^ykeq Ø**
 i kfjØkf"kd vFkz okYkk /keZ ugÉ gß oju-og vk/; kfred g"us ds ukr s e" {k ds
 Øhrj vkrk gA I Øh Ádkj dk ij"i dkj , oal ektI øk dk dk; Z ^Yk"di xg**
 dsuke I s dgk tkrk gA Yk"di økn dk dk; Z usrd Øh g" I drk gß fdUrq
 ; fn og Áe ; k d#.kk I s Ásjr g'dj vFkok ijeRek dk fufelk cudj
 fujgækj Øko I s vFkok I gt LokØkfod : i I s fd; k tkrk gS r" og
 vk/; kfred ½e" {k½ ds Øhrj tkrk gA ½ge ; g fn[kYkk pøps gA fd vk/; kfred
 pruk eafd; k x; k ij"i dkj dk dk; Z usrd cf) I s fd, x, ij"i dkj dh
 rYkuk ea vf/kd vPNk g"rk gSA

bl Ádkj ge n[ksr gA fd Á"Qd j n; kN".k us ftu rFkkdfFkr
 Lorlkk i# "kkFK±dk mnkgj.k fn; k gS os I Øh ; k r" /keZ ds Øhrj ; k e" {k ds
 Øhrj I ekfgr gA os s fxukus d" r" I sIM:a i# "kkFKz fxuk, tk I drs gß
 fdUrq mu I cd" d"fv; "a ea foØkfr dj Jskhc) djus dh Øh r"
 vko'; drk gA Økjr; i# "kkFK&fI) kUr ml h JskhfØktu dk I QYk Á; kI
 gA thou ds I eLr I EØkfor i# "kkFK±½oY; ut ½ d" pkj Jf.k; "æ vFkz dke]
 /keZ , oa e" {k& vFkok rhu Jf.k; "æ Øqrd ½vFkz , oa dke½ usrd ½ke½ , oa
 vk/; kfred ½e" {k½& ea foØkfr dj vkc) dj fn; k x; kA i q% bu pkj "a
 i# "kkFK±d" , d ea I ekfgr fd; k tk I drk gA geus bl fucl/k ea ; gh r"
 fn[kYkk; k gS fd vkReÁkfr ½e" {k½ ckdh I Øh i# "kkFK±dk vk/kkjØr rRo gß
 I cdk Ák.k gS ; k nI js 'kCn'a eþ I Øh i# "kkFK±ea vuq; r gß vr% I Øh
 i# "kkFKz e" {k ea I ekfgr gA bl vFkz ea e" {k I Øh i# "kkFK±dk i# "kkFKz gS
 vFkok , dekk i# "kkFKz ½n oY; ½ gA I Øh i# "kkFK±d" e" {k ½vkReÁkfr½ ea
 MkYk nsuk u r" mudk U; wtdj.k ½jMD'ku½ gS vq u vfrI jYhdj.k
 ½v"ojfl fEi YkfrQds ku½ gA vFkz dke , oa /keZ d" pruk ds LokØkfod , oa
 Lor%QrZ vkReÁdk'k ½vFkok vkRek ds vkuln"YYkkI ; k YkYkfoYkkI ½ ds : i
 ea ifjofr"r fd; k tk I drk gS t" , d I kfk gh Jš , oa Ás ; k I R; e- , oa
 I tñje-g" xkA rUkk dk ; gh r" vfrxw+Kku ½Á"Qkm.M fotMe½ gA

I mÖZ ,oafVlif.k; k&

- 1- vaxst:h ds oY; w½value½ 'kCn dsfgUnh : i karj ds : i ea eW; 'kCn dk ÁpYku g' jgk gß fdUrql &Ñr Ök'kk dk 'iq "kkfKZ 'kCn t' fgUnh ea Öh igY' I sgh ÁpYkr gß ml h vFKZ dk |rd gß iq "k %eul; ½ 'kCn dk vFKZ g& Ákro; tS s vFKZ /ke] dke] e' {k vkfn& ; gh iq "kkfKZ dgYkkrk gß iq "kkfKZ 'kCn dk ÁkFkfed vFKZ eul; Ákro; gh gß pñd /ke] vFKZ vkfn Ákro; gß vr% ; g iq "kkfKZ dgYkrs gß ; fn bu plj'a ds vfrfjä fdl h vq Öh oLrqd' thou dk Ákro; ekuk tk; s r' ml s Öh iq "kkfKZ dgk tk; xkA
; g Öh mYY [kuh; gSfd iq "kkfKZ %oY; w; k eW; ½ 'kCn dk vFKZ döYk vFLrokp d ½Positive½ gh ugé gSoju-Á/kku : i I s vknSkRred ; k fu; ked ½Normative½ Öh gß vFKZ~; fn d'bz 0; fä fdl h oLrqd' ikuk pkgrk gS r' ge bl oLrqd' iq "kkfKZ ugé dg&ß oju-ml oLrqd' iq "kkfKZ ½value½ rc dgk tk; xk tc ml spkgus; 'X; Öh ekuk tk; A rkr; ; Z; g gSfd iq "kkfKZ %eW; ; k oY; % g'us ds fYk; s döYk okÑr ½Desired½ g'uk gh i; klr ugé gSoju-okÑuh; ½Desirable½ g'uk Öh vko'; d gß
- 2- ft I s KkuekxZ dh n'V I s vkReÁkflr dgk tkrk gß ml sgh Öfä ekxZ dh n'V I s bzöj Ákflr dgk tk; xk] D; 'id gekjs Öhrj jgus okYkk pßU; Lo: i ije vkRek ½Higher Self½ gh bzöj gß vr% e' {k d' vkReÁkflr , oa bzöj Ákflr n'u'agh dgk tk I drk gß
- 3- xhrk] 10-41-
- 4- NkUn'X; mi fu"kn]- 8-7-
- 5- rßkj; mi fu"kn]- 10-2-3-
- 6- oghA
- 7- xhrk] 10-28-
- 8- xhrk] 7-11-
- 9- bzkkokL; "i fu"kn]- eak& 9-
- 10- xhrk] 3-6-
- 11- bzkkokL; "i fu"kn]- eak& 11-
- 12- æ"V0; & Significance of Kaula Marga (Väm marga½ and significance of Tántric Tradition by Kamalakar Mishra, Ardhanārisvara Publication, Varanasi, 1981, PP. 60-82.
- 13- ; g ekuus ds fy; s Hkh i; klr vk/kkj gS fd Hkßrd iq "kkfK± dh Ákflr Öh vkRek %/; kRe½ I s g'rh gß ÖY" gh ; g AR; {k : i I s u fn [kkbz nA o'k dk i «& i qj kfn n"V oDo ml dh vn"V tMia ij gh vk/kfjr gß iFoh ds Öhrj jgus okYkk tYk Öh eWkr% o"kkz I s gh vk; k g'vk gß ml h Adkj Öfrd oLrq'a dh Ákflr vFkok Öfrd oLrq'a I s I {k dh Ákflr Öh vkReÁkflr I sgh I EÖo gß
- 14- ; gk 'ne* dk vFKZ I kekl; : i I s bPNkv'a ds fu; ak.k I s gß geus i hNs t' bPNkv'a ds neu ds fo"k; ea eu"oKkfud ppkZ dh gß bl I s bl dk d'bz I EclU/k ugé gß
- 15- /kfr% {kek ne'- Lrs a 'k'pfeLæ; fuxgA
/kfoz] k I R; eÖ'k' n'kda/keYk{k.keAA &euqefra
- 16- Ákphu Ökjr ea o.k&0; oLFkk mi; "xh jgh g'xh] fdUrqvkt ds Áq] fxdh %DukYk, th½ I s I Eie I ekt ea; g u döYk vuq; "xh gß oju-og vkt ds Ökjr; I ekt ea fuf'pr : i I s gkfudkj d fl) g' jgh gß I S kñrd : i ea deklUq kj o.kz dk fu.kz g'uk I EÖo gß fdUrq0; ogkj ea r' o.kz dk fu.kz tle I sgh g'rk jgk gß ; fn vYkx I s Á; Ru u fd; k tk; s r' o.kz dk tkfr ea ifjorU g' tkuk LokOkfod gß ; gh

Okjrh; l ekt ds bfrgkl ea gvk OhA Oxoku-us r" o.k&0; oLFkk xqk&deklud kj
cukbz g& t& k fd xhrk ea dgg x; k gSfd 'pkrpZ; ae; k l "VaxqkdefoOkx'k% fdllrq
vkneh us o.kz d" tkfr %tue% ds vk/kkj ij cuk fn; k v& o.k&0; oLFkk
tkfr&0; oLFkk ds : i ea foNr g" xbZftl dkl d&fj.kke Okjrh; fglunw l ekt igY"
Oh O'xrk jgk gsv& vkt Oh [k& vPNh rjg O'x jgk g&

17- d'kh fglunw fo'ofol kYk; ds A&| fxdh l kFku ea fo|qrh; vfO; k&kcdh %bY'fdV'clYk
bl'thf; fja% ds A'Q& j M,0 ,u0 ,u0 f&ki k&h bl fo'k; ij d'kQh dke dj jgs g&
os bl fo'k; %oY; w , .M A'Q&skuYk bff&DI % ij i&rd Oh fYk[k jgs g& t" Ofo"; ea
A&f'kr g'xhA

18- }&AFkk rnKkua r&NRokn-clu/k mP; rA

&rlkkkYk'd] 1-30

19- On&f) d" vKku rFkk vOn&f) d" Kku D; a dgrs g& bl dk dkj.k Oh l h/kk g&
t" oLrq t& h g&ml s&s k gh tkuuk Kku gsv& bl dsfoijhr tkuuk vKku ; k Oe
g& Okjrh; _f'k; a us bl l R; d'k l k{kkR&kj fd; k fd ; g l d kj t" ijk; k fn[krk
g& ; g oLrq% ijk; k ug& g& ; g gekjk gh g& ; k txr-; i ea ge gh g& ge Ovk l s
l d kj ds A&f.k; a d" ijk; k l e>rs g& vr% ijk; ; s u dh l e> %&f' c&f) ; k }& Oko%
Oe %vKku% rFkk l cd" viuk l e>uk %vOn&f) ; k v}& Oko% okLrfodrk %Kku%
g&

20- ep&V v,Q oful e& "DI ih; j us ; g ckr oLrq% n; k %Mercy% ds fYk; s dgh g&
"Mercy is double blessed, oh! It blesseth him that gives and him that takes" ; gh ckr
Ae ij Oh ijh rjg l s Ykkxwgrh g&

21- bl h vFkz ea c& ; k f'ko d" 0; kl; dgg tkrk g&

22- tc ge , d s LfYk ij ^dke* dk mYY'[k dj jgs g&r" ; gk dke ds l kFk vFkz d" Oh
l ekfgr l e>uk pkfg; s D; id vFkz dke dk l /ku g&

23- ,oa Aofr'ra p&a uku&r& rhg ; %
v?kk; f&jfl&e; k&jke" e?ka l thofrAA & xhrk] 3-16

24- bl hfYk; s N".k us vr ea vt& l s dgg ^; g l c ijs r& ij l "pus l e>us ds ckr
r& t& k pkg" o& k dj "A" %foe' ; s n' ".k ; FPNfl rFkk d#%&xhrk 18@63-

25- fetlz xkfYk us f'kdk; r ds Loj ea dgg g&fd& ^edka ,s b'd ds nLrj fujkY"
xfYk ml se&dk u feYk ftl us l cd ; kn fd; kA" b'd dh i k B'kkYk ds fu; e Oh
fofp&k g& ftl us i k B ; kn fd; k %A; Ru fd; k% ml d" e&dk gh ug& feYk %&
fufgrkF& ; g Oh g&fd cnek' k a us ckt& ekj YkhA

26- i&Z tlekt&Z k fo|k i&Z tlekt&Z a/kuA
i&Z tlekt&Z k nkj vx&vx& A/kkofrAA

27- 'kfu'oj dh vfu"Vdkjh efrZ [kjh nus okY" jktk dh AfI) dggk ea Oh ; gh ckr
fn[kkbZ xbZ g& fd l h jktk us ; g fu; e cuk; k Fkk fd ml ds Ykxk; s ckt&j ea t" oLrq
ug& fcd&x ml sog [kjh Y'xkA , d fnu 'kfu xg dh , d efrZ fcdus vk&A fdllrq
ml sfd l h us [kjh nk ug&] D; id og vfu"Vdkjh FkA jktk us ml s l R; %ke% dh j&k
grq [kjh fYk; kA 'kuh'oj dh efrZ vkus l sjktk ds ?kj l s Yk(eh l &k vkfn /kh&/kh&
pY" x; A , d fnu tc vr ea l R; Oh tkus Ykxk r" jktk us ml s V'dk v& dgg
^ki ug& tk l d r s D; id vki gh dh j&k ds fYk; s r" eas 'kfu dh efrZ [kjh nh g&
; g l &d j l R; : d x; k v& ml ds : d tkus ij Yk(eh vkfn t" pY" x; s F' Yk&V
vk; A bl dFkk dk ellr0; ; gh g&fd l R; %ke% l cds cMk iq "kFkZ g& ftl ds vl;
iq "kFkZ vug&keh g&

- 28- ih; k pks Áæ j l jk[kk pks ekuA
 , d E; ku ea n" [kMæ nqkk l qk u dkuAA
- 29- Chairity boy seldom prospers.
- 30- R; t /keZke±p mÖs l R; kursR; tA
 mÖs l R; kur R; t; k ; s R; tfl rr-R; tAA
- 31- l qgqrkr ek; k Nr xqk v# n" k vudA
 xq ; g mÖ; u nqkvfganqkbZ l " vfoodAA &jkepfr ekul] mlkj dk.M] 41-
- 32- " osÖmek rRI qkef ukYis l qkeflrA** &NkUn"X; mi fu"kn& 7@23@1-
- 33- 'kfcnd vFkz dh n"V l se" {k ; k efa 'kcn udkjkrEd ¼ux&Vo½ gš fdUrq e" {k ds
 udkjkrEd ¼ux&Vo½ ,oa l dkjkrEd ¼ ,ftfVo½ n" u" avFkz gA udkjkrEd n"V l se" {k
 dk vFkz g& vkRek dk cu/ku ; k l hekv" a ; k voj" /k" a l sefa g" tkuk vFkz- vkRek
 dk Lokra; ¼e" {k ; k "efa" dk 'kfcnd vFkz ; gh gSA tc vkRek cakua l sefa g"
 tk; sh r" bl dk vFkz gqk fd vkRek vius okLrfod Lo; i d" ik Y"xt(vr% e" {k
 dk l dkjkrEd vFkz g& vkReÁflr ; k Lo; i AkflrA bl Adkj e" {k ds Yk{k.k ea n"
 ckræ g& 1- Lokra; ¼YhMe½ vq 2- vkReÁflr ¼ ¼Q fj; YkkbZt: s ku¼ vq ; s n" u" ackra
 olræ% , d gh gA
- 34- nsk rFkk fonSk ea v}š onkar d" Ökjr; n" kú dk Áfruf/k ekuk tkrk jgk gš t"
 l gh ugÉ gA bl ckr dk mYY" [k djus dk Ál æ ; gla dšYk bruk gh gš fd ge
 fn [kkuk pgrs gš fd& 1- ; gla ÁLræ i q "kkFk±¼fo" "kr% e" {k½ dh vo/kkj .kk rkk&kd
 n" kú ¼d' ehj "on" kú½ ds vuq kj gš rFkk 2- bl h d" Ökjr o" k dh Áfruf/k i q "kkFkz
 vo/kkj .kk dguk pkfg; sD; "fd ; g on" i fu"kn-rFkk xhrk l s i wkZ l efFkz gA vo" ; gh
 ; g "kkL<kh; v}š onkar dh i q "kkFkz vo/kkj .kk l s fÖé gA dguk u g" xk fd
 "kkL<kh; "kædj onkar vq fu"knfd-n" kú g" us dk nok djrs gq s Öh mi fu"kn- ds i wkZ
 l dkjkrEd i q "kkFkz n" kú d" i wkZ udkjkrEd ¼QYkr% foNr½ : i ea ÁLræ djrk gA
- 35- l Ökx; o'k ek; kokn ,oa "kk; okn dh ubZ 0; k[; k nsus dk dk; Z ÁkjEÖ g" x; k gA
 Áfl) v}š oknh nk' kfuð ,oa vpkp; Z Á" Qd j Vh0vkj0oh0 efrZ us vius i jorÉ thou
 dkYk ea vfo | k d" cã dh 'kfa ekudj ml dh l dkjkrEd 0; k[; k nsuk ÁkjEÖ dj
 fn; k Fkka mlg" us l f"V d" cã ds Áij v/; kl djus ds LFkku ij l f"V d" cã dk
 Lokra; ¼YhMe½ dguk ÁkjEÖ dj fn; k Fkka mudh ; g 0; k[; k rkfdZ : i l s l gh
 cBrh gA mlgÉ ds f" k" ; ,oa v}š ds Áfl) fo}ku Á" Qd j vkj0 dš f&ki k Bh Öh
 v}š onkar ds fu"kkkokn d" cãokn ,oa l okReokn dh rkfdZ vk/kkf" kYkk ekurs F" A
 dk" kh fglnw fo' ofo | kYk; ds n" kú foÖkx ds Öri oz v/; {k ,oa /keh" kú ds fo}ku-
 Á" Qd j jke "kædj feJ us t" fuokZk dh 0; k[; k ÁLræ dh gš rFkk n" kú foÖkx ds
 l EÁfr jhmj M,0 vjfoln dækj jk; us "kk; dh t" 0; k[; k ÁLræ dh gš ml l s ; gh
 /ofur g"rk gš fd "kk; ; k fuokZk udkjkrEd g"rs gq s Öh l c Adkj l s Lohdkj" a dk
 l ir ,oa vk/kkj gA
- 36- gekjs ,d x#th bl ckr d" ,d eez fa n"Vkr dh l gk; rk l s l e>krs F" A n"Vkr
 ; g gš fd ; fn d" bz Öh öh uxj o/kq cuuk pgrh gš r" ml l s t" ,d 0; fa fookg
 dj l drk Fk ml s ml l sefa g"uk i Mæc bl n"Vkr ea Fk" Mh rFkkdFkr v"YhYkrk
 ÖY" gh g" i jUrq dF; d" l e>kusea ; g n"Vkr cgr l gk; d gA
- 37- dsu" i fu"kn& 14&8-

